

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XIX. évfolyam

2012. 2. szám

E számunk szerzői

Boa Krisztina (történész, levéltár szakos (MA) hallgató, ELTE BTK),
Géra Eleonóra (ELTE BTK, Történeti Intézet, Művelődéstörténeti Tanszék,
egyetemi adjunktus),

Merényi-Metzger Gábor (PhD, történész, Gyula),
Nagy János (ELTE BTK, PhD hallgató, Történelemtudományok Doktori Iskola),
Perczel Olivér (Budapest Főváros Levéltára, levéltáros)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogatták:
Budapest Főváros Levéltára

Nemzeti
Kulturális
Alap

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon

*Gvadányi József (Széchy Károly: Gróf Gvadányi József 1725–1801.)
Budapest, 1894. X. fejt.*

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XIX. évfolyam

2012. 2. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 30 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő, DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő) szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

E-mail: kenyeresi@bparchiv.hu, dreska@vipmail.hu
siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu
oross.andras@mol.gov.hu, polonkai@bparchiv.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

GÉRA ELEONÓRA

AZ APOKALIPSZIS LOVASAI BUDÁN (1710–1723)

A Rákóczi-szabadságharc utolsó esztendeiben a létbizonytalanság határára került lakosságnak a lesből támadó ellenségen kívül egy újabb sorscsapással, a megállíthatatlanul terjedő pestissel kellett szembeszállnia. A járványhullám Budát sem kímélte, sőt, amint látni fogjuk a pestises éveket újabb természeti katasztrófák követték. A történelemben és az olvasóban vélhetően megfogalmazódik az a gondolat, hogy a kedvezőtlen természeti csapások milyen hatást gyakorolhattak a város mindennapi életére, mekkora szerepük lehetett Buda, körülbelül erre az időre tehető, súlyos eladósodásában? Az eredmények tükrében a gazdasági csődhelyzet kizárólagos felelőseként megnevezett magisztrátus szerepét feltétlenül szükséges lenne előítéletektől mentesen ismét behatóbb vizsgálatnak alávetni, de a lehetőségeket a forrásadottságok erősen behatárolják. Az alább következő példák, ha számszerű adatokban nyomon követhető eredményekkel nem is szolgálhatnak, legalább a katasztrófák okozta helyzet komolyságát jól szemléltetik.¹

A keresztény embernek a világ működéséről alkotott elképzelései a 18. század elején a középkorhoz képest nem sok változást mutattak. Szilárdan hitték, hogy a járványos betegségeket, a különféle természeti csapásokat, a háborúkat és a viszálykodásokat az Úr küldte a bűnös lelkek jobb belátásra térítésére és megbüntetésére. Az istenfélő lakosság az olyan próbatételek idején, mint a pestis vagy az 1723-as tűzvész komolyan tartott a végítélet napjának eljövételétől, amelyet olyan érzékletesen festett le János apostol a Jelenések Könyvének hatodik fejezetében. A babonaságok, a kedvező és a kedvezőtlen csodajelek a hétköznapi élet szerves részét képezték. A csapások elhárításának legfontosabb eszköze minden esetben a vallásos előírások szigorú követése, a vezeklés, valamint a katolikusok nézetei szerint a bűnbocsánat elnyerését megkönnyítő kegyes adományok, felajánlások voltak.

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

A negyedik lovas: a pestisjárvány

„És látám, és ímé egy sárgaszínű ló; és a ki rajta üle, annak a neve halál, és a pokol követi vala azt; és adaték azoknak hatalom a földnek negyedrészn, hogy öljenek fegyverrel és éhséggel és halállal és a földnek fenevadai által.”

(Jel. 6. 8.)

Az európai népesség legrettegettebb betegségének a középkor óta a rendszeres időközönként visszatérő pestis számított. A betegséget nem véletlenül azonosították a Jelenések Könyvében szereplő félelmetes negyedik lovassal, de ezen kívül hívták még Isten közönséges vagy rendkívüli ostorának is. Gyakorlatilag nem nőtt fel olyan nemzedék, mely ne találkozott volna a pestissel. Különösen félelmetessé, már-már apokaliptikus jellegűvé tette a betegséget fertőzőképessége: korra és nemre való tekintet nélkül, a csecsemőtől az aggyastyánig senki nem érezhette magát biztonságban, az érintett város lakosságának általában 60–70%-a betegedett meg, s a letalitás elérhette a 60–80%-ot, vagyis extrém esetben akár a lakosság közel fele is odaveszhetett.² Az 1709–1710-es egész országra kiterjedő pestist a kortársak és a kutatók egyöntetűen a hosszan eltartó, különösen pusztító járványok körébe sorolták. A halálos áldozatok, illetve az éhínség miatt elhunytak valós létszámát, a pusztítás nagyságát máig nem sikerült pontosan meghatározni. A pestisben elhaltak számát Wellmann Imre 300 000 főre, R. Várkonyi Ágnes 410 000 lélekre becsülte.³

A kor pestisről vallott ismereteit kis tanácsadó könyvecskében foglalta össze latin, majd német nyelven az egyik 1709–1710-ben Budán praktizáló katonaorvos, Lorenz Stocker, aki hatósági orvosként a szabad királyi várost is szolgáltatta. A kivételes munkából sok hasznos információt megtudunk a budai járvány jellegéről,

-
- 2 Az esettanulmányok alapján az áldozatok nagyobb valószínűséggel a legfiatalabb és a fiatal korosztályból, vagyis a csecsemők, kisgyermekek és fiatal felnőttek csoportjából kerültek ki. Stocker a budai járványról ugyanezt állította. *Andorka Rudolf*: Az európai nagy pestisjárványok. KSH Népelességtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 2. (1985) 57–58. p.; *Óri Péter*: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. Történeti Demográfiai Évkönyv 2005. Budapest, 2006. Központi Statisztikai Hivatal Népelességtudományi Kutatóintézet. 153–154. p. (a továbbiakban *Óri*: i. m.); *Lorenz Stocker*: Opferlicher Pest Schild oder gründlich kurtz verfaßte Deduction von Beschaffenheit der Anno 1709 und 1710 fast durch das gantze Königreich Ungarn grassirenden Pestilenzialischen Seuch... Wien, 1711. Andreas Heyinger. 26. p. (A továbbiakban *Stocker*: i. m.)
 - 3 A forrásadottságok miatt a 18. századi pestis kutató szakemberek általában az 1739-1740-es nagy járványt vizsgálták alaposabban. *Óri*: i. m. 128–129. p.

a megelőzésre tett erőfeszítésekről és az alkalmazott gyógymódokról. A 18. századi orvostudomány a tünetek és a lefolyás alapján a pestis négy megjelenési formáját különítette el, melyek kialakulásának hátterében négyféle mérges kigőzölgést sejtettek.⁴ Stocker az 1709–1710-es járványt az arzénféle mérges kigőzölgések által kiváltott csoportba sorolta. A fertőzöttek erős fejfájásra, szapora pulzusra, hányásra, csillapíthatatlan gyomorégésre, szédülésre, kiszáradásra, hidegrázásra, szokatlan aluszékonyosságra, gyakori orrvérzésre panaszkodtak, kísérő jelenségeként a testen kelések, fekélyek jelentek meg.⁵

A kortársak állítása szerint a pestisjárvány több irányból egyszerre érkezett Budára. Részben Heves megye felől terjedt át Pest-Pilis-Solt vármegyére, ahonnan Vác irányából jutott el Pestre, részben pedig a Duna jobb partján, Tolna megyéből araszolt észak felé. A ragály, melynek közeledtére a Kamarai Adminisztráció már két évvel korábban figyelmeztette a magisztrátust, 1709 októberében tűnt fel a Tabánban, mindjárt huszonegy halálos áldozatot követelve. A helyi hatóság megelőzőképpen elrendelte a fertőzöttek házainak felgyújtását, használható berendezési tárgyaik elszállítását a veszteglőházba, valamint az utcák megtisztítását a szennytől. Mai szemmel a pestis felbukkanásának egyetlen kedvező kísérőjelensége az utolsóként említett intézkedéshez kapcsolódik, mivel a megelőző lépések között szerepelt a lakott területek nagytakarítása. A 18. század eleji Buda utcaképe semmiben nem különbözött a többi európai középvárosétól, a házak között szabadon kóboroltak a háziállatok, még az előkelőnek tartott Várban is szabadon futkároztak a disznók és a kutyák. A szemétszállítást úgy oldották meg, hogy a hulladékok és az építési törmeléket az üres telkeken, lakatlan házakban, használaton kívüli üzlethelyiségekben halmozták fel.⁶ A járvány hírére a lakosok és a tanács által közmunkára kirendelt rabok hozzáfogtak az utcák rendbetételéhez, valamint a szemét várofs falon kívülre fuvarozásához. Az állatokat, a galamboktól a nagyobb testű jószágokig a gazdák szigorúan elzárva tartották, különben a kirendelt hatósági személyek lelőtték azokat. Korlátozták a húsmérést, a Várban pedig egyenesen megtiltották marha és disznó vágását a mészárszékeken. A szenny és a kórság behurcolásának veszélye miatt a vásárteret ideiglenesen a falakon kívülre, Simon Renner tégláégetőjének szomszédságába helyezték. A sokadalom, az emberek közötti érintkezés gyakoriságának

4 A levegőben terjengő mérges kigőzölgést füstöléssel próbálták hatástalanítani, Franciaország városaiban hatalmas tüzeket gyújtottak az útkereszteződéseken. *Guy Saupin: Les villes en France à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècles)*. Paris, 2002. Belin. 217. p.

5 *Stocker: i. m.* 11–25. p.

6 *Stéphane Durand: Les villes en France XVIe–XVIIIe siècle*. Paris, 2006. Hachette. 96. p.

csökkentését szolgálta például a koldulás mikéntjének szabályozása. A nincstelenek péntekenként a Vár templomai előtt könyörögtek alamizsnáért, pestis idején a koldusbíró és két segítője gyűjtötte össze a koldusoknak szánt alamizsnát. A hiedelemnek megfelelően az Isten büntetésének vélt pestissel szemben a leghatásosabb orvosságnak a bűnbánatot tartották. Pestis észlelése esetén a korabeli gyakorlat szerint elsőként betiltották az egyház által bűnnek minősített tevékenységeket: a nyilvános mulatozást, a féktelen italozást, a kisebb kocsmák-kifőzdék működését, a prostitúciót, mindenféle szerencsejátékot és a muzsikálást a fogadókbán. Azonnal bezáratták a fürdőket és az ezekhez tartozó létesítményeket. A Budán megtelepedett kongregációk két teljes hétig ünnepi körmenetekkel, nyilvános könyörgésekkel próbálták elhárítani a bajt, de a város megtisztítása lelki és fizikai értelemben ezúttal nem segített.⁷

Az első fertőzöttek regisztrálása után két-két megbízható polgárt állítottak ki őrségbe a városkapuk elé, illetve az Újlak határában létesített sorompóhoz. Az örök ezen túl csak azokat bocsáthatták be a kapun, akik hiteles igazolással bizonyították, hogy pestismentes vidékről érkeztek és egészségesek. Óvatosságból megtiltották a budaiaknak idegenből érkezettek befogadását magánházukba, az átutazók kizárólag a fogadókbán kérhettek szállást. A fogadósok naponta jelentést küldtek a náluk megszállt személyek kilétéről, egészségi állapotáról. A fertőzés gócpontjának tekintett teljes tabáni külváros vesztégzár alá vonását november 1-én mondták ki. Az tanácsosok aggodalma nem bizonyult alaptalannak, mivel a zárlat első hetében nyolc halálos áldozatot és harminc fertőzöttet regisztráltak. A zárlattól azt remélték, hogy elejét veheti a kór átterjedésének a Víziváros és a Vár felé. A zárlat alá helyezett külvárost azonban a vízi rondella alatti szakaszon nem lehetett teljesen elrekeszteni a szomszédos Vízivárostól, ezért ide polgárőrséget állítottak. 1710 áprilisára úgy tűnt, a pestist sikerült megállítani a Tabánban, a magisztrátus már arra kérte a várparancsnokot, hogy a budaiak számára állítsanak ki ismét szabad menlevelet. A Tabánnal kapcsolatos problémák megoldására sajátos javaslattal álltak elő a budai tanácsosok, melynek értelmében az említett külváros rác lakosságát kitelepítették volna a városon kívülre, valahová a Gellérthegy alá. Korainak bizonyult az öröm, mivel a pestis végül a hónap legvégén,

7 Magyar Országos Levéltár (=MOL) A 28. Magyar Kancellária Levéltára. Litterae civitatum 4. cs. Budensis 1695–1714. 67–70. f. Buda a Magyar Kancelláriához; Budapest Főváros Levéltára (=BFL) IV.1019.b. Budai történeti értékű iratok gyűjteménye. Nr. 13., Nr. 22., Nr. 24. A pestis elleni rendszabályok lényegében azonosnak tekinthetők a Budai Kamarai Adminisztráció 1692-ben kiadott rendeletében foglaltakkal, de az érintett témakörök szabályozása a korábinál jóval részletesebb.

illetve május elején megjelent a Rácvárossal szomszédos városrészekben, így a zárlatot a Várra és a Vízivárosra is kiterjesztették. A Vár zsúfoltságának enyhítésére Pfeffershoven parancsnok a helyőrséget a laktanyákból az Óbudai szigeten létesített sáttortáborba telepítette ki, s megtiltotta az érintkezést a Pestre vezényelt katonákkal.⁸

A korabeli városlakók többsége soha nem találkozott egyetemet végzett, képzett orvossal, hiszen a fürdős-sebész szolgáltatásainak kifizetését is alig-alig engedhették meg maguknak. A polgári-gazdasági elit tagjaihoz is csak nagyon ritkán hívtak orvost, a néhány megmaradt utalás alapján egy-két hónapi kezelési költség összege megegyezett akár egy kisebb városi ház árával. A két városban megtelepedett orvosok ebben az időszakban kivétel nélkül a katonaság kötelékébe tartoztak. Gyakori esetnek számított, hogy az orvosnál olcsóbb tarifákkal dolgozó fürdős-sebész munkadíját — nem egyszer természetbeni fizetséget kapott — csak a tanács segítségével tudta behajtani. Buda és Pest magisztrátusa a pestis miatt kialakult kényszerű helyzetében az Udvari Haditanácshoz fordult segítségért, mivel a két városban hatósági közegként — a katonaság alkalmazásában — egy orvos és egy sebész teljesített szolgálatot. A fertőzött városok egészségügyi személyzetéről és gyógyszer-ellátásáról pestis idején a katonaság gondoskodott. A járvány azonban a legtöbb várost érintette, főként ahol nagyobb helyőrség állomásozott, vagyis a budai mellett a veszprémi, az esztergomi, a győri és a komáromi várparancsnok is az Udvari Haditanácstól remélt segítséget.⁹

Járványkórház, pestisorvos, ápolószemélyzet

Pestis idején az egészségügyi személyzet irányítása a pestisorvos kezében összpontosult. Az állásra Johann Daniel Wilfersheimbot alkalmazták havi 50 forint fizetéssel. A sebész a pestiskórház közelében, a Rudasfürdő szomszédságában kapott kényelmes lakást, melyhez ágynemű is tartozott két lepedővel és párnákkal, sőt, megszokott kényelme biztosítására német háziszolgát rendelték

-
- 8 BFL IV.1002.uu. Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea nova) 55. d. 52–62. p., Nr. 57. 343–346. p., IV.1019. Nr. 24.; MOL A 28. 4. cs. 67–70. f. Buda a Magyar Kancelláriához; MOL W 2380. Österreichisches Staatsarchiv. Die Archive der Zentralstellen der Heeres. Das Archiv der Wiener Hofkriegsrates. Expeditionsprotokoll. 348. f. Nr. 90. (1710. április), 455. f. Nr. 122., 456. f. Nr. 132. (1710. május)
- 9 MOL A 28. 67–68. f. Buda a Magyar Kancelláriához 1709. X. 30., 69–70. f. Buda a Magyar Kancelláriához 1709. október 30.; MOL W 2380 765. f. Nr. 266. (1710. szeptember), 796. f. Nr. 27. (október), 830. f. Nr. 233. (október); BFL IV.1002.uu. 55. d. 52–62. p.

ki a szállására. Külön fejadagot utaltak ki neki óborból, kenyérből és húsból. A pestisorvosnak ígéretet kellett tennie arra, hogy nem vegyül az egészséges emberek társaságába.¹⁰ Fizetésének összegéről nem a tanács határozott, hanem az őt delegáló katonaság. A várost terhelte a kezeléshez felhasznált gyógyszerek árának költsége. Az egészségügyi személyzet bérének kiutalása az adott helyzetben óriási nehézségekbe ütközött, a járvány csillapodtával különösen megterhelővé vált a magasabb fizetéseket kifizetni. Így történhetett meg, hogy az 1711 augusztusától felfogadott két katonai felcser nem jutott hozzá a fizetéséhez. Egyiküknek közel 500 forint „*verejtékkel és vérrel megszolgált*” munkabérével, illetve 150 forint gyógyszerköltséggel tartoztak. Az ügyben végül a Magyar Kamara mondta ki a végszót és szorította fizetésre a várost.¹¹

A pestiskórházba alkalmazottnak – a kirendelt rabok mellé – a társadalom legszegényebbjei jelentkeztek, akinek már nem volt veszíteni valójuk. A beteghordók többsége a szegény sorban élő rákok közül került ki. A lakosság szemében a pestist és a halált jelképezték, ezért mindenki irtózott tőlük. A közvélekedéskivétel nélkül durva lelkű, istentelen, erőszakos fráternek tartotta őket, akik alig várják, hogy elhurcolhassák otthonukból az embereket.¹² Azzal vádolták őket, hogy a haldoklókat kivonszolták a kórház kapujához a hullakupacokban meghalni. A lakosság főként a holttestekkel való tiszteletlen bánásmódjukat sérelmezte. Állításuk szerint a barbár rákok a holttesteket emberi mivoltukra való tekintet nélkül, durván hajigálták be a pestistemető tömegsírjának gödrébe. Az állás teljes ellátással és mérsékelt havi apanázzsal járt. Elbocsátásuk idejére pedig egy teljes öltözet ruhát ígértek nekik. A kórházban vállalt állást Scherer, a valószínűleg majdnem írástudatlan ápoló, aki megfertőződése előtt bő öt hónapot töltött szolgálatban. A megállapodás szerint neki járó 50 forintból (havi 10 forint) ekkor még csak 20 forintot kapott kézhez, márpedig a fizetése jelentette majdnem minden vagyonát. A még hátralékban maradt bérének behajtásával a pestiskórház papját hatalmazta meg, hogy a jezsuitákkal fele-fele arányban osztozzanak meg és emlékezzenek meg róla szentmiséiken.¹³

A pestises évek hatására 1712-ben a tanács megpróbálkozott külvárosi hatósági felcserek alkalmazásával. Felszólították a Tabán rác bíróit és esküdtjeit,

10 BFL IV.1002.uu. (Miscellanea antiqua) Nr. 57. 33–35. p.

11 BFL IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales) 10. d. 1712. X. 21.

12 „*durva és a németek számára gyűlöletes népség*” mondják a beteghordókról egy beadványban. (1710. V. 28.) BFL IV.1002.uu. Nr. 57. 211–212. p.

13 BFL IV.1002.y. Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek. (Testamenta) I. 2309.

hogy fogadják fel a fürdőben dolgozó Antont szállásért és fizetésért külvárosi sebésznek. A tabáni rác közösségek anyagi nehézségeikre hivatkozva hártották el a kérést, s mivel a fizetést a tanács sem vállalta, inkább lemondtak a tervről.¹⁴

A betegeket az első időkben a Duna Gellért-hegy alatti szakaszán elhelyezkedő — egyébként kaszálóként használt — egyik kis szigetére vitték, de ez hamarosan szűkösnek bizonyult. A budai várparancsnok 1709 októberének végén kiadott utasításában foglaltaknak megfelelően a városi magisztrátus a kijelölt helyen, a Gellért-hegy alatt hozzáfogott pestiskórház, úgynevezett lazarétum létesítéséhez. A Tabánban talált betegek felkutatására és a kórházba szállítására kezdetben nyolc beteghordót fogadtak fel, akiket a lakosság piros folttal megjelölt zöld sapkájáról ismert fel. A betegekkel és halottakkal mindennapi kapcsolatban álló személyeket, az orvost, a lelki vigaszról gondoskodó atyát, a szemlézőket és az ápolókat egy erre a célra kijelölt, Váron kívüli házban szállásolták el. Ígéretet kellett tenniük arra, hogy lehetőség szerint távol tartják magukat az egészséges emberektől. A pestiskórházban ápolott betegek létszáma a pestis dühöngése idején meghaladta a napi száz főt, majd idővel hatvan körülre csökkent. A fertőzöttek — a kisgyermekektől az aggastyánokig — átlagosan egy hónapot töltöttek a kórház falai között. A helyi lakosságon kívül a budai pestiskórházban helyezték el a katonaság kötelékébe tartozó személyek hozzátartozóit, de ide szállították a kevés pesti fertőzöttet is, sőt, időről időre a vármegye területén lakókat is. Az ellátásért cserébe a katonaság gondoskodott a pestiskórházba beutaltak kenyér és gyógyszer-szükségletéről, valamint a Pest-Pilis-Solt vármegye által felajánlott heti 7 mázsa hús biztonságos leszállításáról, továbbá a kijelölt terület köré vont zárlat biztosításáról.¹⁵

A pestisgyanús személyek a veszteglőházba kerültek, a lazarétumból kiengedett gyógyultakat még nyolc napig ugyanitt tartották megfigyelés alatt. A Horvátváros egyik épületét, majd von Rittersheimb lovag újlaki házát alakították át veszteglőházzá.¹⁶ Az épületbe egyetlen bejáraton lehetett bejutni, és az előírásoknak megfelelően széles, mély árokkal vették körül. A kór terjedésével a veszteglőházban már nem jutott hely mindenkinek, így a pestis által érintett személyek látszólag egészséges, velük azonos háztartásban élő rokonai, cselédei a család zár alá helyezett lakóházában maradhattak. A veszteglőházba a kétes esetek, a budai lakhellyel nem rendelkezők és legnagyobb létszámban a kórházból

14 BFL IV.1002.uu. Nr. 57. 523–526. p.

15 BFL IV.1002.uu. 55. d. 36–51. p., Nr. 57. 254–256. p.

16 A ház 1711-ben a 63-as számot viselte, a külváros legnagyobb háza lehetett. BFL IV.1005.a. Buda Város Adóhivatalának iratai. Porció kivetés (Portions Anschlag) 25. köt. (1711)

kikerült gyógyultak kerültek. A betegeket és a hullákat éjjel-nappal a lazarétumtól az Óbudai-szigetig közlekedő hajókkal szállították, melyeket a halászkótlól foglaltak le.

A pestis leküzdésében jártas szakemberek biztosításán kívül a katonaság fontos szerepet játszott a városi tanács tevékenységének felügyeletében. E rendkívüli helyzetben a tanácsnak el kellett juttatnia a főhadbiztoshoz a betegekről és a gyógyultakról naponta vezetett nyilvántartásokat. Esetleges hanyagságuk miatt a tanácsosok a főhadbiztosnak tartoztak magyarázattal, nehogy a gazdagabb és befolyásosabb városiak kijátsszák az óvintézkedéseket. A korábbi évek tapasztalatainak megfelelően a pestisorvos tisztségébe lépésekor elmondott hivatali esküjében megfogadta, hogy működése során nem tesz különbséget szegény és gazdag, barát és ellenség között, senki betegségét nem segíti elpusztítani, s egyetlen személyt sem ápol az otthonában. Azt, hogy a fürdős részrehajlása mennyire tekinthető valós veszélynek, jól mutatják a Budán történt események. A hatóságok félrevezetésében a polgármester járt az élen, aki megpróbálta eltitkolni leánya betegségét, amihez a jelek szerint a járványorvos nyújtott segédkezet. Az eset azonban kitudódott, a felháborodott, rettegő tanácsosok polgármesterüket családtagjaival együtt vesztegzár alá helyeztették, az üléstermet pedig bezáratták. A tanácsüléseket egészen június 6-ig Zaunockh városbíró várbéli házában kapualjában tartották.¹⁷ Von Pleyern, a Kamarai Adminisztráció titkára sem járt el másként, amikor egy fertőzött fiút a szüleihez küldött Pestre, ahol a fiú később meghalt. A kivételezéstől azonban az eskü sem tartotta vissza Wilfersheimbot, ha kellően gazdag és befolyásos személyről volt szó. Így Pergassi kapitány és a gyermekei sem kerültek fel a betegek névsorára, hanem a járványorvos külön ápolónőt küldött a házukba. 1710 júliusának végén, amikor a tömeges járvány már lecsengőben volt, a katonaság pénztárnoka felülvizsgálatot tartott a járványkórházban, és felfedezte, hogy az intézmény naponta harminc-negyven adaggal több kenyeret kér, mint a bejelentett beteglétszám. Felvetődhet a kérdés, vajon tényleg a sok beteg miatt nem ért rá a pestiskórház igazgatója név szerinti kimutatást készíteni a főhadbiztosnak, vagy azért, mert így könnyebben manipulálhatott a felesleges készletekkel. Éppen a lazarétum hűtlen kezeléssel gyanúsított igazgatója, Johann Eckher tanácsos panaszkodott korábban hivatali elődjére, mivel az az intézmény élelmiszerkészletéből látta el három gyermekes családját. A vádak ellen azzal védekezett, hogy elődje idején a pestiskórház lakói

17 BFL IV.1002.a. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Magistrats Protocoll) 1710.V.16., VI. 6.

gyakorlatilag nyomorogtak, annyira szegényes volt az ellátás.¹⁸ Az új igazgató állítása a betegek nyomorúságos körülményeiről minden kétséget kizáróan megfelelt a valóságnak. Mindennél többet elárul a létesítményben uralkodó állapotokról, hogy 1709 decemberében a tanács utasította a rác bíróságokat a Tabánban horgonyzó hajók és csónakok felaprítására és a faanyag elégetésére a pestiskórházban.¹⁹

Megelőzés és gyógy mód

A pestis idején Budán gyakorló orvos, Stocker doktor mind lelki, mind fizikai tekintetben a megelőzést tartotta igazán kívánatosnak. Mivel a kezelés kimenetele minden esetben kétesnek bizonyult, így könyvecskéje közel fele ezzel a témakörrel foglalkozik. Pápai Páriz Ferenc 1690-ben megjelent munkájában hasonlóképpen a profilaxisra helyezte a hangsúlyt, s a lakás levegőjének megtisztítását, az emésztési zavarok elkerülését és a gyomor fertőtlenítését javasolta. A betegség távoltartását szolgálták a táplálékkal, vízzel, levegővel vagy a bőrön keresztül bejutott arzénos miazmák, a mérgező részecskék káros hatását közömbösítő, általában savas hatásúnak vélt vagy zsíros anyagok. A megelőzésre szolgáló, különféle összetevőkből (pl. encián, pimpinella, kámfor, mirha, valeriána) készült labdacsoport, porokat naponta többször, borban vagy ecetben feloldva vették be. A tehetősek fogyasztották az úgynevezett pestispálinkát, a fűszerekkel és egyéb hozzávalókkal (bors, sáfrány, mirha, aloe, kén, borkő) ízesített, jó minőségű pálinkából meleg helyen összeérlelt gyógytinktúrát, melynek napi adagját tizenöt-húsz cseppben határozták meg. A mérgeanyagok szervezetbe kerülését speciális diétával igyekeztek megelőzni. Ennek megfelelően az embereknek tartózkodnia kellett a nem teljesen friss hal, a disznóhús, a pockok, a poshadt, hullott gyümölcs, a hagyma, a must és az újborkor, valamint a gomba fogyasztásától. Ez utóbbi táplálékot az egyház képviselői egyébként is élő mérgezsáknak nevezték. Stocker a mértékkel kortyolgatott pálinka és a minőségi óbor kivételével óvta az embereket az alkoholos italoktól, helyettük a tiszta, friss vizet ajánlotta. Figyelmeztette a lakosságot, hogy szokásaival ellentétben egyen valamit reggel, legjobb reggelinek a kevés ecettel savanyított levest vagy az egy pohár jó bor kíséretében lenyelt, só nélküli vajjal megevett falásnyi kenyeret tartotta. A katonaoorvos a házukból kimerészkedőknek azt javasolta, hogy

18 BFL IV.1002.uu. 55. d. 36–51. p., Nr. 57. 254–256. p.; MOL W 2380. 483. f. (1710. május)

19 BFL IV.1002.uu. Nr. 57. 44–45. p.; IV.1019.b. Nr. 24.

tartsanak a szájukban különféle megelőző szereket. Budán a legelterjedtebb ilyen szernek a budai hegyekben bőségesen tenyésző, ezért mindenki számára könnyen beszerezhető kontyvirág számított, de a tehetősebbek választhatták inkább a gyömbért, a citromhéjat vagy az angyalgyökeret is. Az említett szerekekkel azonos hatásfokúnak vélte az ebből a célból készített amuletteket. A gazdagok skarlátszínű anyagból varrt kis zacskóba rejtették jó pénzért vett bűvös erejű cédulájukat, s ezt karmazsinszínű selyemszalaggal akasztották a nyakukba olyan módon, hogy az amulett mellkasuk bal felére, lehetőleg a szív közelébe kerüljön. A szegények hasonló módon viselték általában tollszárba vagy mogyoróhéjba töltött higanyból készült amulettjeiket. A már diagnosztizált fertőzötteket az orvostudomány akkori álláspontjának megfelelően főként hánytató- (6–8 óránként) és izzasztószerekkel kezelték a járványorvosok, az utóbbi szerek alkalmazását követően a betegnek különféle szíverősítő szereket adagoltak. A szegények szíverősítő helyett ruta- vagy bodzaecetet, illetve ezekkel savanyított levest kaptak, gyógyszerként pedig saját vizeletükből készített tinktúrát. A betegek aluszékonysága miatt opiátokat csak ritkán alkalmaztak. Stocker több alkalommal hangsúlyozta, mennyire fontos a városi szegények kezeléséről gondoskodni. Tapasztalati úton kortársaihoz hasonlóan a pestissel érintkezett ruhaneműk, ágyneműk azonnali megsemmisítését szorgalmazta, a fertőzött házakat pedig meghatározott faanyagból és egyéb adalékokból összeállított keverékkel füstöltette ki.²⁰

A pestis társadalmi és gazdasági hatásai

A járványok megfékezésére a leghatékonyabb módszernek a középkortól fogva a fertőzött települések, városrészek köré vont vesztegzárat tekintették.²¹ E külvilágtól elzárt, tucatnyi különleges intézkedéssel szabályozott közösségek területén valóban rendkívüli állapotok uralkodtak, melyekben nem voltak kivételesek az erőszakos jelenségek, sőt nem ritkán lázadásig fajult a helyzet. A bennrekedt lakosság részint a betegség elől menekült volna, a túlélők pedig a nélkülözés elől. A katonai parancsnok jól ismerte a zárlat lehetséges következményeit, így a tüzesetek — elsősorban gyújtogatás — megakadályozására minden háztulajdonost tíz akó víz

20 Stocker, i. m. 27–31. p., 37–39. p., 46–66. p.; Csáki Árpád: Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban. Acta Siculica. Sepsiszentgyörgy, 2010. Székely Nemzeti Múzeum. 278. p.

21 A vesztegzár, az egészségügyi személyzet és a járvány esetén követendő eljárásrend Budán sem különbözött az európai városokban szokásostól. A franciaországi városok gyakorlatához ld. Saupin: i. m. 215–217. p.

előkészítésére kötelezett. Sokat kockáztatott az, aki ezt a rendelkezést figyelmen kívül hagyta és a hetente tartott szemlén nem találtak nála vizet. A gazdagok és a szegények közötti társadalmi konfliktusok a rendkívüli helyzetben a végletekig kiéleződtek. A megfertőződött szegények ellátást alig kaptak, az összegyűjtésükön kívül nem sokat tettek a gyógyulásukért. A 18. század elején azonban, ahogyan Buda esetében szó esett róla, az uralkodó parancsára a lehetőségekhez mérten igyekeztek a nincstelen betegekről is gondoskodni. A pestisről maguk a járvány szemtanúi is úgy tartották, hogy elsősorban a szegények közül szedi áldozatait. 1561-ben írta egy toulouse-i polgár: „*A mondott ragályos kór sohasem támadott meg mást, csak a szegényeket [...]; elégedjék meg vele Isten az ő irgalmasságában. [...] A gazdagok megvédik magukat.*”²²

Mindig akadtak olyan személyek, akik megpróbáltak erőszakkal kitörni. Gyakran származott konfliktus abból, hogy a gazdagok nem engedelmeskedtek a lenézett, a társadalmi hierarchiában hozzájuk képest jóval alacsonyab fonon álló egészségügyi személyzetnek. Budán sem történt ez másképpen, a zárlat és a járvány által keltett felfokozott hangulat az emberi természet legrosszabb tulajdonságait hozta felszínre.²³ A tabáni bíróság leginkább az első járványorvosra, a több alkalommal erőszakos fellépéssel vádolt Anton Christen fürdősre panaszkodott. Christen és beosztottjai állítólag durván bántak az emberekkel, az ellenük felszólaló egyik esküdtet majdnem agyonverték. A megvádolt fürdős azzal védekezett, hogy legényei csupán megvédték magukat az őket durván szidalmazó és kövekkel dobáló tömegtől. A helyi közigazgatás képviselői szemmel láthatóan nehezen viselték, hogy a rendkívüli helyzetben a tényleges hatalom a járványorvos és emberei kezében összpontosult. A kedélyek lecsillapítása érdekében a tanácsos leváltotta Christent. Ezzel a gesztussal valamelyest enyhíthették a feszültségeket. A karanténban élők megpróbáltatásai az elkövetkező téli hónapokban tovább fokozódtak, az éhínség mellett meg kellett küzdeniük a hideggel is. A rendelkezésre álló fa hamar elfogyott, a külvárost őrző huszárok pedig elkobozták azoknak az áruját, akik fát akartak eladni az elzárt területen rekedteknek. A tél március közepéig kitartott, az éhség és fagy

22 Idézi *Fernand Braudel*: A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. (Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. 1. köt.) Bp., 2004. (2. kiadás) Gutta Könyvkiadó. 84. p. Említett szerző hivatkozik J.-P. Sartre kijelentésére, mely szerint „*a pestis csupán mint az osztályviszonyok túlhajtása hat: a nyomort sújítja, a gazdagokat megkíméli.*” Braudel beszámolt a savoyai gazdagok azon szokásáról, hogy a járványt követően fertőtlenített házaikba néhány hétre egy koldusnőt, úgynevezett próbaaszonyt költöztettek be. *Braudel*: i. m. 84. p.

23 A vesztégzárak által kiváltott gazdasági és demográfiai krízis kérdésköréről ld. *Őri*: i. m. 115–117. p., 120–121. p.

által gyötört városrész közel állt a lázadáshoz. A nyugtalanságot fokozta, hogy mindenki igyekezett volna ki a szőlőjében esedékes tavaszi munkák elvégzésére. Április első napjaiban beköszöntött a tavasz, a Tabánban ekkor kilenc hete nem találtak egyetlen új beteget sem, a zárlatot azonban még mindig nem oldották fel. A lakosság élelmiszerkészletei teljesen kimerültek, már Pestről sem küldtek a mészárosok marhát és juhot, boruk is alig maradt. A tabániak többségének otthonához nem tartozott pince, így attól féltek, a maradék bor a melegebb időben gyorsan megromlik.²⁴

A Vízivárosban és a Várban foganatosított óvintézkedések a Tabánban elrendeltekénél valamivel enyhébbeknek tűnnek. A tanács talán tekintettel volt a lakosság magasabb társadalmi helyzetére vagy az érintett terület nagysága befolyásolta, erre nem tudjuk a választ. Különösen a magasabb rangú császári hivatalnokok és a katonaság kötelékébe tartozók érezték úgy, hogy a különböző rendszabályok rájuk nem vonatkoznak. 1710. május 18-án, vagy a következő napokban több katonai szolgálatban álló személy teljes családjával és személyzetével áttörte a zárlatot és elmenekült, a városiak pedig nem merték erőszakkal tartóztatni őket. A távozók között volt Franz Banovsky, a Savoyai-ezred provizora és teljes háztartása, az írnoke, az ezred erdésze és még mások, akik a fertőzött Vízivárosból a Ráckevei-szigetre menekültek. Von Weissenbohrn és neje, valamint Wabler tanácsosné sem sokat adott az előírásokra, mivel többször bementek a lezárt Tabánba enni-inni. A katonai parancsnok a többiek számára rossz példát mutató ellenszegülők elrettentésére különösen magas összegű bírság, 30 tallér kiszabását indítványozta.²⁵

1710 júniusától fokozatosan csökkent a fertőzöttek létszáma. Pfeffershoven augusztusban már a járvány végének bejelentésére készült és a hálaadó mise (*Te Deum laudamque*) időpontját fontolgatta. Pesttel ellentétben, ahol nyár elején valóban megszűnt a járvány, a Duna jobb partján elterülő városban erre az eseményre egy darabig még nem kerülhetett sor a pestis újabb fellángolása miatt. A Tabán és a Víziváros után októberben a Várból, majd a következő hónapban a Horvátvárosból és az Országútról került ki a legtöbb elhunyt.²⁶

24 BFL IV.1002.uu. 55. d. 52–55. p., Nr. 57. 135–138. p., 140–141. p.

25 BFL IV.1002.uu. 55. d. 39–46. p., Nr. 57. 305–307. p.; A Budai Kamarai Adminisztráció 1692-ben 50 tallér bírságot helyezett kilátásba az ellenszegülők megregulázására. BFL IV.1019.b. Nr. 13.

26 MOL W 2380. 529. f. Nr. 161. (1710. június), 652. f. Nr. 26. (1710. augusztus); MOL G 33. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Gyűjteményes rész. Labanc iratok 1703–1712. IV. 14. 5. d. Járványügyek iratai 1709–1711. 3–4. f.

A budai pestis városi életre gyakorolt hatását nem lehet egyszerűen a halálos áldozatok számával szemléltetni, a népességre gyakorolt hatáson kívül ugyanis számításba kell venni a hosszú távú gazdasági következményeket. Az életben maradt lakosság jelentős része kilátástalan nyomorba került, ami leginkább a tabáni ortodox rációkat sújtotta. Sokan teljesen nincstelenné váltak, miután a járvány idején kalyibáikat a berendezéssel és a különböző használati tárgyakkal együtt felégették. A rajtuk lévő ruhaneműket a járványkórházban megsemmisítették, így a város által biztosított ruhában léptek ki az intézmény kapuján. Az ortodoxok szerették volna elérni, hogy legalább a saját hagyományaiknak megfelelő öltözetet kaphassanak, de a tanács ezt nem tudta biztosítani. A kölcsön öltözetben útra bocsátott szerencsétlenek kálváriája itt még nem fejeződött be: a nőknek ugyanis a zárlat feloldása után le kellett dolgoznia a ruhák árát a szőlőkben. A földönfutóvá vált városiak otthonaik újjáépítéséhez sem a külvárosi, sem a Belső Tanácstól nem számíhattak semmiféle támogatásra. A város anyagi lehetőségei nem tették lehetővé, hogy a járvány idejére lefoglalt ingóságokért jelképesnél nagyobb összegű kártérítést utaljon ki.

1709 ősztől kezdve három olyan év akadt, amikor a város egyes részei vagy egésze hosszú hónapokra karantén alá kerültek. Utoljára 1712 júliusának közepétől rendelték el zárlatot — ismét a Tabánban — a Pergassi kapitány fürdőjében elhunyt néhány pestises miatt bő két hónapra. A város gyakorlatilag bevétel nélkül maradt, 1710-ben például kizárólag a szüreti cédulák után kivetett adót tudták beszedni. A zárlat ideje alatt teljesen lehetetlenné, vagy jobb esetben csak nehézkessé vált a határban lévő szőlők, földek művelése, így az éhezés mindennapossá vált a városban. A veszteglőház szűkösségén és az ellátási gondokon 1710 nyaratól úgy is próbáltak enyhíteni, hogy kiengedték a környező szőlőkbe dolgozni azokat a gyógyultakat, akik esküvel fogadták: bizonyos ideig nem jönnek vissza a város falai közé. Arra nézve nem állnak rendelkezésre adatok, hogy hányan haltak meg közvetlenül vagy közvetve az éhség miatt. A környékbeli települések lakói — beleértve a pestieket is — jó ideig elkerülték a járványgócnak tekintett Budát, a kereskedelem és a távolsági kapcsolatok a járvány távoztával sem álltak helyre még hosszú hónapokig.

Buda tragédiája nagyban hozzájárult a testvérváros felvirágzásához. A vásározzók a főváros helyett Pesten rakodták ki portékáikat. A Wienerisches Diarium 1711-ben tudósított először a pesti vásárról: „Előző nap 500 megrakott élelmiszerkocsi ment át a repülő hídon Pestre, hol akkor elsőízben különösen szép vásár volt, rengeteg idegen népséggel, szép lovakkal és más állatokkal, olcsó árakkal. Annyi volt a kocsi, hogy Budán még 34.000 métermázsza liszt vár

átszállításra.”²⁷ A bevételi források nélkül maradt város a járvány elleni védekezés és a lakosság alapellátásának tetemes költségeit majdnem teljes egészében egyedül viselte. Ez messze meghaladta a város lehetőségeit. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hány városi joghatóság alá nem tartozó betegről gondoskodtak. A néhány töredékben fennmaradt betegkimutatás ugyanis arról tanúskodik, hogy az ápoltak közel fele a katonaság kötelékébe tartozó családokból került ki. A lazarétumnak szállított kenyér értéke pedig bajosan fedezte az ezek ellátására fordított összegeket. A polgármester és a tanács más lehetőségek híján újabb kölcsönökből fedezte a felmerülő költségeket.²⁸

Természeti csapások: árvíz, viharok, tűzvész

Amint elvonult a pestis réme, a budaiaknak és a pestieknek újabb viszontagságokat, természeti csapásokat kellett kiállniuk. A két város lakosságát nem érte készületlenül a Duna vízszintjének gyakori emelkedése és a kisebb árvizek. Az újraterülepüléstől 1723-ig két alkalommal tettek említést a kortársak szokatlanul magas árvízről. Az 1694-ben bekövetkezett elsőről nem sok adat maradt. Második alkalommal, 1712. február 11–12-én a Duna elárasztotta a jobb parton a Tabán, a Víziváros és Újlak mélyebben fekvő részeit, a bal parton az egész város víz alá került és csak csónakkal lehetett közlekedni. Az áradás méretét szemlélteti, hogy Pest város plébániatemplomában a víz a főoltárt is elárasztotta, a budai oldalon, a mai Batthyányi tér és Fő utca találkozásánál emelt háznak pedig az első emeletéig ért fel a víztömeg. Pest 383 házából közel 150 romba dőlt. A budai oldalon az összedőlt lakóépületekről nem esik szó, de az ingatlanokban súlyos károk keletkeztek. A többszörös csapást átélte tulajdonosok sokszor csak az 1720-as évek legelején jutottak el a nevezetes árvíz nyomainak eltüntetéséig.²⁹

A lakosság, elsősorban a szegényebb rétegek jelentős része majdnem kizárólag a mezőgazdaságból élt, de a kevésbé tehető iparosok számára sem volt mindegy

27 *Hanskarl Erzsébet*: Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium” első ötven évfolyamában (1705–1752) Bp., 1939. 49. p. (a továbbiakban *Hanskarl*: i. m.)

28 BFL IV.1002.uu. 55. d. 565. p.; 1002.j. 9. d. 1712. VII. 12.

29 BFL IV.1202.a. 1712. II. 14–16.; A következő nagy árvíz 1732-ben pusztított, amikor a szemtanú budai polgármester szerint az elöntött utcákon lovon sem lehetett közlekedni. *Franz Vanossi*: Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freie Hauptstadt zu jetzigen Zeiten bestehe. Ofen (Buda), 1733. Johann Georg Nottenstein. 41. p.; *Hanskarl*: i. m. 50. p.; *Réthly Antal*: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800. Bp., 1970. 55. p. (a továbbiakban *Réthly*: i. m.)

a termés minősége. A 18. század — a korszak első évtizedét a klímakutatók kis jégkorszakként tartják nyilván — első felére jellemző hidegebb, olykor szeszélyes időjárási viszonyok nem kedveztek a szőlőtermesztésnek. 1708-ban és 1709-ben, két egymást követő évben is alig szüretelt valamit a háborús viszonyok következtében elcsigázott lakosság. Bécsi feljegyzések szerint az említett két év 1739/1740-nel holtversenyben az évszázad leghidegebb éve volt.³⁰ A rettentő hideg mellett nagy gondot okozott a rendkívüli hőmennyiség, majd az olvadás következtében kialakult áradások. 1713-ban hasonlóan szélsőséges időjárás sanyargatta a várost. Májusban hatalmas vihar kerekedett Buda felett, mely nagy károkat okozott a szőlőkben, sőt, a Tabánban összeomlott negyven ház. Augusztus elején újabb vihar tarolta le a határt, rongálta meg a lakóépületeket és szakította el a repülőhidat. Ami ekkor még megmaradt a termésből, azt a nyár végi hosszantartó esőzések pusztították el. A következő év sem indult szerencsésebben, mivel a február legvégén egész Magyarország területét érintő viharzóna Budán és Pesten is számos épület tetejét leszaggatta. A szélvihar rendkívüli erejét bizonyítja, hogy az egyik budai téглаégető új kemencéjét és a létesítményhez tartozó munkásbarakkot csaknem földig rombolta a tomboló orkán. 1715-ben ismét szélsőséges időjárási körülmények uralkodtak: június elején erősen lehűlt a levegő és havazott. Az elkeseredett budaiak ebben az évben arról panaszkodtak, hogy a mostoha időjárás — fagyok, sok eső — következtében a szőlőtermés csak minden harmadik-negyedik évben mondható jónak, ezért a gazdák többségének alig maradt valami nyeresége. A legszélsőségesebb időjárás minden kétséget kizáróan 1718-ban sújtotta a városi lakosságot. Az év eleji nagy hidegek, sok csapadék és viharok után aszályos hónapok következtek, majd ennek az időszaknak nyár elején egy háromnapos pusztító vihar vetett véget. A szemtanúk állítása szerint a földet combközép magasságig tyúktójás nagyságot is elérő jégdarabok borították. A szőlősgazdák számára nyilvánvalóvá vált, hogy a legtöbb szőlőben ebben az évben már nem szükséges szüretelni. Állítólag akadtak szegényebb rációk, akik a károkat látva felakasztották magukat a szőlőjükben. Ennél is tragikusabb következményekkel járt azonban, hogy a pusztító júniusi zivatar után november végéig egyetlen cseppnyi csapadék sem hullott. A határban lévő vízjárta területek, mocsarak még a nyáron kiszáradtak, sőt augusztus végén

30 1709 mostoha tele Európa más országaiban (pl. Franciaország) is próbára tett a lakosság tűrőképességét, a nyomorgók tömegével indultak szerencsét próbálni. *Braudel*: i. m. 76. p.; *Elisabeth Strömmer*: Klima und Naturkatastrophen. In: Wien. Geschichte einer Stadt. Bd. 2.: Die frühzeitliche Residenz (16. bis 18. Jh.) Szerk.: Ferdinand Opll– Peter Csendes– Karl Vocolka–Anita Traninger. Wien, 2003. Böhlau. 93. p., 101. p.

már a Duna medre is erőteljesen visszahúzódott. A nagy folyó vízszintje november végére emberemlékezet óta — legalábbis a visszafoglalást követő időszakban — nem látott mértékben lepadt. A katonaság közvetlenül a víz mellé települt, hogy állataik tudjanak enni valamit. A kedvezőtlen esztendőben elszenvedett sanyarú sorsért a természet az embereket 1719 és 1720 bőséges gabona- és szőlőtermésével kárpótolta.³¹

A sok elemi csapást követő esztendők békésen teltek, egészen 1723-ig, amikor a húsvéti kőrmenetről (március 28.) visszatérő budaiakat szörnyű látvány fogadta. A Bécsi kapu alatti egyik házban kipattant tűz hamarosan áterjedt az egész Várnegyedre és mintegy félóra alatt lángok borítottak el mindent. A Wienerisches Diarium tudósítása szerint „5 órakor volt a legnagyobb kétségbeesés, nem hallatszott más, mint recsegés-ropogás és kiáltozás, mintha az utolsó ítélet következett volna el. Fokozta ezt, hogy a Fehérvári bástyánál levő löportorony 400 mázsa lőporral a levegőbe repült, a törmelék mindent elborított a környéken, szörnyű detonáció volt és a torony helyén olyan rés támadt, amelyen kényelmesen lehetett ki-be járni. Az egész Vár, Rác- és Víziváros, sőt Pest úgy megrázkódott, hogy a kályhák, ajtók, ablakok és pincék a legtöbb helyen bedőltek. [...] A katonai szertár is leégett és itt is elpusztult a felhalmozott felszerelés és felrobbantak a lőszerek, ami által a hegy lábánál a Vízivárosban álló katonai élelmezési raktár is veszélyben forgott és a várfal egy darabja beomlott.”³² A tűzvész a ferencesek, az apácák, a várpalota, a Szent József-bástyán lévő lőporraktár, valamint néhány polgárház kertjének kivételével hatalmas pusztítást végzett. A Halászáros és a Vár ingatlanai teljesen romba dőltek vagy súlyos károkat szenvedtek, a lakosok értékei odalettek. Leégett többek között az évtizedek óta építgetett városháza, benne az iratok egy részével. Az erős szél által a Duna felett átsodort égő zsarátnokok Pesten értek földet, sokáig a testvérváros lángra lobbanásától kellett tartani. A halottak és nagyszámú sebesült mellett egyedül a katonaság legalább tíz eltűnt személyt keresett, a napokig megközelíthetetlen romok alól az összeégett emberi maradványok kerültek elő. Az apokaliptikus húsvétot soha nem tapasztalt inséges esztendő követte, a polgárok két képviselője magától a császártól kért kihallgatást,

31 Hanskarl: i. m. 50–51. p.; Strömmer: i. m. 101. p.; Réthly, i. m. 72–76. p., 86. p.; BFL IV.1002. uu. A Nr. 651.; Általánosságban elmondható, hogy a helyi anomáliák ellenére a környezettörténészek által „késő Maunder-minimum időszakként” emlegetett kis jégkorszak Közép-Európa térségében 1710 körül zárult le, majd lassú melegedés következett, nyáron a kontinentális, télen pedig az óceáni hatások befolyásolták az időjárást. Rác Lajos: Magyarország környezettörténete az újkorig. Bp., 2008. MTA Történettudományi Intézete. (Természetérténelem 1.) 195. p., 199. p.

32 Hanskarl: i. m. 51. p.

melynek eredményeként felsőbb kezdeményezésre gyűjtés kezdődött. Hamarosan megjelentek azonban azok is, akik mások tragédiáját kihasználva nyerészkedtek, így a júniusi Wienerisches Diarium-ban már a jogosulatlan adománygyűjtőkre hívták fel a figyelmet. Az említett bécsi lap június 12-én kiadott számában már a szervezett, gyors újjáépítésről tudósította az olvasóközönséget. Naponta több építőanyaggal megrakott hajó érkezett a Dunán, s nagyon igyekeztek az egyházi, katonai és polgári létesítmények javításával, újjáépítésével. Különbőféle mendemondák kaptak szárnyra a tűz keletkezésével kapcsolatban, az egyik érdekes elmélet szerint a török császár által küldött, szervezett gyűjtogató csoport akart volna bosszút állni városaik felgyújtásával a keresztényeken, de a zsidók is gyanúba keveredtek. A kiűzésük vagy Rákóczi veresége miatt bosszút forraló török gyűjtogatókat a kortársak egyébként időről időre az ország több pontján látni vélték. Az 1722/1723 táján Bács vármegyében leleplezett állítólagos gyűjtogató különítmény, akik Zombort, Kecskemétet, Szegedet, Komáromot, Temesvárt és Budát tervezték volna lángokba borítani, nem az első ismert csoport. 1717-ben az országban bolyongó török gyűjtogatókról szóló hírt például Esztergom városa olyannyira komolyan vette, hogy éjszakára minden házba őrséget rendelt. A belpolitikai viták következtében közel egy esztendeje meghasonlott, hűsvét napján már a világvégét emlegető, nyomorba taszított lakosság megpróbáltatásait tovább fokozta az újabb megpróbáltatás, a nyár végén ismét felbukkanó pestis.³³

Természeti csapások elhárítása

Az egyháziak fontos szerepet kaptak a várost fenyegető katasztrófák, a járványok és a pusztító viharok elhárításában. A hívő lakosság az évenkénti rendszerességgel ünnepelt Szent Donát napján kívül máskor is az égiektől remélte a kedvezőtlen időjárás jóra fordítását. Szárazság idején körmenettel egybekötött nagymisén

33 *Hanskarl*: i. m. 51. p.; BFL IV.1002.a. 1723. ; IV.1002.uu. A Nr. 162.; *Schmall Lajos*: Budapesti krónika. I. kötet 1686–1779. (kézirat kötött fénymásolata, é. n., h. n.) 144. p., 149. p. (a továbbiakban *Schmall*: i. m.); *Réthly*, i. m. 100. p.; A tűzvész eseményeinek és következményeinek részletes feldolgozását, illetve a Magyarországra küldött feltételezett török gyűjtogatók ügyét (460–461. p.) ld. *Simon Katalin*: Az 1723-as budai tűzvész. Fons 18. (2011) 4. sz. 457–554. p.; *Tóth Krisztina*: Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1716–1718. Esztergom, 2004. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. 265. sz. regeszta; A következő nagyobb budai tüzeset 1728-ban történt, amikor egy újlaki sütőházban keletkezett tűzben a külváros húsz háza égett porig. *Vanossi*: i. m. 40. p.

könyörögtek esőért. A pusztító erejű zivatarokat, elsősorban a villámcsapásokat a harangok kongatásával próbálták távol tartani.³⁴

Ahogy már szó esett róla, a középkor és a kora újkor embere a kor legveszedelmesebb csapásának vélhetően a pestist tartotta. A közfelfogásnak megfelelően Moller Károly Ottó, a 18. században élt neves orvos 1740-ben a következőket írta a betegségről: „*Mint hogy a Pestis egy rend kívül való ostora és büntetése az Istennek, főképpen szükséges lészen hit és igaz Poenitentzia-tartás által az Úr Istennel meg-békélleni, az ő fel-gyulladott haragját tiszta életnek gyakorlásával engesztelni, és ekképpen, az ő hatalmas oltalmazásában, Atyai akarattához való tellyes bizalom mellett magát egyedül ajánlani.*”³⁵ Ebből következően a gyógyszeres kezelésnél hatékonyabbnak vélték az égiek jóindulatának megnyerését. Padányi Bíró Márton „A döghalál eltávoztatásáért” mondott imájának szövegében foglalta össze a pestis kitörésével és elhárításával kapcsolatos korabeli vélekedést: „*Irgalmas kegyelmes Isten, megvalljuk vétkeztünk Atyáinkkal egyetemben, hamisságot cselekedtünk, bűnbe merültünk, mindnyájan elhanyagoltunk, és haszontalanokká lőttünk. Megérdemlettük, azért Uram haragodat, és ezt a tüzes mirígyes nyilaidat és kemény csapásodat, melyekkel ostorozsz minket.*”³⁶ A pestis idején Budán praktizáló katonaoorvos, Lorenz Stocker tanácsadó könyvecskéjében döntő szerepet tulajdonított a hívó lelkek megtisztításának, mely „*a katolikusok számára hasznosabb minden orvosságnál*”. Gyógyulni kívánó betegeinek elsősorban Istenbe vetett szilárd hitük megőrzését javasolta, megelőzőként fontosnak tartotta a nyilvános és családi körben elmondott közös imádságokat. Az első betegek felbukkanásának hírére engesztelő körmenetet tartottak a Tabánban és a többi városrészben, a karmeliták pedig rendjük hagyományainak megfelelően nyilvános misén fohászkodtak Szent Péter és Szent Tamás segítségéért. A budai orvos állítása szerint a Máriához való könyörgés az ötödik zsoltárral, Xavéri Szent Ferenc, Szent Bonaventura, Szent

34 1720 júniusában a pestiek könyörögtek esőért. *Schmall*: i. m. 127. p.

35 *Zoltán József*: A barokk Pest-Buda élete. Bp., 1963. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 27. p. (a továbbiakban *Zoltán*: i. m.)

36 *Padányi Bíró Márton*: Angyali társaságnak szövetsége... Győr, 1754. 704–706. p. Az ókorban úgy tartották, hogy a vétkes emberiséget Apollón nyila fertőzi meg pestissel, ezért ő az, aki gyógyítani is tudja. A pestissel fertőzött nyíl képe a keresztény kultúrában a nyíl által mártírrá lett Szent Sebestyén alakjához kötődik. *Bálint Sándor*: Adalékok a pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához (Szent Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália tisztelete). In: Orvostörténeti Közlemények (1975.) Suppl. 7–8. Népi gyógyítás Magyarországon. 225. p.; *Kerényi Károly*: Az isteni orvos. Tanulmányok Asklepiosról és kultuszhelyeiről. Ford.: Rákóczi Katalin. Bp., 1999. Európa Könyvkiadó. 23. p.

Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália naponkénti rendszeres segítségül hívása sikeresen megmenekíthette a családot a bajtól.³⁷ A tizennégy segítőszent közé sorolták a hívők szerint a pestist gyógyítani képes Szent Sebestyént, Szent Rókust és Szent Rozáliát. Együttes ábrázolásuk — középen a barlangja előterében ábrázolt remetenőből szentté lett Rozáliával — a 17. századtól vált általánosan elterjedté. A 17–18. század fordulója környékén csatlakoztak a pestis idején a hívőket oltalmazó és értük közbenjáró Szűz Máriához a hozzá hasonlóan égi közvetítő szereppel felruházott, úgynevezett barokk pestisszentek: Xavéri Szent Ferenc, Boromei Szent Károly és Gonzaga Szent Alajos. Budán Xavéri Szent Ferenc tisztelete honosodott meg leghamarabb és a város védelmezőjeként ő tett szert a legnagyobb népszerűsége a hármasból.³⁸ A pestis elhárításának célját szolgálta a megfelelő védelmezők kiválasztása, a búcsújárások, a fogadalmi szobrok és kápolnák létesítése, melyek gyorsan a városkép meghatározó elemeivé váltak.³⁹ Birodalomszerte követendő példának tekintették az 1679-es nagy járvány idején Bécs belvárosában a császár által, fogadalmának beteljesítésére felállíttatott pestisoszlopot. A Fischer von Erlach tervezte oszlopot neves művészek szobrai fogták közre. Visszatérő motívum a főhelyen lévő domborművön a pestist jelképező figura, melyet a hit égő fáklyája terít földre.⁴⁰

Az új telepések a visszafoglalás után csaknem rögtön szembentalálták magukat a pestis rémével. 1689-ben a délvidékről visszatérő katonák hurcolták magukkal a veszedelmes kórt a magyar fővárosba. Buda lakói a bécsi példa alapján elsőként 1689-ben, majd 1691-ben tettek fogadalmat pestisoszlop építésére. Az 1692-ben kitört járvány idején tett fogadalomban kinyilvánították: amennyiben megmenekülnek, szobrot állíttatnak a Szentháromság tiszteletére a Nagyboldogasszony-templom előtti téren, ahol minden hónap első vasárnapján Szentháromság-litániát mondatnak. Bár a város tanácsa már korábban egyezsége

37 *Stocker*: i. m. 34–35. p., 56. p.

38 A Távol-Kelet legsikeresebb jezsuita térítője, Xavéri Szent Ferenc lázbetegségben halt meg Kína partjai előtt. A legenda szerint, amikor a holttestét Indiába vitték eltemetni, egy pestissel fertőzött tartományban a halott érkezésével azonos időben egy csapásra véget ért a járvány. Kultuszát elsősorban a jezsuiták terjesztették. *Székelly Zoltán*: A buda-vízivárosi Szent Ferenc sebei-templom képprogramja. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 2. Szerk.: Öze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba-Budapest, 2005. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK–METEM (Művelődéstörténeti Műhely, rendtörténeti konferenciák 1/2). 987. p.

39 A vízivárosi bosnyák ferencesek templomának 18. század első felében készült oltárain kiemelt szerepet kaptak a pestisszentek. A kérdéshez bővebben ld. *Székelly*, i. m. 983–985. p.

40 *Zoltán*: i. m. 27. p.

jutott Antonio Fereti kőfaragóval, a város szegénységéből kifolyólag az alapkövetételére csak 1700-ban került sor Széchényi Pál kalocsai érsek jelenlétében. A köztes időben a lakosság megnyugtatóására kiadott fogadalmi okiratban (1694) jelentették ki először a városatyák, hogy nem római katolikusnak nem adományoznak polgárjogot. „[...] Megfogadjuk, hogy a Te imádásodra szentelt emlékmű előtt kötelességszerűen minden hónap első vasárnapján elimádkozzuk a Szentháromság litániáját, a szent kereszt feltalálása és felmagasztalása ünnepén körmenetben vonulunk a Kálváriahegyre, a szeplőtelenül fogantatott Szűz Mária ünnepének előnapján böjtölünk, végül senkit sem bocsátunk állandó letelepedésre, szolgálatra és mesterségre Budán, senkit fel nem ruházunk polgárjoggal, senkit mint házbirtokost be nem fogadunk, csak a valóban római egyház vallása szerinti katolikust, hogy az isteni Szentháromságot mindenki helyesen ismerje, imádjá, dicsérje és szeresse.”⁴¹ Az oszlop és a szobrok elkészítésének költségeire az uralkodó családja 350 forintot ajánlott fel, de az esztergomi érsek és a Budán élő állami tisztségviselők, s a városlakók is adományoztak különböző összegeket e célra.⁴² A városi tanács a gyalázkodókra és a káromkodókra külön pénzbírságot rótt ki, amelyet a Szentháromság-oszlop javára fordítottak. Annak ellenére, hogy az oszlop és a szobor 1706-ra még nem készült el teljesen, mégis sor került ünnepélyes felavatására a lakosság jelenlétében.⁴³ A kezdetektől túl kicsinek és szegényesnek, székvároshoz nem illőnek talált oszlopot 1712-ben Újlakra helyezték át.⁴⁴ 1709-ben a közelgő nagy pestisjárvány hírére Baitz polgármester a magisztrátus és a polgárság nevében megújította a korábbi fogadalmat, és ígéretet tett egy pompásabb műalkotás készíttetésére, s azonnali hatállyal megkezdték az adománygyűjtést. Az események a járvány tombolása idején, 1710 nyarán gyorsultak fel. A Buda szívében, a városháza előtt felállított monumentális (4,1 m) méretű szobrokkal és domborművekkel díszített oszlopot, melyet Zoltán József „a jezsuita barokk első nagyszabású kőbevésett budai alkotásának” nevezett, 1713 nyarán avatták fel hatalmas népünnepély keretében. A Szentháromság kultusza és a tiszteletére állított oszlop központi szerepet töltött be a 18. századi magyar

41 Zoltán: i. m. 29. p.

42 Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története. Esztergom, 1876. Horák Egyed. 2. kiad. 146–147. p.

43 1707-ben végül a telegkönyvi bevételekből fedezték a szobor befejezésének költségeit (176 forint). Géra Eleonóra: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707. Bp., 2009. Budapest Főváros Levéltára. 821. sz. regeszta; BFL IV.1009.i. Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekhivatali számadások (Grundbuchs Rechnung) 1707.

44 Némethy: i. m. 147. p.

főváros életében, közelgő veszély — elsősorban természeti csapásokra gondoltak — esetén a közösség minden esetben itt gyűlt össze nyilvános ájtatosságra. Az avatási ünnep alkalmával a polgárság ismét fogadalmat tett, hogy évente körmenetet tart a Szentháromság tiszteletére, négy nyelven (német, magyar, szláv/szerb és illír [sic!]) hangzik el a szónoklat, a szobornál nagymisést hallgatnak, az egész nyolcad alatt pedig litániát mondatnak. A nagy városi ünnepek mindig itt kezdődtek és végződtek.⁴⁵

Nagy tisztelet övezte a pestist elhárítani képes szenteket. A tanács 1709-ben ideiglenesen, majd 1710-ben véglegesen Xavéri Szent Ferenc oltalmába helyezte a várost.⁴⁶ Az új Szentháromság-oszlop tervezgetésével azonos időben jelentkezett két helybéli, akik Szent Rókus tiszteletére kívántak kálváriakápolnát állítani a Zsidó-hegyen. A tanács a kápolnának helyet adó hegy nevét a védőszent jóindulatának biztosítása érdekében Rókus-hegyre változtatta. Az új zarándokhely népszerűsítésére a jezsuiták 1711-től évente körmeneteket vezettek ide. A vízivárosi lakosok sem akartak elmaradni a várbéliek mögött, és ők is fogadalmat tettek saját pestisoszlop építésére, erre azonban anyagi okokból 1724-ig nem kerülhetett sor. A pestis idején a templomok zárva tartottak, ezért a hívők a szabad ég alatt mondták el imáikat. A városrész lakossága hamar megkedvelte a mai Batthyány téren álló, 1700 körül épült, kőfallal körbekerített kis kápolnát, melynek Mária-képmása a későbbi években is sok látogatót vonzott. 1717-ben a felgyógyulásáért hálás gróf Felix Taffe őrnagy aranyszövésű palástot ajándékozott a kápolna Máriájának. Az értékes kegytárgyat ezután a ferences atyák a közelben lévő templomukban helyezték biztonságba, a kiürült kápolnát pedig lebontották. A lakosság azonban ragaszkodott régi kegyhelyeihez és a kápolna helyén magánadományokból építette fel saját pestisoszlopát, mely Máriát ábrázolta a pestisszentek közé sorolt, életében betegeket ápoló Sienai Szent

45 Az oszlophoz készített állványzatot lebontották és a faanyagot felhasználták a városi lövőházhoz. BFL IV.1002.a. 1710. VI. 10., VI. 12., 1713. VI. 7.; *Zoltán*: i. m. 29–31. p.; *Némethy*: i. m. 147. p.

46 Pest város patrónusa, Szent Sebestyén ugyancsak a pestistől védelmezte a lakosságot. *Zoltán*: i. m. 59. p.; 1739-ben a közelgő nagy pestis hírére Budán kívül a következő nevezetesebb városok újították meg régi fogadalmukat, vagy helyezték magukat Xavéri Szent Ferenc oltalmába: Nagyszombat, Pécs, Trencsén, Szokolca, Selmec. *Jánosi Gyula*: Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma, 1935. (Pannonhalmi füzetek 17.) 68. p.; Az 1739-ben a szent tiszteletét övező budai kultusz és ünnepek egyes elemeiről ld. *Jánosi*: i. m. 72–77. p.;

Katalin és Nepomuki Szent János társaságában.⁴⁷ A vörös kakastól való félelem hatására nagy népszerűségnek örvendett a magyar fővárosban Szent Flórián, a vízzel és tűzzel kapcsolatos mesterségek pártfogója, a tüzesetek elhárítója. Szent Donát másfajta természeti csapás, a jégverés és a villámcsapás ellen védelmezte tisztelőit. A felsorolt szenteken kívül kiemelt kultusz övezte Keresztelő Szent Jánost és a pestis ellen is hatásos védelmet nyújtó Nepomuki Szent Jánost, aki a dunai hajósok, hídvámszedők, molnárok és a repülőhíd patrónusa is volt.⁴⁸

A hivatalos egyház által szervezett csapás-elhárító rituálékkal párhuzamosan, ahogyan azt a pestis-amulettekkel kapcsolatban biztosan állíthatjuk, bizonyosan léteztek a népi vallásos mágia körébe sorolható különféle csodaszerek, szertartások, ezekről azonban a hivatalos források hallgatnak. A német kultúrkörben a természeti csapások — pestis, dögvész, jégeső, villámlás, mennydörgés, tűz, víz stb. — ellen védő egyik legelterjedtebb védekezési mód az úgynevezett Tóbiás-áldását (*Tobiassegen*) tartalmazó amulett volt, melynek a kora újkorban még írott, majd a 18. században már gyakran nyomtatott sorai a hiedelmek szerint megóvták viselőiket a felsorolt katasztrófáktól.⁴⁹

47 BFL IV.1002.a. 1709. XII. 3., 1710. V. 16., VI. 10.; *Stocker*: i. m. 35. p.; *Zoltán*: i. m. 37–38. p., *Székel*: i. m. 975. p.

48 *Zoltán*: i. m. 59–63. p.

49 A Tóbiás-áldása eredetileg az utazókat, majd a háborúba igyekvőket védte. Elterjedtségét jól érzékelteti, hogy még az Osztrák-Magyar Monarchia katonái is előszeretettel viselték az első világháború alatt. *Adolf Spamer*: Romanusbüchlein. Historisch-philologischer Kommentar zu einem deutschen Zauberbuch. (Bearbeitet von Johanna Nickel) Berlin, 1958. Akademie Verlag. 160. p. A szerző idézett kötetében, a német varázskönyvben, az ún. Romanusbüchleinben szereplő ráolvasások egy része a korabeli Budán is ismert lehetett.; *Jung Károly*: Törökbecsei amulett (Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése). *Etnographia* 99. (1988) 3–4. sz. 363–367. p.

BOA KRISZTINA

AZ 1863–1864. ÉVI ASZÁLY ÉS ÍNSÉG BÉKÉS MEGYÉBEN

1864 elején Gergely Péter gyulai levélhordó újról üdvözlésében e szavakkal fordult Békés vármegye lakosságához: „A mult évnél még gonoszabb / E században nem akadt; / Ezer baj, bú, nyomor között / Már könyünk is *kiapadt*.¹ Az illető ekkor még nem tudhatta, hogy az 1864-es év sem lesz könnyebb a vármegye számára. Az említett két évben (1863–1864-ben) a XIX. század egyik legnagyobb időjárási eredetű természeti csapása, országos szintű aszály és éhínség pusztított hazánkban. A téma Békés megyei történetét a művelődéstörténetre jellemző interdiszciplinaritás jegyében kíséreljük meg bemutatni, ezért éghajlattan, történeti földrajz, kormányzat-, gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint történeti demográfiai következtetések levonására egyaránt törekszünk.² A komparatív szemléletet hangsúlyozva, a krízisjelenségeket és megoldási lehetőségeket egyrészt a megyére vonatkozó korábbi, másrészt a más területekre jellemző 1863–1864. évi példákkal állítottuk párhuzamba. Vizsgálódásunk Békés megyére való korlátozását részint a bő forrásanyag, részint pedig az a tény indokolja, hogy a teljesség igényével fellépő elemzés megyei szinten még nem született.³

-
- 1 Békés Megyei Levéltár (= BéML) XV–23–2 Gyűjtemények, A Réthy- és Dobay Nyomda nyomtatványai, a működésükre vonatkozó iratok gyűjteménye, Dobay-nyomtatványok és a nyomdával kapcsolatos iratok. (= XV–23–2 Dobay-nyomtatványok.) 14/1864. Köszönöm a Békés Megyei Levéltár munkatársainak a kutatás során nyújtott segítséget.
 - 2 Jelen dolgozattal a XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójában I. helyezést értem el. Ezúton is hálásan köszönöm témavezetőmnek, Kósa László professzornak és akadémikusnak, hogy mindvégig biztatott és támogatta a munkámat.
 - 3 A témát általánosságban tárgyaló szakirodalom: Az 1863. évi aszályosság a magyar alföldön. Közgazdasági tanulmány. Írta: *Érkövy Adolf*. Pest, 1863.; A nagy inség 1863-ban. Írta: *Györffy Lajos*. Túrkeve, 1931. (a továbbiakban: *Györffy*, 1931.); *Györffy Lajos*: A „rettenetes esztendő”, az 1873. évi (sic!) „nagyinség” emlékezete. In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1978. Szerk.: Kaposvári Gyula. Szolnok, 1978. (a továbbiakban: *Györffy*, 1978.) 91–103. p. A kérdésről újabban: *Kósa László*: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. In: *Ethnographia*, 120. (2009) 3. sz. (a továbbiakban: *Kósa*, 2009.) 237–256. p. Számos olyan munka van továbbá, amelyben egy-egy szempont a hangsúlyos, azonban ezek felsorolását mellőzzük, helyette néhány nézőpontot és szerzőt emelünk ki: (1) vízügyi: Ihrig Dénes, Károlyi Zsigmond, Dóka Klára; (2) társadalomtörténeti: Dénes György,

Az időjárás megváltozása és az aszály eljövetele

Az éghajlattörténeti periodizációban a hosszú XIX. század első felét (az 1850–1860-as évekig) igen jelentős lehűlés jellemezte. Az előző időszakot meghatározó éghajlati karakter⁴ ismételt feltűnése alapján e periódust a kis jégkorszak visszatérésének tekinthetjük. A hűvös, csapadékos éghajlat az 1812–1817 közötti években dominált. A lehűlés következményeként az 1810–1820-as évektől kezdve előrenyomuló gleccserek 1855–1860-ra majdnem elérték a XVI–XVII. század fordulóján épített végmorénáikat.⁵ Hazánkban az éghajlati változások legfontosabb jegye a kis jégkorszak időszakában a „természetes évszakok” időtartamának és időhatárainak módosulása volt. A kemény tél december–január fordulóján kezdődött, és március végéig elhúzódott, míg az áprilisban beköszöntő tavasz júniusig tartott, a rövid nyár júliusra és augusztusra korlátozódott, és az évet a hosszúra nyúlt, hűvös és csapadékos ősz zárta le.⁶ A század első felében visszatérő kis jégkorszaknak az 1855-től kezdődő, és az 1860-as években tetőző meleg, száraz nyarak vetettek véget, ezzel elkezdődött a jelenkori felmelegedés korszaka. A tartós, folyamatos meleg időjárás azonban csak a század második felének vált általános jellemzőjévé.⁷

Az említett általános éghajlati jellemzőktől függetlenül, hazánkban a XIX. század első felében (1863–1864-ig) több negatív és pozitív irányú időjárási kilengés okozott természeti csapást. Ezek többnyire az ország egy-egy területére, ritkábban az egész országra terjedtek ki, és rövid lefolyásúak voltak — időtartamuk néhány hónaptól maximum néhány évig változott. A bő esőzések csapadéktöbblettel jártak, a csapadék hiánya pedig tartós szárazságot, aszályt

Sashegyi Oszkár, Szabó Ferenc; (3) éghajlattörténeti-földrajzi: Réthly Antal, Rácz Lajos; (4) helyi válságkezelés: Zsoldos István, Sipos István.

4 A kis jégkorszakot jellemző hűvös-csapadékos éghajlati karakter a XVII. század elejétől a XVIII–XIX. század fordulójáig volt meghatározó a Kárpát-medencében. *Rácz Lajos*: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, 2001. (a továbbiakban: *Rácz*, 2001.) 271. p.

5 *Rácz Lajos*: Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In: *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László. Bp., 1993. (a továbbiakban: *Rácz*, 1993.) 67–86. p., itt: 83. p.; *Rácz*, 2001. 269. p.

6 *Rácz*, 2001. 269. p.

7 *Rácz*, 1993. 84. p.; *Rácz*, 2001. 269–271. p.

idézett elő. Az aszályt a humanitárius katasztrófák rendszerén belül, a természeti csapások közé sorolva definiálhatjuk.⁸

Érkövy Adolf az 1863-at megelőző 73 évben 22 inséges évet számolt össze hazánkban, ebből 19-et tulajdonított a tartós szárazságnak.⁹ Egy 1864-es emlékirat 75 évre visszamenőleg ugyanezen adatokat közölte.¹⁰ Az 1867-et megelőző 77 évben 23 „rossz” esztendőről ír művében Keleti Károly. Szerinte ezekből 19-et okozott az aszály és csupán négyet a sok nedvesség és fagy.¹¹ Megközelítőleg így vélekedik Katus László is, aki a XIX. századi Alföldön 28 inséges évet említ, melyek közül 22-t a száraz, forró nyár, míg hatot a bő csapadék idézett elő.¹² Az említett adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a század elejét általánosan jellemző csapadékos időjárás mellett gyakoriak voltak az aszályos évek.

Az 1790-ben, 1794-ben és 1797-ben egyaránt meglévő aszályt 1792-ben nedvesség váltotta fel.¹³ 1801–1802-ben a Dunántúlon pusztított szárazság és éhínség, majd ezt országszerte száraz évek követték (1803, 1805 és 1811).¹⁴ Az 1813 és 1817 között Erdélyt sújtó szakadatlan esőzések nagyarányú terméspusztulást, éhínséget és tömeges éhhalált eredményeztek.¹⁵ 1819–1822 és 1830–1832 között, majd 1836-ban, valamint 1841-ben is aszályos időről számoltak be,¹⁶ míg 1838-

8 *Faragó Tamás*: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. Szerk.: Faragó Tamás – Öri Péter. Bp., 2006. 19–78. p., itt: 21. p.

9 *Érkövy A.*: i. m. 11. p.

10 Emlékirat az országos csapásként meg-megújuló aszályosság okai és elhárítása módja felett. Közreadja: Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Pest, 1864. 2–3. p.

11 Hazánk és népe. A közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. Írta: *Keleti Károly*. Bp., 1889. 11. p.

12 *Katus László*: Az 1863–64. évi aszály és éhínség az Alföldön. In: *A fogyasztás társadalomtörténete*. Szerk.: Hudi József. Bp.–Pápa, 2007. (Rendi társadalom — polgári társadalom, 18.) 7–11. p., itt: 7. p. Itt szeretném megköszönni Kövér György történésznek, hogy a Katus-tanulmányra felhívta a figyelmemet.

13 *Érkövy A.*: i. m. 10–11. p.; *Györffy*, 1931. 5. p.; *Györffy*, 1978. 92. p.

14 *Érkövy A.*: i. m. 10. p.

15 *Kósa László*: Természeti csapások — tömegkommunikáció — társadalmi együttérzés. In: *Uő*: *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., 2003. (Osiris könyvtár. Néprajz, antropológia) (a továbbiakban: *Kósa*, 2003.) 246–257. p., itt: 248. p.; *Kósa László*: A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk.: *Uő*. 3. kiad. Bp., 2006. 315–418. p., itt: 330. p.

16 *Érkövy A.*: i. m. 10–11. p.

ban árvíz lepte el Pest-Budát.¹⁷ Néhány évvel később, az 1846–1847-es aszályt éhínség kísérte. 1852-ben és 1857–1858-ban szintén aszály, 1853-ban pedig csapadékbőség fordult elő.¹⁸

Békés megyében a „nagy inség” előtt, a XIX. század folyamán több időjárási katasztrófát találunk. 1794–1795-ben aszály és éhínség,¹⁹ majd 1804–1805-ben a bő csapadék és árvizek — 1804-ben Szarvason, 1805-ben Gyulán²⁰ — tették tönkre a termést.²¹ 1813–1854 között végzett időjárási megfigyeléseket Tormássy Lajos Gyulán.²² Az 1814–1817 közötti negatív időjárási kilengések tragédiák sorozatát idézték elő: 1814-ben, 1815 decemberében, 1816. április 16-án, továbbá 1817-ben a Körösök és a Berettyó árvizei pusztítottak, 1815. június 21-én jégeső esett, majd 1816. január 29-én jéges fergeteg és orkán tombolt. Megemlíthetjük még az 1824. évi szárazságot,²³ az 1844. és 1855. évi árvizeket és az 1846–1847. évi inséget.²⁴

Az 1860-as években, 1861–1867 között, természeti csapások sorozata, láncfolyamata komoly kihívások elé állította a kormányzatot és a társadalmat. Országosan és Békés megyében is 1861-től kezdve száraz, aszályos időjárás volt, 1862-ben rossz termés, takarmányszükség állt elő,²⁵ majd a keleti marhavész,²⁶ 1866–1867-ben pedig aszály²⁷ és kolerajárvány²⁸ pusztított. Mindezek mellett gyakran fordult elő helyi jellegű árvíz, jégverés, vihar és tűzvész. A „hét szűk esztendő” alatt hosszabb-rövidebb ideig mindvégig jelenlévő száraz, meleg

17 Kósa, 2003. 250., 254. p.

18 Érkövy A.: i. m. 11. p.

19 Erdmann Gyula: Természeti csapások sorozata Békés megyében 1815–1816. In: Körösök vidéke. Honismereti füzet 1991. Szerk.: Uő. Gyula, 1991. (Körösök vidéke, 4.) 120–126. p., itt: 120. p.

20 Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig. 1. köt. Bp., 1998. 47., 51. p.

21 Erdmann Gy.: i. m. 120–121. p.

22 Rendkívül melegek (35 °C felett) voltak a következő évek: 1823–24, 1827–28, 1833–34, 1836, 1841 és 1848. Meglehetősen hideg (-20 °C alatt) értékeket mértek ezen években: 1813, 1823, 1830, 1836, 1840, 1848–50. Réthly A.: i. m. 112–113. p.

23 Réthly A.: i. m. 250–251. p.

24 Erdmann Gy.: i. m. 123–125. p.

25 Érkövy A.: i. m. 11. p.; Györffy, 1931. 6. p.; Györffy, 1978. 94. p.

26 Györffy, 1931. 6. p.; Györffy, 1978. 94. p.; Keleti K.: i. m. 93. p.

27 Réthly A.: i. m. 525–526. p.

28 Réthly A.: i. m. 527. p.

időjárás 1863–1864-ben tetőzött: az ország jelentős részét érintő aszály óriási krízist idézett elő. Ezek ismeretében joggal nevezte naplójában Podmaniczky Frigyes az 1863–1866 közötti időszakot a megpróbáltatás éveinek.²⁹

1863 elején a tudományos élet több jeles képviselője is felhívta a figyelmet a természeti környezetbe való mesterséges beavatkozás káros következményeire, valamint utalt egy, a közeljövőben bekövetkező természeti csapás lehetséges eljövételére. Lónyay Gábor politikus és mezőgazdasági író az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1863. január 5-i ülésén terjesztette elő javaslatát. Sürgette az Alföldön a fáültetést, ami szerinte „nemcsak klimatikus szempontból kívánatos, de a folyók szabályozásával, az álló vizek lecsapolása s kiszáritásával előre látható az alföldi gazdaságot már is sujtoló gyakori szárazság növekedése, ennek mérséklése tekintetéből”.³⁰ Úgy vélte, hogy a fáültetést az utak mentén a községek kötelességévé kell tenni.³¹ 1863 tavaszán Hunfalvy János földrajztudós a *Budapesti Szemlé*ben ismertette Anton Kerner osztrák botanikus *Das Pflanzenleben der Donauländer* című művének a Tisza-szabályozás lehetséges káros következményeit tárgyaló részét.³² Kerner az éghajlat alakításában a legfontosabb tényezőnek a posványokat (mocsarakat) és az erdőket tartotta, ennek megfelelően vizesítési csatornák építését és fáültetést indítványozott.³³ Hunfalvy mind Kerner, mind gr. Andrássy Manó — a folyók felső részeiben rekeszek és zsilipek építését javasló politikus — elképzeléseit pártolta, és hozzátette, hogy a vizek szabályozásánál és a mocsarak lecsapolásánál a „természetbuvárok” véleményét is érdemes megfontolni.³⁴

A tudomány képviselőinek felhívásai azonban figyelmen kívül hagyattak, és 1863 késő tavaszán már országszerte elviselhetetlenné vált a szárazság. Földrajzilag az aszály az Alföldre, ezen belül a Berettyó és a Körösök melléke, a Sárrét, a Nagykunság és a Hortobágy melléke tájegységekre terjedt ki.³⁵ A

29 Naplótöredékek 1824–1887. Írta: Podmaniczky Frigyes. 3. köt. 1850–1875. Bp., 1888. 200. p.

30 Lónyay Gábor: A magyarországi erdők fenntartása, a községi erdők feletti felügyelet, s a fáültetések érdekében. In: Erdészeti Lapok, 2. (1863. március) 3. füzet. 81–89. p., itt: 82. p.

31 Lónyay G.: i. m. 88. p.

32 Vö. Hunfalvy János: A Tiszaszabályozás következményeiről. In: Budapesti Szemle, 17. köt. (1863) 224–234. p., itt: 225. p.; Kósa, 2009. 237. p.

33 Hunfalvy J.: i. m. 227–232. p.

34 Hunfalvy J.: i. m. 234. p.

35 Dankó Imre: Az 1863. évi „nagy ínség”, mint Isten büntetése. In: Református Tiszántúl, 16. (2008) 5. sz. 13–17. p., itt: 14. p.

levéltári forrásokból és a szakirodalomból kiindulva³⁶ feltételezhető azonban, hogy ennél jóval tágabb területet érintett részben vagy egészben a tartós szárazság, ezért a pusztítás mértéke alapján két kategóriába soroltuk a mellékelt térképen³⁷ látható, aszály sújtotta közigazgatási egységeket (vármegyéket és kiváltságolt területeket). A sötét árnyalatú csíkozással jelölt első kategóriába a jelentős károkat elszenvedett területek — 29 közigazgatási egység — tartoznak: Abaúj, Arad, Bács, Békés (a legsötétebb árnyalattal és vastag szegéllyel külön kiemelve), Bihar, Csanád, Csongrád, Heves, Krassó, Pest, Szabolcs, Temes, Torontál és Zemplén vármegyék, a jászkun és a hajdú kerületek, valamint a szabad királyi városok (Buda, Pest, Kecskemét, Szabadka, Zombor, Újvidék, Temesvár, Versec, Arad, Szeged, Nagyvárad, Debrecen, Kassa). A 18 közigazgatási egységet magában foglaló második csoportot Zala, Veszprém, Komárom, Esztergom, Nógrád, Borsod, Turóc, Liptó, Szepes és Szatmár vármegyék, valamint a szepesi 16 város kerülete, Kővár vidéke és a szabad királyi városok (Komárom, Esztergom, Késmárk, Lócse, Szatmárnémeti, Nagybánya) alkotják, ezeket világos árnyalatú csíkozással szemléltetjük.

Az említett közigazgatási egységekben legalább 519 települést és közel 1,7 millió lakost érintett az aszály. Országosan 5 millió kat. hold³⁸ mezőgazdasági területet (2,8 millió hold szántó, 1,4 millió hold legelő és 800 000 hold rét) tett

36 Magyar Országos Levéltár (= MOL) D 189 Abszolutizmus kori Levéltár, Magyar Királyi Udvari Kancellária, Általános iratok, Acclusa, No. 11/1863. 407. doboz. (= D 189 Ált. ir.) 12281/1863., 13767/1863.; *Érkövy A.*: V., 2–3. p.; *Emlékirat*: i. m. 1. p.; *Katus L.*: i. m. 7. p.; *Statistikai Közlemények*, 4. (1864) 6. köt. 284. p.; *Boross István*: Ínségek és napszámosok a cseszneki alsó járásban. Vizsgálódások az 1867. évi napszámos-listák kapcsán. In: *Helytörténeti tanulmányok. Válogatás a Pápai Levéltári Napok előadásaiból.* Szerk.: Petrik Iván. Pápa, 2011. (A Pápai Levéltár kiadványai, II.) 145–169. p., itt: 146–147. p.

37 Vö. 1. sz. melléklet. Itt szeretném köszönetemet kifejezni Nagy Bélának, az MTA TTI térképész munkatársának, hogy az 1863–1864. évi közigazgatási viszonyokat tartalmazó térképét rendelkezésemre bocsátotta.

38 Földmérték, 1 katasztrális hold 1600 négyszögölnek vagy 57,5 árnak feleltethető meg. *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Bp., 1990. (A MOL kiadványai, IV. Levéltár és történeti forrástudományok, 6.) 578. p.

tönkre. Békés vármegye mind a 22³⁹ vagy 23⁴⁰ településére kiterjedt az aszály. A Békés megye egészét kitevő „inségi tér” 503 734 hold volt, és ekképpen oszlott meg: 282 682 hold szántóföld, 83 765 hold rét, valamint 137 286 hold legelő.⁴¹

Ahhoz, hogy az aszály okozta kárt, valamint annak helyreállítását a 180 586 fő⁴² népességű Békés vármegyében elemezni tudjuk, meg kell ismerkednünk a téma tágabb kontextusával, a megye korabeli történeti földrajzi viszonyaival: a természeti, gazdasági, társadalmi, közigazgatási és kormányzati sajátosságokkal. Az Alföld peremvidékén fekvő vármegyét északról a jászkun kerület és Szabolcs vármegye, valamint Bihar vármegye egy része, keletről Bihar és Arad vármegyék, délről Arad, Csanád és Csongrád vármegyék, nyugatról pedig Csongrád és Heves vármegyék, illetve a jászkun kerület határolták.⁴³

Domborzatilag — néhány magaslattól (ún. halomtól) eltekintve — síkságot,⁴⁴ vízrajzilag összetett folyóhálózatot látunk Békésben. A Fehér-Körös Gyula mellett, a Fekete-Körös Doboz mellett lépett a megye területére. A két Körös Békésnél egyesült, innentől Kettős-Körösnek nevezzük őket. A Kettős-Körös Békéstől Köröstarcsa északi részéig terjedt ki, itt felvette a Sebes-Köröst, amellyel a Körösladány és Gyoma közötti szakaszon egyesült Hármás-Körös néven. További folyó volt a Hármás-Körösbe ömlő Berettyó. A Gyepes vízének levezetését szolgálta a Gyepes-csatorna. A mocsarak közé tartozott a Gyepes Óvári-rétsége, a Sebes-Körös Sárrejtje és a Berettyó Sárrejtje. Tavak helyett ún. „álló pocsolyás helyek”, erek és nádasrétek léteztek Gyula, Békéscsaba, Békés, Öcsöd stb. településeken.⁴⁵

39 Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott. Orts-Lexicon des Königreichs Ungarn. Mit Bedachtnahme auf die verschiedenen Zweige der Verwaltung wie solche am Anfang des Jahres 1863. bestand. Összeáll.: B[alajthy Imre] – R[eviczky Sándor] – A[ranyossy Sándor] – P[eöcz Elek]. Pest, 1863. 16. p.

40 MOL D 189 Ált. ir. 13767/1863. Az irat nem nevezi meg az egyes településeket, így nem tudjuk, hogy miért említ eggyel több települést (23-at), mint a korabeli helynévtár (22). A továbbiakban a helynévtár 22 települését vesszük alapul.

41 MOL D 189 Ált. ir. 13767/1863.; Statistikai Közlemények, 4. (1864) 6. köt. 285. p.

42 MOL D 189 Ált. ir. 13767/1863.

43 Vö. Fényes Elek: Magyarország leírása. 1. rész. Magyarország általánosan. Pest, 1847. 356–357. p.; Palugyay Imre: Magyarország történeti, földtani s állami legújabb leírása. Békés–Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. 4. köt. Pest, 1855. 29. p.

44 Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. 1. köt. Történelmi rész. Pest, 1870. 52. p.

45 Vö. Haan L.: i. m. 53. p.; Palugyay I.: i. m. 32–34. p.

A megye éghajlatát általánosságban a mérsékelt jelzővel illetve az utókor, de gyakoriak voltak a szelek.⁴⁶ A kedvező éghajlatnak és a többnyire porhanyós fekete humuszföldnek köszönhetően a vármegye bővelkedett terményekben és állatokban, erről Fényes Elek így írt: „Általában Békés Magyarországnak leggazdagabb vármegyéje, s termékenységben vele csak Csanád és Torontál vetekedhetnek”.⁴⁷ A gabonafélék közül búzát, árpat, zabot, kölest és tengerit termesztettek. A zöldségek között a hagyma, a gyümölcsöknél a szőlő, a meggy, a szilva, a cseresznye és az alma örvendett népszerűségnek. A sok, jó minőségű legelő és rét kedvezett az állattenyésztésnek, szarvasmarhát, lovat, juhot és sertést tenyésztettek.⁴⁸ A terményeket a gyulai hetivásáron, valamint a pesti, nagyvárad és aradi piacokon értékesítették.⁴⁹ Az ipart tekintve a több szeszgyár és gőzmalom emelhető ki.⁵⁰

A közigazgatási és a vallási állapotok megvilágításához rendkívül jó szolgálatot tesz az a helységnévtár, amit a Helytartótanácsa négy tisztviselője⁵¹ jelentetett meg 1863-ban. A kiadvány Békés vármegyét az 1857. évi népszámlálás szerinti népességszám és az 1862. évi közigazgatási adatok alapján mutatja be.⁵² Közigazgatásilag a megye 6 járásra — nevüket központjukról kapták — a gyulai, a csabai, a szarvasi, a békési, az orosházi és a szeghalmi járásra oszlott.⁵³ A megyeszékhely és a megyegyűlések helyszíne Gyula volt.⁵⁴ A 6 járásban található 22 település (1 rendezett tanácsú mezőváros, 5 mezőváros, 16 község és az ezekhez tartozó puszták) képezték a megye településhálózatát.⁵⁵ A megyében 5 felekezet képviseltette magát: a római katolikusok a nagyvárad, a görög katolikusok a nagyvárad, az ortodoxok az aradi és a bácskai egyházmegyéhez, míg az evangélikusok a bányai, a reformátusok a tiszántúli egyházkerülethez tartoztak.⁵⁶

46 *Palugyay I.*: i. m. 30. p.

47 *Fényes E.*: i. m. 357. p.

48 *Fényes E.*: i. m. 358–359. p.; *Palugyay I.*: i. m. 51–60. p.

49 *Palugyay I.*: i. m. 107. p.

50 *Palugyay I.*: i. m. 109–111. p.

51 Balajthy Imre, Reviczky Sándor, Aranyossy Sándor és Peöcz Elek. *Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Bp., 1993. 19. p.

52 *Dányi D.*: i. m. 19. p.

53 *Helynévtár*: i. m. 16. p.; Magyarország tiszti névtára. 1863. Pest, 1863. 54. p.

54 Vö. Haan L.: i. m. 52. p.; *Helynévtár*: i. m. 16. p.

55 *Helynévtár*: i. m. 16. p.

56 *Helynévtár*: i. m. 84. p.

A vármegye főbb tisztségviselőit fontosnak tartjuk megemlíteni, hiszen őket is érintette valamilyen formában az aszály, illetve többen közreműködtek a problémák elhárításában.⁵⁷ Az egyes tisztségviselőket a következő táblázat tekinti át:

A megye élén

Kis János⁵⁸ főispáni helytartó, megyei kormányzó

Főbb központi tisztségviselők

Weinzierl Zsigmond ⁵⁹	első alispán
Herberth Antal	másodalispán
Marjalaky Károly	főjegyző
Méhes Lajos	első aljegyző
Bede József	másodaljegyző
Valovits Károly	főügyész
Fábry Márton	alügyész
Bochdanetzky Ignác	főpénztárnok
Bayer József	alpénztárnok
Hugyecz Pál	főszámvevő
Szombathelyi Gyula	alszámvevő
Galgóczy Gábor	főorvos
Tölczel János	levéltárnok
Szilágyi László	várnagy

Fontosabb járási tisztségviselők (szolgabírák)

Szánthó Alajos	gyulai járás
Lázár Imre	csabai járás
Kontur József	szarvasi járás
Nagy József	békési járás
Brudkovszky György	orosházi járás
Igaz Károly	szeghalmi járás

57 *Tiszti névtár*: i. m. 53–54. p.

58 Kis János 1861. december 20. — 1864. június 15. között megszakításokkal töltötte be e tisztséget. Betegeskedése miatt 1863. december 25. — 1864. február 4. között, valamint 1864. június 6-tól Weinzierl Zsigmond helyettesítette. *Héjja Julianna Erika*: Békés vármegye archontológiája. (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok. Gyula, 2002. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 8.) 126–127., 216. p.

59 Weinzierl Zsigmond 1862. április 15. — 1867. január 6. között viselte e tisztséget. *Héjja J. E.*: i. m. 52. p.

A gazdasági krízis a sajtóban és a kormányzat reakciója

1863 tavaszán már érezhetően megváltozott, és egyre elviselhetetlenebbé vált az időjárás. Podmaniczky Frigyes május 2–3-án járt Békéscsabán, és útjáról naplójában feljegyezte, hogy „a légkör át volt hatva portól s mint köd, úgy nehezedett az élő lényekre”.⁶⁰ Nem sokkal később, május 27-én, Aszódon is még a békéscsabai út hatása alatt volt, ekkor a Szaharát megjárt zarándokhoz hasonlította magát.⁶¹

A sajtó kicsit megkésve, csak júliustól kezdve foglalkozott komolyabban az aszály okozta pusztítással, előtte elszórt tudósítások jelentek meg. A júliusi „híradások” viszont nyilvánvalóan a több héttel korábbi időjárásra vonatkoztak. Békés és vele együtt Csanád, Csongrád, valamint Torontál vármegyék állapotát illetően a *Vasárnapi Ujság* kevés termésről, számos elhullott marháról, valamint arról számolt be, hogy az egyes gazdák a tüzelésből megmaradt többéves fűtőszalmájukkal etették állataikat.⁶² Köröstarcsán az aszály és a jégverés kettős csapása által a búza „az idén a magot is alig, némely helyen pedig éppen nem adta meg”.⁶³ Szintén a vetésre utalva írta a *Független*, hogy ahol „az őszi legjobban fizetett, [most] a két magot nem haladta meg”.⁶⁴ Csabától Kétegyházáig a kukorica nagysága egy araszt tett ki, sok helyen kiszáradt, így a termés a semmivel lett egyenlővé, a takarmány a normális 1/20-a.⁶⁵ Láthatjuk tehát, hogy Békés megyében a legjobb termés sem adott két magot, de többnyire semennyit sem.⁶⁶ A Honban megjelenő tudósítás szerint Szarvason a legelők kopárak, rajtuk csak „az apróbb forgó szelek játszadoznak”. A Körösök vize is leapadt, át lehetett rajtuk sétálni.⁶⁷ A szomszédos megyében fekvő Túrkeve halászhajói a Berettyó kiszáradása miatt kötelezettségük alóli feloldozásukat kérték az ecsegi városi tanácstól.⁶⁸ E tényből vélhetően az is következett, hogy a Berettyó nem messze lévő Békés megyei szakasza is kiszáradt.

60 Podmaniczky F.: i. m. 203. p.

61 Podmaniczky F.: i. m. 207–208. p.

62 Vasárnapi Ujság, 1863. június 14. 213. p.

63 Vasárnapi Ujság, 1863. augusztus 2. 278. p.

64 Független, 1863. augusztus 5. 123. p.

65 Érkövy A.: i. m. 6. p.

66 Érkövy A.: i. m. 3. p.

67 A Hon, 1863. augusztus 6. 1. p.

68 Györffy, 1931. 7. p.; Györffy, 1978. 94. p.

Az emberek az élelemhiányt látva inségeledeleket ettek, ez azonban csak ideig-óráig enyhítette éhségüket, a problémát nem oldotta meg. Az inségeledelek nem számítottak újkeletű jelenségnek, már az 1785–1787. évi máramarosi és az 1817. évi erdélyi éhínség idején is ismerték a fakéregből vagy korpából készített kenyeret.⁶⁹ Szarvason, 1863-ban a táplálónak tartott paszulyt ették inségeledel gyanánt.⁷⁰

Az említett napló és az újságrészletek mind-mind egy komplex gazdasági krízis egy-egy elemét tárják elénk, melyek folyamatba illeszthetők: a tartós szárazság következtében a vetőmagok nem keltek ki vagy kisültek, a legelők és a rétek kiégtek, a folyók kiapadtak, a kutak kiszáradtak. Mindezen — egyenként is komoly problémát okozó — tényezők élelem- és takarmányhiányhoz, az állatállomány nagyarányú pusztulásához, a vadak számának csökkenéséhez, valamint a gazdasági életre rendkívüli befolyással bíró árak megváltozásához vezettek.⁷¹

Haan Lajos a naplójában összehasonlította az 1863. és 1864. évi békéscsabai gabonaárakat. Az aszály kezdetén a gabona ára a sokszorosára nőtt: 1 köből⁷² tiszta búza 15 Ft, a kétszeres 11 Ft, az árpa 8 Ft, a kukorica 8 Ft, a zab pedig 7 Ft volt, míg a következő évben már normális árakkal számolhatunk, 1 köből tiszta búzáért 5 Ft-ot, a kétszeresért 3 Ft-ot, az árpaért 1,6 Ft-ot, a kukoricáért 1,4 Ft-ot és a zabért 1 Ft-ot fizettek.⁷³ Gyulán a takarmány ára nőtt meg különösen, és 1863. június elején zabot, szénát és szalmát már nem lehetett kapni.⁷⁴ Békésen

69 Vö. *Gáti István*: Második József a' maramarosi éhségben. Pest, 1792. 87., 120. p.; História, ezen 1817-dik Esztendőben uralkodott Rendkívül való éhségről. Kiadja: *Szabó Ferenc*. H. n., 1817. (a továbbiakban: *Szabó*, 1817.) 9–10. p.

70 Vasárnapi Ujság, 1863. szeptember 20. 338. p.

71 Vö. *Kósa*, 2009. 242. p.

72 Száraz úrmérték, 1850-től 1 köből általánosan 122,96 l-t vagy 92,22 kg-ot jelentett. *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991. (A MOL kiadványai, IV. Levéltártn és történeti forrástudományok, 7.) (a továbbiakban: *Bogdán*, 1991.) 606. p.

73 Haan Lajos naplója. Részletek. Szerk.: *Papp János*. Békéscsaba, 1971. (Bibliotheca Bekesien-sis, 6.) 92. p.

74 Békés Megyei Levéltár (= BÉML) IV-B-251-a Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Polgári kor, Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, Elnöki iratok, Kis János főispáni helytartó iratai. (= IV-B-251-a Elnöki ir.) 4. doboz. 480/1863.

még lehetett szalmát kapni, de 1 kocsiért 8-9 Ft-ot fizettek.⁷⁵ Augusztus elején, Szarvason már kedvezőbbek voltak az árak, 1 köböl búza 9 Ft, a kukorica 7 Ft, az árpa 6 Ft,⁷⁶ ehhez hasonlítottak a békési árak is.⁷⁷ Ezzel párhuzamosan a lábas- és aprójószágok ára jelentősen visszaesett. Békésen 1 meddő tehén 15-20 Ft-ba került.⁷⁸ A Békés megyétől nem messzi Makón 1 pár szarvasmarha 40-50 Ft-ért, a fejős tehén 8-12 Ft-ért és a sertés 5-7 Ft-ért kelt el.⁷⁹ Kisújszálláson az 1862-ben 150-200 Ft értékű páros jószágokat az aszály idején 10-12 Ft-ért árulták.⁸⁰ 1864-ben, a bő termés után, azonban leestek a gabonaárak, ami a szegényekre nézve „még nagyobbra hasogatá (...) az elmúlt évben ejtett sebeket”.⁸¹

A folytonos vihar, érzékeny hideg, napfény és tartós szárazság⁸² furcsa egyvelegét nemcsak Podmaniczky, hanem a közigazgatást irányító országos kormányzések, a Magyar Királyi Udvari Kancellária (élén gr. Forgách Antal,⁸³ majd gr. Zichy Hermann⁸⁴ főkancellárral) és a Magyar Királyi Helytartótanács (élén gr. Pálffy Mór⁸⁵ helytartóval) is észlelték. A Kancelláriához hamar eljutottak a gazdaságot ért csapás hírei: a Tisza mellékén és a Bánátban a termés kedvezőtlen, eltűntek a legelők és takarmányra sincs kilátás. Mindezek tudatában a Kancellária május 31-én rendeletben utasította a Helytartótanácsot, hogy „Abonyi István tanácsnokát minden halasztás nélkül küldje ki a szárazság által sújtott vármegyékbe”. Abonyi feladatát abban jelölte meg, hogy az egyes

75 Emlék irat Békés városának a legelső megülésétől kezdve az 1893-ik esztendő végéig. Összeáll.: Somlyai Gábor. Békés, 1894. 173. p.

76 A Hon, 1863. augusztus 6. 1. p.

77 Magyar Sajtó, 1863. szeptember 30. 915. p.

78 Somlyai G.: i. m. 174. p.

79 Érkövy A.: i. m. 8. p.; Sipos István: Makó és az 1863. évi országos aszály. Makó, 2001. (Szirbik Miklós Társaság füzetei, 14.) 7. p.

80 Zsoldos István: Gazdasági és társadalmi viszonyok Kisújszálláson az 1863. évi aszály idején. In: A kisújszállási Móríz Zsigmond Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola jubileumi évkönyve. Szerk.: Szabó Lajos. Szolnok, 1979. 225–272. p., itt: 234. p.

81 Keleti K.: i. m. 93. p.

82 Podmaniczky F.: i. m. 203. p.

83 Gr. Forgách Antal 1861. július — 1864. április 22. között volt főkancellár. Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. Bp., 1965. (A MOL kiadványai, I. Levéltári leltárak, 4.) (a továbbiakban: Sashegyi, 1965.) 103., 373. p.

84 Gr. Zichy Hermann 1864. április 22. — 1865. június 26. között töltötte be a főkancellári tisztséget. Sashegyi, 1965. 103., 114. p.

85 Gr. Pálffy Mór altábornagyot 1861. november 5-én nevezte ki az uralkodó Magyarország királyi helytartójává, tisztségét 1865. július 18-ig töltötte be. Sashegyi, 1965. 92., 114. p.

megyék vizitálása során tanácskozzék a megyei kormányzókcal és birtokosokkal, valamint tapasztalatairól és a káros következmények meggátolására, enyhítésére javasolt módszerekről tegyen jelentést a Helytartótanácsnak. Azt is meghagyta a Kancellária, hogy Abonyit útján a budai császári-királyi pénzügyi igazgatóság egy kiküldöttje kísérje el.⁸⁶ Természetesen a Helytartótanács sem maradt tétlenül, június 2-án az aszály sújtotta vármegyék lakosságát — köztük Békést is — és a kerületeket az időjárás rendszeres figyelésére szökött fel.⁸⁷

A pusztítás mértékét látva, 1863. június 8-án, már konkrét intézkedéseket tett közzé a Helytartótanács. Utasította a megyei, a kerületi és a városi kormányzás irányítóit, hogy legyenek jelen az adott területen, hiány esetén vetőmagról a kiküldött biztos gondoskodjon. Szükség esetén az inségesek a magtárak készletéből részesülhetnek, továbbá az érintett területek az eddigi rendelkezésekről június 24-ig terjesszenek be jelentéseket, hogy időben megkaphassák az uralkodói vetőmag- és gabonasegélyt.⁸⁸ Kis János a Helytartótanács június 2-i és 8-i levelére reagálva, június 12-én levelet írt a járások szolgabíráinak. Olyan kimutatás elkészítését kérte tőlük, amelyben községenként kellett megjelölniük a terméketlenség és a vetőmagszükséglet mértékét, illetve a kereset nélküliek számát.⁸⁹ A Békés Megyei Gazdasági Egyesület pedig június 19-i igazgatóválasztmányi gyűlésén egy állandó bizottmányt nevezett ki,⁹⁰ melynek elnöke Urszinyi Andor lett, feladata pedig a következő volt: „a szűk termés okozta inség enyhítésén teljes erejéből működni s különösen tanácssal és erkölcsileg az egyeseket és községet támogatni”.⁹¹ A főispáni helytartó június első felében több levélben is érdeklődött a Helytartótanácsról a további intézkedésekről. A kormányzók ezekre június 21-én válaszolt, a megyei hatóságoktól célszerű, feltűnésmentes intézkedéseket kért, nehogy az „önsegítségrei törekvés zsibbasztassék, és nagyobb félelem ’s rettegés okoztassék”. A Helytartótanács arra buzdította a lakosokat, hogy elsősorban

86 Magyar Országos Levéltár (= MOL) D 216 III. 8/A. Abszolutizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Közigazgatási második kútfő, Inségügyek: adóhátralék, segélyek, kölcsönök. 160. csomó. 47788/1863.

87 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 4. doboz. 460/1863.; Magyar Országos Levéltár (= MOL) D 191 IV/K. Abszolutizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Elnöki iratok, Inségügyek, Szárazság folytató intézkedések és adakozások. (= D 191 Elnöki ir.) 332. doboz. 7491/1863.

88 MOL D 191 Elnöki ir. 332. doboz. 44278/1863.

89 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 4. doboz. 460/1863.

90 Ugyanezen a napon alakult meg Kisújszálláson is egy segélyezési bizottmány. *Zsoldos I.*: i. m. 236–237. p. Makón viszont már korábban, június 9-én létrejött az inségbizottmány. *Sipos I.*: i. m. 9. p.

91 A Hon, 1863. augusztus 4. 1. p.

saját erejükre támaszkodva próbálják meg túlélni a válsághelyzetet, esetleg a községi kölcsönt vagy segílyt ajánlotta. A kormánytól igényelt segíly elnyerését szigorú feltételekhez kötötte: csak a helybeli források elégtelensége vagy teljes kimerülése esetén tartotta indokoltnak a kérvényt, továbbá a folyamodónak részletes kimutatást kellett készítenie az ínség terjedelmét, a segíly mennyiségét és módját illetően. Véltetően a várható tömeges segílykérés és az indokolatlan, túlzó elvárások miatt fogalmazott úgy a kormányzat, hogy e segílyre „támaszkodni ’s e’ tekintetben hiu, egész mérvben ki sem elégíthető reményeket gerjeszteni ép oly káros, mind veszedelmes”. Mindezekon kívül a levél a megyéket ínségügyi bizottmányaik megszervezésére biztatta.⁹² Békés vármegye főispáni helytartója nem késlekedett, és a leiratnak megfelelően eljárva, június 28-án felkérte a járások szolgabíráit, hogy „minden egyes községben az előljárókból és a lakosság közül meghivandó bizalmi férfiakból álló bizottságokat” szervezzenek. Tehát a levél — az állandó bizottmány felállítása után — a települési (városi vagy községi) ínségbizottmányok megalakítását mondta ki.

A szolgabírák további feladataként tűzte ki, hogy a szárazság miatt terméketlenül maradt földekről készítsenek kárkimutatásokat.⁹³ A két júniusi főispáni helytartói levél⁹⁴ megtette hatását, és július elejére már el is készültek a megadott sablon szerinti kimutatások. Június 29-én a csabai,⁹⁵ július 5-én a gyulai,⁹⁶ 6-án a szarvasi⁹⁷ és az orosházi járás szolgabírája terjesztette be.⁹⁸ A békési járásról 7-én,⁹⁹ a szeghalmiról csak július 16-án¹⁰⁰ érkezett meg a levél. A járások településeit összegezve láthatjuk, hogy 24 település eredményei szerepelnek a rovatokban, noha Békés vármegyében közigazgatásilag csak 22 település volt

92 Békés Megyei Levéltár (= BéML) IV-B-251-b Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Polgári kor, Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, Általános iratok, Kis János főispáni helytartó iratai. (= IV-B-251-b Ált. ir.) 29. doboz. 2615/1863.

93 BéML IV-B-251-b Ált. ir. 29. doboz. 2615/1863.

94 Vö. Kis János főispáni helytartó június 12-i és június 28-i levele a szolgabíráknak.

95 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 4. doboz. 460/1863.

96 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 5. doboz. 659/1863. Már július 4-én elkészült egy kezdetleges kimutatás, az viszont még nem tartalmazott minden adatot. Vö. BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 4. doboz. 460/1863.

97 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 5. doboz. 573/1863.

98 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 5. doboz. 573/1863.

99 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 5. doboz. 643/1863.

100 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 5. doboz. 661/1863.

1863-ban. A további két említett település, Szenttornya és Csabacsüd, jogilag puszták voltak; Szenttornya Orosházához, Csabacsüd Szentandrásához tartozott.¹⁰¹ Az eredmények a júniusi állapotot tükrözték, és egy siralmas állapotban lévő vármegyét mutattak be: 268 504 hold maradt terméketlenül, a július elején még meglévő gabonakészlet 93 261,5 pozsonyi mérőt¹⁰² tett ki. A szükséges vetnivaló gabona viszont ennek körülbelül 2,5-szerese, vagyis 228 932 pozsonyi mérő lett volna. A táblázat egyik kritikusnak tekinthető rovata a kereset nélküliek száma. Kétségen felül áll, hogy a vármegyében már ekkor (legalább) 49 233 főt soroltak a kereset nélküliekhez, és legtöbbjük — több mint 14 000 fő — a békési járásban élt. Kételyre adhat okot azonban Brudkovszky Györgynek az orosházi járásról készített kimutatása, amelyben a szolgabíró — a többi járás adataihoz képest — meglepően kevés munkanélküli személyt (kevesebb mint 3500 főt) tüntetett fel.¹⁰³ Noha a kutatás jelenlegi fázisában nem áll rendelkezésünkre olyan független forrás, ami megerősítené vagy megcáfolná a szolgabíró adatait, de talán nem alaptalan az elhallgatás gyanúját feltételezni. Az említetteken kívül a sablon az állatállománnyal kapcsolatos rovatokat is tartalmazott, de erre vonatkozóan csak szórványos adatokat ismerünk. Összességében megállapíthatjuk, hogy a csabai és az orosházi járás károsodott a leginkább, a gyulai a legkevésbé. Érdekesnek tűnik Békéscsaba helyzete abból a szempontból, hogy elég jelentős károkat szenvedett, ugyanakkor a legnagyobb rendelkezésre álló gabonakészlettel bírt. Ennek oka vagy a félretett takarmány volt, vagy az, hogy ekkor már részesült valamilyen formájú segélyben.

Abonyi István királyi biztos június 21-én kezdte meg Budáról azon körútját, melynek egyes állomásai az inség sújtotta megyék és települések voltak. Szolnokon csatlakozott hozzá Dessewffy László.¹⁰⁴ Június 27-én — Alsó-Bihar vármegye déli részén tett látogatása alkalmával — járt először Békés vármegyében, ahol Kétegyházáról kiindulva Szeghalmot és vidékét tekintette meg. Ekkor azonban nem tudta bejárni az egész megyét, mert hivatali teendői miatt vissza kellett

101 *Helýnévtár*: i. m. 16. p. Ennek ellenére Szenttornyát számos levéltári forrás közigazgatásilag különálló településként kezeli.

102 Száraz úrmérték, 1 pozsonyi mérő 1814-től 62,08 l-t vagy 46,56 kg-ot tett ki. *Bogdán*, 1991. 611. p.

103 Vö. *Dénes György*: A forradalom, a szabadságharc és az önkényuralom 1848–1867. In: *Orosháza története és néprajza*. Szerk.: Nagy Gyula. 1. köt. Orosháza, 1965. (a továbbiakban: *Dénes*, 1965.) 286–403. p., itt: 374. p.

104 A buda-nagyváradai országos pénzügyigazgatóság pénzügyi tanácsosa, igazgatója. MOL D 189 Ált. ir. 11176/1863.

mennie Budára.¹⁰⁵ Abonyi következő Békés megyei látogatását Kis János főispáni helytartó Weinzierl Zsigmondnak július 7-én küldött levele alapján feltételezhetjük (ezt azonban további iratok nem támasztják alá). Kis e levélben tudatta az első alispánnal, hogy Gyomára kell utaznia Abonyi érkezése miatt, és megbízta, hogy távollétében intézkedjen helyette, amennyiben szükséges.¹⁰⁶ Abonyi utolsó Békés megyei szemléje alkalmával táviratban tudatta a főispáni helytartóval, hogy július 23-án délután 4 órára, Gyulára értekezletet hív össze.¹⁰⁷ Az összejövetel — a nagyszámú birtokos megjelenésével — egyben eleget tett a Helytartótanács július 14-i körrendeletében megfogalmazott kívánságoknak is,¹⁰⁸ anélkül, hogy a megye közönsége tudta volna annak tartalmát, ugyanis a rendelet csak július 22-én érkezett meg Gyulára, és a főispáni helytartó 24-én olvasta.¹⁰⁹ Az értekezleten az inség enyhítéséről tanácskoztak: egyrészt a megyei birtokosok részéről az állami vetőmagsegély és a munkanélküliek számára biztosítandó közmunka igénye merült fel, Abonyi pedig az inségbizottmányok fontos, felelősségteljes szerepére, a könyöradományok, segélyek gyűjtésére szólította fel a jelenlévőket.¹¹⁰ Ezután e szellemben cselekedve — az egyik első segélyezőként — 4000 Ft-ot adományozott a megyei inségesek javára.¹¹¹ A tanácskozás alapján Abonyi jelentést készített Békés megyéről, amely az adóügyekről is tájékoztatást nyújt. A királyi biztos, attól függően, hogy az egyes települések „az aszály által a föld jövedelmétől egészben vagy részben megfosztattak (...)”, adóelengedést vagy az adó lejjebb szállítását javasolta. E jelentését Abonyi július 25-én — Csanád, Csongrád és Arad megyék jelentéseivel együtt — küldte meg a Helytartótanácsnak, majd július 27-én fejezte be körútját, és tért vissza Budára. Jelentését Privitzer István helytartótanácsos július 31-én terjesztette fel a főkancellárnak.¹¹²

105 Vö. MOL D 189 Ált. ir. 13090/1863.; BéML IV–B–251–a Elnöki ir. 5. doboz. 573/1863.

106 BéML IV–B–251–a Elnöki ir. 5. doboz. 610/1863.

107 BéML IV–B–251–a Elnöki ir. 5. doboz. 653/1863.

108 A rendelet a megyei birtokosok és értelmiség inségügyi tárgyalásokba történő bevonására biztatta a kormányzókat, vélhetően azzal a céllal, hogy a későbbiekben könyöradományokkal segítik majd az inségeseket vagy (haszonbérlet fejében) legelőt kínálnak fel számukra. MOL D 191 Elnöki ir. 332. doboz. 10241/1863.

109 BéML IV–B–251–a Elnöki ir. 5. doboz. 679/1863.

110 Gyula város története. A rendezett tanácsú város. 2. köt. Írta: *Scherer Ferenc*. Gyula, 1938. 151–152. p.

111 Vasárnapi Ujság, 1863. augusztus 2. 278. p.

112 MOL D 189 Ált. ir. 13090/1863.

Ezen a ponton érdemes összefoglalnunk a hivatali ügyintézés — feljebb említett események mentén — kirajzolódó folyamatát. Helyi szinten az egyes községi előljárók, később a megalakult települési inségbizottmányok elnökei (az előljárókkal egyetértésben) informálták a járások szolgabíráit, akik a főispáni helytartónak tettek jelentést. Kis János a különböző problémákkal a Helytartótanácshoz fordult támogatásért, valamint kimutatásokat küldött a kormányshoz. A Helytartótanács ezen kimutatásokat a többi megye adataival összesítve, az egész országra vonatkozó statisztikákat készített és terjesztett fel a legfőbb kormány szervnek, a Kancelláriának.

Fontos kitérni a gazdasági krízis Békés megyei és országos szintű méreteire, ami — Abonyi jelentései alapján — augusztus elejére vált nyilvánvalóvá. A Helytartótanács országos kimutatást készített az aszály okozta gazdasági károkról és azok összegéről. Az összesen 2,8 millió hold szántóföldön normális években átlagosan 37,6 millió pozsonyi mérő gabona termett, ami 138,1 millió Ft-ot jövedelmezett. 1863-ban a termés csak 3,3 millió mérőt tett ki, ami 11,8 millió Ft jövedelmet jelentett. A hiány tehát 126,3 millió Ft-ra rúgott.¹¹³ A Békés megyei 0,5 millió holdon az 5,2 millió mérő rendes termés 14 millió Ft-ot, az 1863-as 339 ezer mérő 1,2 millió Ft-ot jövedelmezett, így a megyében 12,8 millió Ft, az országos veszteség közel tizede, volt a mezőgazdasági kár.¹¹⁴

A korabeli sajtótermékek közül a *Független* augusztus eleji számaiból kitűnik, hogy a lap meglepően hamar értesült Abonyi István jelentéséről, hiszen majdnem szó szerint idézte azt.¹¹⁵ Pálffy Móric helytartónak azonban ez vélhetően nem nyerte el a tetszését, ugyanis augusztus 8-i, Károlyi László¹¹⁶ alkancellárhoz címzett levelében a sajtótermékek káros voltát részletezte, és a tudósítások beszüntetését kérte.¹¹⁷ Károlyi már másnap tudatta Pálffyval egyetértését és az ügyben elrendelt nyomozását, melynek eredménye szerint a *Független* vélhetően Pest-Budán szerezte meg az információkat, melyeket a Helytartótanács egyik tisztviselője szivárogtathatott ki. Ezt követően, Pálffy kérésére, augusztus 12-én Reviczky levelet írt Kovács Lajosnak, a *Független* szerkesztőjének, amelyben

113 Vö. MOL D 189 Ált. ir. 13767/1863.; *Emlékirat*: i. m. 1. p.; *Érkövy A.*: i. m. 9. p.; A magyar vízszabályozás története. Szerk.: *Ihrig Dénes*. Bp., 1973. 117. p.; *Katus L.*: i. m. 8. p.; Statisztikai Közlemények, 4. (1864) 6. köt. 286–287. p.

114 MOL D 189 Ált. ir. 13767/1863.

115 *Független*, 1863. augusztus 4–7. 122–125. p.

116 Gr. Károlyi László 1861. december 20. — 1864. május között működött alkancellárként. *Sashegyi*, 1965. 373. p.

117 MOL D 191 Elnöki ir. 332. doboz. 11434/1863.

a cikkek írójának nevééről és a statisztikai információk eredetéről érdeklődött.¹¹⁸ Augusztus 19-én a *Pesti Napló* így írt az aszályról: „tünődünk, miként lehetne (...) megmenteni két millió embert az éhenhalástól, fenntartani (...) az eddigi gazdasági ipari és kereskedelmi életet”.¹¹⁹ Pálffy még aznap levelet intézett azon megyék kormányzóinak, ahol időszerű lapok jelennek meg, valamint a 6 rendőri igazgatóságnak. E levelében tudatta, hogy a megjelent közlések szerint a tudatlanság vagy egy esetleges kormányellenes szándék szüleményei, így ha a továbbiakban hasonló cikkek látnának napvilágot, akkor az adott lapot lefoglalják, és szigorú eljárást indítanak ellene.¹²⁰

1863 őszén, a gazdasági értékvesztés tudatában, mind a közvélemény, mind a tudományos élet képviselői részéről többféle vélemény látott napvilágot az aszály okairól és elhárításának lehetőségeiről. Az általános közvélekedés a sajtó hatására a vízi munkálatokat vádolta az Alföld „kiszáritásával”. A vád helytelen volt, ugyanis a hibát nem a megkezdett munkálatok, hanem azok félbehagyása segítette elő.¹²¹ A kor társadalmának mentalitását jellemzi azon túrkevei lakosok szemlélete, akik az aszályt mint Isten büntetését fogták fel. Megtorlasként mindazon bűnökért, hogy „az életet adó vizek eltérítéséhez, elgátolásához, a vizek kiszorításához fogtak”, és hogy az így keletkezett több szántóföldön „nyeréskedésre szánt búzát termesszenek”.¹²² A tudomány körébe tartozott Hideghéthy Antal nézete, aki az időjárási szélsőségeket emberfeletti erők befolyásának tulajdonította, és mivel nem tudjuk megakadályozni őket, ezért arra kell törekedni, hogy a termelésre gyakorolt káros hatásukat a talaj táperezének megfelelő biztosításával mérsékeljük. A fák és a csatornázások hiányát okoló M. Korizmicz László nagyszabású erdőtelepítéseket, faültetéseket és öntözési célú csatornázásokat ajánlott. Érkövy Adolf a mocsarak lecsapolását tette felelőssé művében, így azok jótékony párologó hatásának pótlását, illetve az öntözést szolgáló csatornázást preferálta.¹²³ Az aszály Békés megyében a korábbi víz elleni védekezés helyett a vízpótlás megoldását sürgette, ezáltal — a hajózás, az öntözés és az élővízszállítás szempontjából egyaránt fontos — csatornák felé fordította a figyelmet. Herrich Károly, a Tisza-szabályozási Központi Bizottság mérnöke

118 MOL D 191 Elnöki ir. 332. doboz. 11500/1863.

119 Pesti Napló, 1863. augusztus 19. 1472. p.

120 MOL D 191 Elnöki ir. 332. doboz. 11931/1863.

121 *Ihrig D.*: i. m. 117. p.

122 *Dankó I.*: i. m. 16–17. p.

123 Az 1863-ik évi aszályosság és ebből eredő inség okairól és óvszereiről. In: Erdészeti Lapok, 2. (1863. november) 11. füzet. 404–414. p., itt: 404–405. p.

és mások több, a Tisza és a Körösök összekapcsolását célzó csatornatervet készítettek az aszály idején, azonban a tervek megvalósulását szakmai és anyagi problémák gátolták.¹²⁴

Társadalmi problémák — a demográfiai mutatók megváltozása

Megyei és helyi szinten a társadalom számára az aszály feltűnését követően — az említett gazdasági problémák mellett — az árak megváltozása, majd a munkanélküliség, tehát az emberek megélhetési szükséghelyzete okozta a legnagyobb nehézségeket. A megyei hivatalnokok a silány termést és az élelmiszerek magas árait látva aggódtak, hogy csekély fizetésükből a legszükségesebb élelmiszerekkel sem lesznek képesek ellátni családjukat. Ebből adódóan azzal a kéréssel fordultak a főispáni helytartóhoz, hogy az számukra — fizetéseik arányához viszonyítva — drágasági pótlékot kérjen a Helytartótanácsból. Kis János 1863. június 20-án mintegy 30 megyei tisztségviselő (köztük Méhes Lajos, Bede József, Fábry Márton és Hugyecz Pál), a csendőri és a börtönőri szolgaszemélyzet, továbbá a tiszti legények számára, 400-800 Ft közötti havi rendes fizetésük után, 10% drágasági pótlékot kért 5 hónapra.¹²⁵ A rendfenntartó és a bűnügyi szféra emberei vélhetően azért kerültek bele a kérvénybe, mert a gyulai járás esküdtje már korábban jelezte, hogy a magas árak miatt a csendbiztos és a csendlegények élelem helyett takarmányra költik fizetésüket.¹²⁶ Ennél súlyosabb helyzetben volt Benkovits Sámuel várnagy,¹²⁷ aki a főispáni helytartóhoz írt levelében valamilyen „csekely, hivatalszolga, segedhivatalszolgai vagy akármi (...) üresedésben lévő” állást kért, különben igen nagy éhségnek van kitéve.¹²⁸

A *Vasárnapi Ujságban* és a *Magyar Sajtóban* július–augusztus folyamán elszórtan találunk arra utaló megjegyzéseket, hogy az inség (és nyilvánvalóan a vele járó pénzhiány) miatt a társasági élet és a művelődés iránti érdeklődés visszaesett. Mezőberény előljárósága a község lakóinak megtiltotta a nyilvános

124 Dóka Klára: A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. Egy táj átalakulása. Gyula, 1997. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 7.) 164–168. p.

125 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 5. doboz. 535/1863.

126 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 4. doboz. 480/1863.

127 A tiszti névtár szerint Szilágyi László volt a várnagy 1863 elején, Benkovitsot vélhetően a tavaszi tisztújító közgyűlésen választhatták meg. Vö. *Tiszti névtár*: i. m. 54. p.

128 BéML IV-B-251-a Elnöki ir. 5. doboz. 662/1863.

zenét és táncot.¹²⁹ E tényről a *Bolond Miska* is beszámolt.¹³⁰ Az iskola igazgatósága akadályozta meg műkedvelői társulatok megalakulását Békésen.¹³¹ A Csanád megyei Makón már súlyosabb helyzet állt elő, mert a részvétel hiánya miatt Láng Boldizsár vándor színi társulata a csőd szélére került.¹³²

A Tisza-völgy vízi munkálatainak megszűnésével Békés, Csanád, Csongrád megyék, valamint a jászkun kerület 129 000 földmunkása közül 114 700 vált munka- és keresetnélkülivé.¹³³ Békés megyére vonatkozóan a már említett szolgabírói kimutatások közlik a kereset nélküliek számát, vagyis összesen 49 233 főt. Érdekes paradoxon, hogy a főispáni helytartónak a Helytartótanácsához július 16-án felterjesztett kimutatásában, szintén a szolgabírói statisztikákra hivatkozva, 44 996 fő szerepel munkanélküliként.¹³⁴ A két adatsorban a szeghalmi járás adatai térnek el jelentősen, ennek oka vélhetően az volt, hogy Kis Jánoshoz a szeghalmi járás adatairól egy nem végleges táblázat jutott el. E számból levonva a magát ellátni képes 300 főt, valamint hozzáadva a munkanélküliség 1/3-át kitevő szegényparasztságot és falusi mesterembereket, 65 244-et vagy 59 594-et, vagyis a megye összes, közmunkára váró munkanélkülijét kapjuk.¹³⁵ Július folyamán Abonyi javasolta, Orosháza községi előjárósága és a Békés Megyei Gazdasági Egyesület pedig kérvényezte a felsőbb szervektől a közmunkák mielőbbi megindítását,¹³⁶ majd augusztus közepén a főispáni helytartó figyelmeztette a Helytartótanácsot, hogy „ha ezen az éhség miatt elkeseredett néposztály a segélyrei várakozást megújítja (...) [akkor] az élet és vagyonbiztonságot veszélyeztető kitörésekben fogja nyilvánítani keseredettségét (...)”.¹³⁷ A levelek azonban nem

129 Vasárnapi Ujság, 1863. augusztus 9. 287. p.

130 Bolond Miska, 1863. augusztus 9. 127. p.

131 Magyar Sajtó, 1863. szeptember 30. 915. p.

132 Vasárnapi Ujság, 1863. július 5. 243. p.

133 *Ihrig D.*: i. m. 117. p.; *Károlyi Zsigmond*: Öntözési tervek és kísérletek az 1863. évi aszály idején. In: *Vízgazdálkodás*, 3. (1963) 4. sz. 126–127. p., itt: 126. p.

134 Vö. *Dénes György*: Az orosházi földmunkások és szegényparasztok 1863. évi megmozdulása. In: A Szántó Kovács Múzeum (sic!) Évkönyve. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1959. (a továbbiakban: *Dénes*, 1959.) 77–93. p., itt: 78–79. p.; *Szabó Ferenc*: A békéscsabai szegényparasztság önkormányzati és érdekvédelmi küzdelmei 1860–1868 között. In: A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Tanulmányok és forrásközlemények. Szerk.: Uő. Békéscsaba, 1988. (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 11.) (a továbbiakban: *Szabó*, 1988.) 281–302. p., itt: 291. p.

135 Összehasonlításként, Kisújszálláson 26 321 fő várt közmunkára. *Zsoldos I.*: i. m. 240. p.

136 *Dénes*, 1959. 79. p.

137 *Dénes*, 1959. 81. p.

vezettek célra egyhamar, mert a közmunkák csak későn (ősszel) indultak meg. Mivel hosszú időt öleltek fel, és részben a vármegyei inségbizottmányokhoz kötődtek, így azokhoz kapcsolódóan mutatjuk be őket.

A munkanélküli inségesek körében — mint választható lehetőség — bizonyára felmerült a kivándorlás ötlete. A gondolat nem volt ismeretlen, ugyanis az erdélyi éhínség idején, 1813–1814-ben 14 554 személy élt ezzel a lehetőséggel.¹³⁸ 1863-ban tömeges kivándorlásról nem tudunk, annyi azonban bizonyos az iratok alapján, hogy nyújtottak be néhány egyéni elvándorlási kérelmet a főispáni helytartóhoz. Továbbá feltételezhetően ide is elért azoknak a Tóth Urbán vezette kiskunfélegyházi lakosoknak augusztus végi–szeptember eleji szervezkedése, akik a bukaresti hercegség levele alapján a Duna-fejedelemségekbe szándékoztak kivándorolni és ott letelepedni. A levél földet, állatot, szerszámokat és aranyat kínált a letelepedőknek, vagyis épp elég volt a kivándorlók listájára feliratkozó 1114 személy, köztük Csongrád megyeiek is, önámításához (Békés megyei csatlakozókról nem tudunk). Az önámítás annak ellenére is folytatódott, hogy a lakosok által a Helytartótanácshoz delegáltakat¹³⁹ Hrabovszky Zsigmond tanácsos azzal bocsátotta el, hogy a levél hamis.¹⁴⁰ A „népámítás” ügye megrémítette a Helytartótanácsot, ügynököket sejtettek (hiábavalóan) a háttérben. Pálffy Móric helytartó már augusztus 27-én kérte a főispáni helytartókat a lakosság megnyugtatására, később pedig több megyének — köztük Békésnek — küldött levelében a hasonló jellegű izgatásokra szigorú elbánást helyezett kilátásba.¹⁴¹

A kivándorlás ötlete mellett egy jóval súlyosabb jelenség, a deviáns magatartásforma is elterjedt. Eötvös József Orosházával kapcsolatban három öngyilkossági esetet és egy férjmérgezést jegyzett fel naplójában.¹⁴² Szenttornyán saját maga tapasztalhatta meg a társadalmi krízis egyik jelét, amikor bérbe

138 *Teleki Domokos*: Az 1817-ki inség és éhhalál Erdélyben. In: Budapesti Szemle, 14. köt. (1862) 310–336. p., itt: 318. p.

139 A küldöttek számát és nevét illetően eltérőek az adatok. Bánkiné 2 küldöttet, Görög Lőrincet és Andró Mihályt, míg a helytartótanácsi rendelethez mellékelte kihallgatási irat 3 személyt — Toldi Istvánt, Tóth Urbánt és Andró Mihályt — említ. Vö. *Bánkiné Molnár Erzsébet*: Bukaresti telepítés illúziója az alföldi szegény nép körében 1863-ban. In: Honismeret, 17. (1989) 4. sz. 21–23. p., itt: 22. p. és MOL D 191 Elnöki ir. 332. doboz. 12725/1863.

140 *Bánkiné M. E.*: i. m. 21–23. p.

141 *Bánkiné* valószínűsíthetően nem ismerte teljességében a Helytartótanácsnál lezajlott eseményeket, különben utalt volna a helytartó rendeleteire. MOL D 191 Elnöki ir. 332. doboz. 12725/1863.

142 Eötvös József: Naplójegyzetek–gondolatok 1864–1868. Közzéteszi: *Lukinich Imre*. Bp., 1941. 41. p.

adandó pusztájának felmérésekor két helyen a lopás nyomait fedezte fel.¹⁴³ A Szent Mihály-napi vásár idején, Békésen civódó parasztlegényről számolt be az egyik lap.¹⁴⁴

A deviancia szélsőséges megnyilvánulásának számítottak az 1863. november 15–16-án, Békéscsabán, valamint november 16-án és december 1-jén, Orosházán lejátszódó népzendülések vagy éhséglázadások.¹⁴⁵ Maga az esemény nem volt ismeretlen, hiszen hasonló jellegű mozgolódás történt az 1794–1795. évi aszály és éhínség idején, Békéscsabán,¹⁴⁶ valamint az 1846–1847-es inség idején a megye több településén.¹⁴⁷

Az 1863-as békéscsabai és orosházi eseményeknek közvetlen előzményéről is tudunk: Pálffy Móricnak a főkancellárhoz 1863. szeptember 15-én intézett jelentéséből kiderül, hogy Kétegyházán már szeptemberben a népzendülés csírái mutatkoztak: „az inséget szenvedő nép az éhségtől üzetve a bizottmányt és a községi előljárót nagy csapatokban felkereste s kijelenté, hogy a nép mindenki iránt bizalmatlan s mindenkit tétlenségről vádol, minthogy a legnagyobb inség közepett eddig segély sehonnan sem érkezett”. Továbbá a lakosok arra panaszkodtak, hogy ők a megye és a kormány felé kötelezettségeiket mindig pontosan teljesítették, azonban „most, midőn legelőször inségbe jutottak, sem a kormány, sem a megye nem gondol velük”. A kétegyházi inségbizottmány végül az éhezők segélyezése mellett döntött, hogy ezáltal megelőzze egy „néplázadás” kitörését.¹⁴⁸

1863 késő őszén, Békéscsabán — az inség következtében — kritikus helyzet állt elő: a lakosságot egyszerre fenyegették a betegségek, az éhenhalás, a munkanélküliség és az adóbehajtás terhei. E kihívások feszült hangulatot teremtettek, és a helyzetet súlyosbította, hogy a város vezetői nehezen tudták megoldani az éhezők segélyezését, kölcsön biztosítását. Lázár Imre szolgabíró ezért 1863. november 15-én a községi előljárárság újraválasztása mellett döntött. A szolgabíró és szűkebb köre Such Józsefet választotta meg bírónak Hrabovszky Mihállyal, a Zsibrita János vezette zsellérek jelöltjével szemben. Az esemény politikai válsághelyzetet idézett elő: a zsellérek megakadályozták Such eskütételét, majd megszerezték a városháza kulcsát és a hajdú kardját, továbbá a szolgabírót

143 Lukinich I.: i. m. 73–74. p.

144 Magyar Sajtó, 1863. szeptember 30. 915. p.

145 Dénes, 1959. 83–84., 87–88. p.

146 Erdmann Gy.: i. m. 120. p.

147 Erdmann Gy.: i. m. 125. p.

148 Munkások és parasztkozmozgalmak Magyarországon 1849–1867. Iratok. Szerk.: Sashegyi Oszkár. Bp., 1959. (A MOL kiadványai, II. Forráskiadványok, 6.) 372. p.

új választásra próbálták kényszeríteni. A csendőrség azonban közbelépett, és elfogta a megmozdulás szervezőit. Másnap 700-800 zsellér újra próbálkozott: körbevették a csendőrséget, és az elfogottak szabadon bocsátását követelték, de a csendőrök átvitték a fogva tartottakat a gyulai börtönbe. Az ügy kivizsgálására a főispáni helytartó bizottságot küldött ki, a bizottság arra próbálta Hrabovszkyt kényszeríteni, hogy ő csillapítsa le a zselléreket, ezt azonban nem vállalta, és később ő is a gyulai börtönbe került. A résztvevők izgatás vádjával decemberben a nagyváradi katonai törvényszék elé kerültek, majd — hosszas huzavona után — 1864 áprilisában Ferenc József végül kegyelmet adott nekik.¹⁴⁹

Orosházán, november 16-án, az utcán csoportosuló 200 inséges előbb a községházához, majd a szolgabíróhoz ment, hogy kenyeret követeljen. A fenyegetőző tömeg kérése azonban alaptalan volt, ugyanis már folyamatban volt a közmunkák megindulása. A szolgabíró 170 főt jelölt ki Orosházáról a Tisza-szabályozási munkálatokhoz, azonban az előjáróság csak 150 főt gyűjtött össze, többségében éppen olyanokat, akik nem, vagy kevésbé voltak rászorulva a közmunkára. A ténylegesen rászorulók nem jelentkeztek, és ők voltak azok, akik 16-án a szolgabíróval azzal fenyegették meg, ha nem kapnak kenyeret, akkor „majd vesznek ők ott a hol van”. A súlyosabb problémák megelőzése, valamint a rendháborítás és a vagyonbiztonság érdekében ezért Brudkovszky szolgabíró mielőbbi intézkedéseket kért a főispáni helytartótól: a császári-királyi csendőrség jelenlétét, a járás részére egy század gyalog katona kirendelését a téli hónapokra és az alföldi vasút munkálatainak mielőbbi megkezdését.¹⁵⁰ Ennek hatására Kis János a helytartóhoz fordult segítségért, de a további népzendülések megfékezése érdekében most már nem a közmunkákat, hanem a csendőrség és a katonaság közbelépését sürgette: „midőn részint a munka hiány, részint a dolog kerülés a könnyen elámítható és félrevezethető legalsóbb néposztályt a községi piacokon folytonos csoportosulásban tartja, bármi ok miatt a népnek minden lehető kitérései meggátoltassanak, s illetőleg megfékeztessenek és hogy a vagyonosabb néposztály kivált a bekövetkező téli hónapokban az ilyen élelem nélküli népcsoportozatok könnyen kitorhető dühének és rakoncátlankodásainak minden védelem nélkül kitéve ne legyen”. Kis a helytartótól a Brudkovszky által is említett katonaság beszállásolását kérte, és kérését a szolgabíró érvei mellett azzal indokolta, hogy a megyében kevés a polgári csendőr, a járásonként 11 főből álló császári-királyi csendőrség pedig szintén nem elegendő. A Helytartótanács intézkedés végett

149 Szabó, 1988. 291–293. p.

150 Vö. BÉML IV–B–251–a Elnöki ir. 6. doboz. 1129/1863.; Dénes, 1959. 84. p.; Dénes, 1965. 377. p.

továbbította Kis kérését az Országos Főhadiparancsnoksághoz, ahol azonban elutasították a katonaság kivezénylését.¹⁵¹

A közmunkák időközben megindultak, de az orosházi napszámosok nem nézték jó szemmel, hogy az orosházi határban a vasútépítéshez kijelölt munkások között idegen járásbeliek is voltak, mert több orosházinak a mostohább körülmények közötti tiszai töltésépítéshez kellett mennie. A problémák december 1-jén ismét népzendülésbe torkollottak. Kiváltó okként a közmunkakérdés, közvetlen előzményként egy napszámos asszonyrak, özv. Tüske Istvánné Antali Zsuzsannának a helységgházán tett látogatása szolgált. Tüskéné azzal kereste fel a községi előjárókat, hogy 13 fős családjának egy véka búzát vagy a fiainak munkát kérjen. Bor Mihály bíró válasza azonban nem felelt meg neki, és egyre erőszakosabban követelőzött, ezért a bíró kiutasította és elzárással fenyegette meg. Fia, Tüske Mihály szabadságos katona is értesült a történetkről, és a helységgházára indult, hogy számon kérje a bírót. Mihály fenyegetőzésére a bíró két hajdút utasított a férfi elzárására, de az közben a tornácra távozott, ahol időközben tömeg alakult ki. Noha a bíró kérte a sokaságot, hogy menjenek haza, Tüskéné azonban tovább hangoskodott, és miután Bogyó József járási csendbiztosnak sem sikerült megfékeznie, utasította a csendlegényeket, hogy fogják el. E híre a tömegből Keresztes János a következőket kiabálta: „Azt az asszonyt be nem zárják ma! Senkit nem engedünk bezárni, sőt akik bezárva vannak, azokat is ki fogjuk eresztetni!”, majd elragadta a csendlegényektől az asszonyt. A biztos erre megparancsolta a legényeknek, hogy a helységgháza kapuját zárják be, a lázongók neveit pedig írják össze.¹⁵² A tömeg ettől még jobban felbőszült, Ádász József a botjával megütötte a kapu betevését megkísérlő Kardos József csendlegény karját — a botot közben Zsiga Pál csendlegénynek sikerült elvennie Ádásztól. Ekkor a bíró ismét próbálta csillapítani a népet, és a csendlegények is visszavonultak, nehogy agyonverjék őket. Az emberek végül elindultak a vasút felé, hogy elűzzék az idegen munkásokat. A bíró egy hadnagyot küldött utánuk, a csendbiztos pedig utánajárt a lázongók kilétének. A vasútnál lévő mérnök megnyugtatta a népet, ha panaszkodnak az idegen munkásokra, akkor írjanak folyamodványt a vármegyéhez. A kérvényt el is készítette a jegyző, és két küldött elindult vele Gyulára, a főispáni helytartóhoz, az emberek pedig hazamentek.¹⁵³ Az esetről a főispáni helytartó tájékoztatta Pálffy Móricot, továbbá jelentette, hogy Békéscsabáról egy csapat csendőrt átvezényelt Orosházára, ám mivel „ily csekély számú fegyveres erővel

151 Dénes, 1965. 378. p.

152 Dénes, 1965. 378–379. p.

153 Vö. Dénes, 1959. 87–88. p.; Dénes, 1965. 380. p.

egy forrongásban lévő néptömegre sikeresen hatni nem lehet”, ezért ismételten kérte az egy század gyalog katonaság kirendelését és a megyebeli szabadságos katonák ezredeikhez való berendelését. December 3-án megérkeztek a csabai csendőrök, majd 6-án az Országos Főhadiparancsnokság által kirendelt század beszállásolására is sor került, e két tény pedig jelentősen hozzájárult a rend helyreállításához. Az események kivizsgálásáról és annak eredményéről Weinzierl első alispán december 21-én jelentést tett a Helytartótanácsnak, amelyben megírta, hogy az ügyet az illetékes katonai bíróságnak való átengedéssel lezártnak tekinti.¹⁵⁴

A tárgyalat megmozdulások kérdését tágabb kontextusban vizsgálva, láthatjuk, hogy az 1890-es éveket megelőző 3-4 évtizedben, a későbbi Viharsarok megyében, — így Békésben is — számos helyi indíttatású érdekvédelmi harc fűződik a művelt, öntudatos földmunkások és a szegényparasztok társadalmi rétegéhez. E harcok népvézerék¹⁵⁵ vezetésével, a községi eljáróságok és a presbitériumok választásain, főként a birtokosokkal és az őket támogató hatóságokkal szemben jogok kivívására irányultak (földkövetelés, úrbéri perek revíziója, az önkormányzati és népképviselési beleszólás igénye), és mint ilyenek, az agrárszocialista megmozdulások előképeinek tekinthetők. E folyamatba illeszkednek az 1863. évi békéscsabai és orosházi népzendülések eseményei.¹⁵⁶

A szükséghelyzet és a megélhetési nehézségek minden társadalmi réteget érintettek, „végigkísérték” az aszály időszakát. Teleki már 1862-ben megfogalmazta, hogy „az átmenet a szükségből az inségre lassanként történik, de az inségtől az éhhalált csak egy lépés választja el”.¹⁵⁷ Hazánkban utoljára tömeges éhhalált (12-13 000 fő)¹⁵⁸ az 1817-es erdélyi éhinség okozott.¹⁵⁹ 1863–1864-ben országos szinten szórványos jelleggel, Békés megyében relative többen váltak

154 Dénes, 1965. 381–384. p.

155 A népvézerék közé tartozott pl. Zsibrita János, Kertész György és Somlyai Gábor. *Szabó Ferenc: A viharsarki agrárszocialista mozgalom előzményei.* In: Agrárszocializmus Magyarországon. Az 1981. május 5–6-án, Orosházán tartott tudományos ülésszak előadásai és hozzászólásai. Szerk.: Uő. Békéscsaba–Orosháza, 1986. (a továbbiakban: *Szabó*, 1986.) 65–74. p., itt: 68–69. p.

156 *Szabó*, 1986. 65–69. p.

157 *Teleki D.*: i. m. 336. p.

158 Vö. *Szabó*, 1817. 6. p.; *Teleki D.*: i. m. 325. p.

159 *Kósa*, 2003. 248–249. p.; *Kósa László: Természeti katasztrófák — tömegkommunikáció — társadalmi szolidaritás.* In: Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. Szerk.: Jankovics József — Nyerges Judit. I. köt. Bp., Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004. 89–97. p., itt: 91. p.

az éhhalál áldozataivá. Az éhenhalással küzdő bánfalvai vagyontalanok 1863 júniusában a főispáni helytartótól kértek segílyt. Kis János a megyei tartalék pénztárból 200 Ft-ot utalt ki kölcsön formájában az orosházi járás szolgabírójának, aki az összesen 33 köből árpát és tengerit vásárolt a szegényeknek.¹⁶⁰ Az éhínség következtében legyengült szervezetet különböző betegségek támadták meg: télen — akárcsak az 1794–95. évi éhínség idején¹⁶¹ — a skorbut (másik nevén süllő) pusztított Békéscsabán,¹⁶² Gyulán¹⁶³ és Szeghalmon,¹⁶⁴ továbbá az ország más településein (pl. Kisújszálláson¹⁶⁵ és Makón¹⁶⁶). Tavasszal Vésztőn a gyermekeket a kanyaró, a középkorúakat a kanyaró, a tüdőgyulladás és a tífusz, a szegénységet pedig a skorbut gyengítette. 99 skorbutos beteg állt gyógykezelés alatt, közülük hárman haltak meg.¹⁶⁷

Az éhínség és a különböző betegségek következtében sokan meghaltak, ami hosszú távon a demográfiai mutatók — születések, házasságkötések és halálozások — megváltozásához vezetett. Az 1828–1900 közötti demográfiai vizsgálatokhoz alapvető segédletként használhatjuk a Klinger András-féle köteteket, amelyek a plébániai anyakönyvek adatait felhasználva, településenként tartalmazzák a felekezetek említett demográfiai mutatóit.¹⁶⁸ A 22 Békés megyei település adatai is rendelkezésre állnak, ezeket egy olyan tízéves ciklusban (1859–1868 között) vizsgáltam megyei szinten, melynek középső két éve 1863–1864, tehát éppen az aszály ideje.

A születési adatokat vizsgálva láthatjuk, hogy 1864-ben, tehát az aszály kezdetétől számított terhességnyi (nagyjából 9 hónapnyi) időt követően esett vissza jelentősen a születések száma, a korábbi 9300 fölöttiről 7938-ra. Az 1864-

160 BéML IV–B–251–b Ált. ir. 29. doboz. 2615/1863.; Vasárnapi Ujság, 1863. augusztus 2. 278. p.

161 Erdmann Gy.: i. m. 120. p.

162 Szabó, 1988. 291. p.

163 Scherer F.: i. m. 152. p.

164 Békés Megyei Levéltár (= BéML) IV–B–255 Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Polgári kor, A Békés vármegyei ínségi központi bizottmány iratai. 4. doboz. Szeghalom ínségbizottmánya. (= IV–B–255 Ínségi biz. ir.) 10/1864.

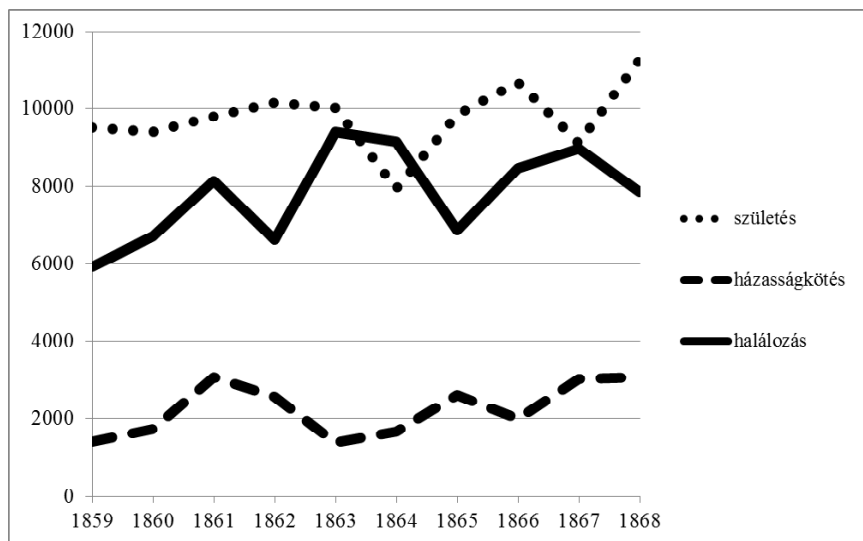
165 Zsoldos I.: i. m. 238. p.

166 Sipos I.: i. m. 15. p.

167 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 1. doboz. A Békés megyei központi bizottmány válogatott iratai. 48/1864.

168 A Klinger-féle kötetek települési szinten kevésbé használhatók, mert nem tüntették fel filiánként a nagyobb plébániák adatait.

et követő években 1867-ben van még egy kisebb megtorpanás 9107 születéssel, ez vélhetően az 1866. évi kisebb aszálynak köszönhető.¹⁶⁹ A házasságkötések esetén az 1863-as (1382 fővel) és az 1864-es (1662 fővel) év egyaránt alacsony. Nyilvánvalóan a termény- és pénzhiány, illetve a mulatozási kedv csökkenése az oka a házasságok elhalasztásának. Ezt megelőzően 1859-ben kötöttek még kevesen házasságot, 1864 után már két-háromezres számokat láthatunk.¹⁷⁰ A halálozási szám mind 1863-ban (9407 fő), mind 1864-ben (9148 fő) nagyon magas, ezt sem a korábbi, és (1867 kivételével) a későbbi évek sem tudták megközelíteni.¹⁷¹ A mutatók évenkénti adatait a következő grafikon szemlélteti:

Amennyiben 1859–1868 között, 10 év átlagát tekintve vizsgáljuk az egyes demográfiai mutatókat, akkor megállapíthatjuk, hogy a születések száma átlagban

169 A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. Békés megye, Csongrád megye és Szeged, Hajdú-Bihar megye és Debrecen. 7. köt. Összeáll.: *Klinger András*. Bp., 1980. (a továbbiakban: *Klinger*, 1980.) 28–35. p. és A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. Szabolcs-Szatmár megye, Szolnok megye, Budapest. 8. köt. Összeáll.: *Klinger András*. Bp., 1984. (a továbbiakban: *Klinger*, 1984.) 124–125. p. adatai alapján.

170 *Klinger*, 1980. 36–43. p. és *Klinger*, 1984. 132–133. p. adatai alapján.

171 *Klinger*, 1980. 44–51. p. és *Klinger*, 1984. 140–141. p. adatai alapján.

9770, tehát 1864-ben a születési hiány 1832 volt, a házasságkötések száma átlagban 2252, ez 1863-ban 870-nel, 1864-ben már csak 590-nel esett vissza, míg a halálozások átlaga 7812, ami 1863-ban 1595, a következő évben pedig 1336 halálozási többletet jelentett.¹⁷²

A demográfiai mutatók országos szintű megváltozását is megfigyelhetjük. A születési arányszám a megelőző 5 év (1858–1862) 44,5%-os átlagáról 1864-ben 42,9%-re csökkent. A halálozási arányszám a megelőző 5 év átlagában 35,4% volt, ez 1863-ban 39,3%-re, 1864-ben 37,8%-re emelkedett. A szűkebb Magyarországon¹⁷³ 1863–64-ben 65 ezerrel többen haltak meg, mint a normális években. Országosan nem, az alföldi megyékben viszont kimutatható a halálozási többlet.¹⁷⁴

Az inségbizottmányok működése

Eddig a kár számbavételével és az országos kormányzat kárfelmérésével foglalkoztunk, ezt követően a helyi válságkezelést vizsgáljuk. Helyi kormányzati szinten a kár helyreállítása érdekében az egyes inségbizottmányok tevékenysége volt a legfontosabb. A június 19-én megalakult állandó bizottmány és a június 28-án elrendelt települési inségbizottmányok létrehozása mellett a levéltári iratok említenek egy gyulai székhelyű központi bizottmányt, amiről csekély iratanyaga miatt nincsenek további információink, de elképzelhető, hogy azonos volt az állandó bizottmánnyal.

Az állandó bizottmány a legelőhiányra vonatkozóan a következő fontos intézkedést hozta június 28-i ülésén: a bizottmány a gazdák tehermentesítése céljából magára vállalta a legelőügy kérdésének megoldását, közvetítőként lépve fel a takarmányt nélkülöző Békés megyei és az ország más területein élő, takarmánnyal rendelkező földbirtokosok között. A Békés Megyei Gazdasági Egyesület egyrészt lapok útján szólította fel a bő termésű vidékek birtokosait és községi elöljáróit, hogy nélkülözhető készleteikről, illetve azok áráról értesítsék a bizottmány elnökét. Másrészt azzal bízta meg az egyesület titkárát, Kemény Mihályt, hogy az Erdéllyel határos megyékben tegyen körutat, keresse fel személyesen a birtokosokat és a községi elöljárókat, térképezze fel a legelőket, valamint minderről tegyen jelentést hazaérkezését követően. Az

172 Klinger, 1980. 28–51. p. és Klinger, 1984. 124–125., 132–133., 140–141. p. adatai alapján.

173 Erdély, Horvátország és a Határőrvidék nélkül.

174 Katus L.: i. m. 8. p.

eljárás speciális Békés megyei utat mutatott, ugyanis az ország más területein nem az inségesek vették fel a kapcsolatot a legelőt kínálókkal, hanem maguk a legelővel bírók hirdettek a sajtóban. Az ötlet eredményesnek bizonyult, a sajtó útján Nyitrapereszlény, Balassagyarmat, Újfalu, Szernya, Tóttelek és Lőrinte településekről vállalták birtokosok juhok és szarvasmarhák feléből vagy pénzért való kitelettetését. E birtokosok közül a lőrintei Bezerédj Kristóf emelhető ki, aki korábban már 1500 juhot vállalt át szarvasi birtokosoktól, most 4000 juh és 1000 szarvasmarha telettetését kínálta fel.¹⁷⁵ Kemény Mihály titkár körútján Borosjenő, Gurahonc, Szakács, Zöldes, Ots és Brád településeken tárgyalt a telettetési lehetőségekről.¹⁷⁶

A június 28-i főispáni helytartói határozattal elrendelt települési inségbizottmányok száma bizonytalan, ugyanis egyes bizottmányok anyaga megsemmisült, eltűnt vagy lappang. Kis János ugyan a megye összes, tehát mind a 22 településére vonatkoztatta levelét, azonban a fennmaradt iratanyagot leíró segédlet 24 bizottmányt említ.¹⁷⁷ Nem lehet tudni, hogy honnan feltételezte az illető ezt a számot; elképzelhető, hogy néhány pusztának külön bizottmánya volt vagy 23 településről tudott, és ehhez adta még hozzá az állandó bizottmányt. Ma 11 települési inségbizottmány — Orosháza, Gyula, Békés, Szarvas, Öcsöd, Kétegyháza, Köröstarcsa, Szeghalom, Szentandrás, Vésztő és Gyoma — többkevesebb iratanyagát őrzi a Békés Megyei Levéltár.¹⁷⁸ A levéltári iratanyagban eddig nem került elő, de a *Sürgöny* egyik cikke említést tesz a békéscsabai városi inségbizottmányról,¹⁷⁹ tehát — az állandó bizottmányon kívül — 12 települési inségbizottmányról tudunk biztosan.

Az 1863. július 15-én megalakult gyomai inségbizottmány első ülésének jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy a 25 fős bizottmány tagjai közé a településen jelenlévő felekezetek lelkészei, az uradalmi tisztartó, a település néhány lakosa, a községi előljáróság részéről pedig a bíró, az esküdtek és a jegyző tartoztak.¹⁸⁰ A levéltári iratokból kitűnik, hogy a többi bizottmány tagjai is a település köztisztvisletben álló személyiségei közül kerültek ki.

175 A Hon, 1863. augusztus 4. 1. p.

176 A Hon, 1863. augusztus 5. 1. p.

177 Békés vármegye levéltára, 1715–1950. Ismertető leltár. Összeáll.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból) 60. p.

178 Gyomával kapcsolatban egy iratot találtam a főispáni helytartói fondban, a többi bizottmány anyagát az inségbizottmányi fond tartalmazza.

179 Sürgöny, 1863. július 7. 2. p.

180 BêML IV–B–251–a Elnöki ir. 5. doboz. 665/1863.

Az egyes települések ínségbizottmányi iratanyaga tartalmilag kevésbé jelentős, irattípusait nézve viszont rendkívül sokszínű. Többnyire gazdasági iratokat (nyugták, számlák, utalványok, bizonyítványok stb.) tartalmaznak, elvéve találunk kormányzati jellegűeket (pl. bizottmányi ülési jegyzőkönyv kivonata). Az iratok tökéletesen leképezik az ínségbizottmányoknak az ínség elhárítása érdekében tett intézkedéseit. Az ínségbizottmányokhoz ínségsegélyező pénztárak tartoztak, élükön pénztáros állt, aki a bizottmány bevételeiről és kiadásairól ínségnaplót vezetett, valamint erről ínségügyi számadást (az ínségnapló részletes kivonata) készített.¹⁸¹

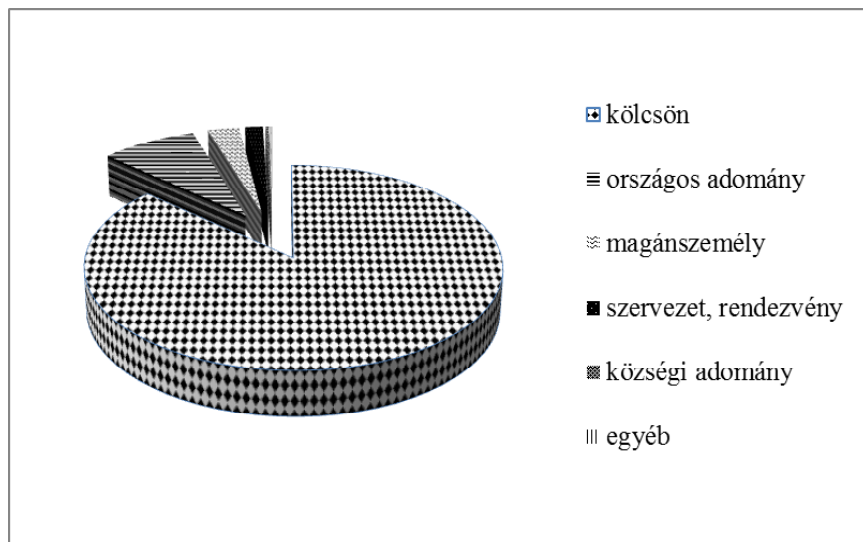
Orosháza mintaszerű és precíz, 1863. június 12–1864. július 30. között vezetett ínségnaplója lehetőséget ad a bevételek és a kiadások elemzésére.¹⁸² A bevételek alapján rekonstruálhatjuk az adományozókat és a könyöradományok típusát, továbbá képet alkothatunk a segélyek mértékéről. A bevételeket az alábbi táblázaton és a hozzá tartozó diagramon mutatjuk be:

BEVÉTELEK

kölcsön	35 968 Ft 16 kr.	86,7%
országos adomány	3510 Ft 16 kr.	8,5%
magánszemély	1151 Ft 71 kr.	2,76%
szervezet, rendezvény	641 Ft 80 kr.	1,54%
községi adomány	108 Ft 12 kr.	0,3%
egyéb	103 Ft 13 kr.	0,2%
összesen	41 483 Ft 8 kr.	100%

181 Orosháza, Szarvas, Békés, Vésztő, Szentandrás, Kétegyháza és Szeghalom ínségüggyel kapcsolatos naplója vagy számadása maradt fenn.

182 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 1. doboz. Orosháza ínségbizottmánya. Orosháza ínségügyi naplója az 1863–1864. évről.

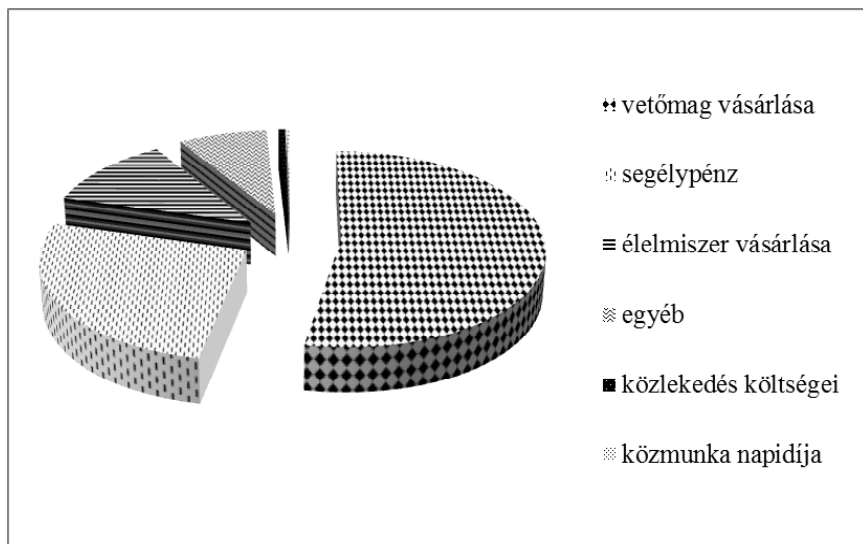
*Orosháza inségbizottmánya bevételeinek megoszlása
1863. június 12–1864. július 30.*

A bevételek döntő többsége (86,7%) a Magyar Földhitel Intézettől kapott 18 000 Ft és az államtól kapott 9000 Ft kölcsönből, kisebb része (8,5%) országos könyöradományokból származott. A társadalmi szolidaritás bizonyítéka, hogy olyan köztisztelőben álló magánszemélyek küldtek pénzt Orosházának, mint Karolina Augusta egykori császárné, Székács József evangélikus szuperintendens vagy Péterfalvi Szathmáry Károly nagyenyedi tanár, továbbá ezekhez járultak hozzá egy svájci magánszemély adományai. A Magyar Gazdaasszonyok Egylete mint szervezet, valamint a jótékony célú társadalmi rendezvények (a pesti inségi bazar, a Nemzeti Színház előadásai és a bécsi magyar úrhölgyek kiállítása) felajánlásaiból is részesült a település. Ezen kívül csekély községi pénzadományt, valamint az egyéb kategóriába sorolt termény- vagy ruhaadományt osztottak szét az inségesek között.

A kiadásokból arra következtethetünk, hogy egyrészt milyen típusú segélyre volt a legnagyobb szükség, másrészt milyen szükség- és bérkifizetések történtek. A kiadásokat a következő táblázat és a hozzá kapcsolódó diagram tekinti át:

KIADÁSOK

vetőmag vásárlása	18 176 Ft 98,5 kr.	53%
segélypénz	9072 Ft	26,4%
élelmiszer vásárlása	4042 Ft 15,5 kr.	11,8%
egyéb	2695 Ft 36 kr.	7,9%
közlekedés költségei	195 Ft 49 kr.	0,6%
közmunka napidíja	116 Ft 92 kr.	0,3%
összesen	34 298 Ft 91 kr.	100%

*Orosháza ínségbizottmánya kiadásainak megoszlása
1863. június 12–1864. július 30*

A kiadások több mint felét vetőmag vásárlása tette ki, negyedét (26,4%) segélypénz, ami a kiosztott 9000 Ft államkölcsön miatt magas. Nagy mennyiségű élelmiszert (11,8%) — köztük számos zöldséget — vásároltak, ezek több mint fele kenyér volt. Az egyéb kiadások közé a kölcsön törlesztése, ruha vásárlása, postai díjak, az ínségi konyha eszközei stb. tartozott 7,9%-kal. Csekély kiadást jelentettek a közlekedés költségei (pl. termény fuvarozása) és a közmunkákért fizetett napidíjak.

Általánosságban az egyik legfőbb kiadási tételt az egyes élelmiszerek, illetve a települések inségi konyháin főzött levesadagok képezték, amik jelentősen hozzájárultak az éhínség felszámolásához. Az alábbi táblázat településenként tartalmaz erre vonatkozó adatokat:

település	típus	menyiség	fő	időtartam
Szarvas	leves	57 959 adag	57 959	1864. II. 1. – VI. 15. ¹⁸³
	kenyér	767 adag	767	1863. IX. – 1864. VI. ¹⁸⁴
	étel	2450 adag	116	1864. IV. 27. – VII. 11. ¹⁸⁵
Vésztő	sör	320 adag		
	kenyér	37 169,5 font ¹⁸⁶	1119	1864. I. 25. – VII. 11. ¹⁸⁷
Szeghalom	ecet	181 icce ¹⁸⁸	102	1864 ¹⁸⁹
	szalonna	8 font		
Gyula	kenyér	3 font/4 nap	680	1863. XI. 5. – 1864. VI. ¹⁹⁰
	leves	1 icce	170	1864. IV. 24. – VII. ¹⁹¹
Békés	kenyér	301 930 adag	18 126	1863. VIII. – 1864. VII. ¹⁹²
	hús	1778 font	2065	1864. I. 20. – V. 14. ¹⁹³

183 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 3. doboz. Szarvas ínségbizottmánya. 43/1864.

184 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 3. doboz. Szarvas ínségbizottmánya. 8/1864.

185 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 4. doboz. Vésztő ínségbizottmánya. 2/1864. E, Napló a süllős és egyéb betegek számára naponta főzött ételek és sör kiosztásáról.

186 Súlymérték, 1 font átlagosan 0,4–0,6 kg volt. *Bogdán*, 1991. 623.

187 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 4. doboz. Vésztő ínségbizottmánya. 2/1864. D, Napló a Vésztő községbeli munkatehetlenek számára kiosztott kenyérről.

188 Száraz űrmérték, 1 icce átlagosan 0,8–1,3 l és 0,6–1 kg közöttinek feleltethető meg. *Bogdán*, 1991. 605.

189 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 4. doboz. Szeghalom ínségbizottmánya. 10/1864.

190 *Scherer F.*: i. m. 152. p.

191 *Scherer F.*: i. m. 152. p.

192 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 2. doboz. Békés ínségbizottmánya. Havi kimutatások a békési ínségi bizottmány által kiosztott kenyérrészletekről (1863–1864).

193 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 1. doboz. Orosháza ínségbizottmánya. Napló az inségesek élelmezésére, ápolására kiosztott cikkek kiadásáról, 1. füzet (1864).

település	típus	mennyiség	fő	időtartam
Orosháza	kenyér	14 675 font	1602	1864. V. 14. – VII. 11. ¹⁹⁴
	leves	35 220 adag	35 220	1864. I. 12. – V. 31. ¹⁹⁵
Köröstarcsa	gabona	5160 adag	414	1863. IX. – 1864. VII. ¹⁹⁶

Láthatjuk tehát, hogy Gyulán a levesadagok, Szeghalmon az ecet és a szalonna, Vésztőn az ételadagok és a sör járultak hozzá a skorbutos betegek gyógyulásához. A vésztői betegek számára kiszolgált gyógyszerek, Csákly János községi orvos 1864. júniusi jegyzéke szerint, 40 Ft 36 kr.-t tettek ki.¹⁹⁷ Egy Szeghalomról fennmaradt számla pedig a szegényeknek kiszolgált orvosi szereket (pl. tea, szájvíz, főzetek, kenőcsök) tartalmazta 30 Ft 79 kr. értékben.¹⁹⁸

Békés megyében csak 1863 őszén indultak meg az inségesek számára keresetet és megélhetést biztosító közmunkák, amiktől a munkanélküliség felszámolását várták. Augusztusban elkészült az inség által érintett terület térképe, melynek értéke, hogy az aszály sújtotta települések több-kevesebb megjelölésén kívül, a tervezett közmunkák egy részét is feltüntették.¹⁹⁹ A Helytartótanács közmunkák céljára a megyének augusztus 22-én 100 000 Ft-ot utalványozott. Az Országos Építészeti Igazgatóság kijelölte a munkák területét, és megadta az engedélyt, így szeptember 1-től megindultak a Szentés–Orosháza országos útvonal Csongrád megye határszéle és Orosháza közötti szakaszán a földmunkálatok (ez még nem szerepel a térképen).²⁰⁰

A vasútépítési földmunkák megkezdésére a Helytartótanács október 23-án adta meg az engedélyt az alföld–fiumei vasútvonal Békéscsaba–Szeged–Szabadka közötti szakaszán. Összesen 750 000 osztrák értékű Ft-ot szántak e célra, és Békés megyében 85 200 köböl föld megmozgatását tervezték. A vasútépítés ügyét a

194 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 1. doboz. Orosháza inségbizottmánya. Napló az inségesek élelmezésére, ápolására kiosztott cikkek kiadásáról, 2. füzet (1864).

195 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 1. doboz. Orosháza inségbizottmánya. Az inségi konyhán kiosztott levesrészletek jegyzéke (1864).

196 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 4. doboz. Köröstarcsa inségbizottmánya. 24/1864.

197 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 1. doboz. A Békés megyei központi bizottmány válogatott iratai. 48/1864.

198 BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 1. doboz. A Békés megyei központi bizottmány válogatott iratai. 31/1864.

199 Vö. MOL D 189 Ált. ir. 13090/1863.

200 Dénes, 1959. 82. p.

megyében br. Eötvös József és Trefort Ágoston karolták fel, ők irányították a Békéscsaba–Hódmezővásárhely közötti szakaszt, amit már a térkép is jelölt. A csabai munkásokat Radnics Imre, az orosháziakat Boros Béni vasúti mérnök igazította el. A nem megfelelő előmunkálatok miatt a munka eredeti, november 24-i kezdését december 1-jére halasztották. Ennek híre viszont nem jutott el azon 200 orosházi munkáshoz, akik 24-én (hiábavalóan) a csabai határba indultak dolgozni. A csabai szakaszon viszont aznap 63 fővel megkezdték a munkálatokat. November–december folyamán az orosházi járásbeliek száma 340-ről 800-ra nőtt, míg a csabaiaké 350–418 között mozgott, bérük 45 kr. volt. A földmunkások 1864. január 7-én a föld befagyása miatt abbahagyták a munkát. Január 10–11. és március 7. között hivatalosan is szünetet rendeltek el, majd március 7-én mintegy 1350 munkással folytatódott a munkálatok a július 16-i végső beszüntetésig.²⁰¹

November elején ugyan megkezdődtek a vízszabályozási munkák, de nem tartottak sokáig. A tiszai töltésepítésen Békés megyéből mintegy kétezren dolgoztak. A Tiszához kerülők közül a kedvezőtlen körülmények — drágán kaptak élelmet, az éjszakát a szabadban kellett tölteniük — miatt sokan visszatértek lakóhelyükre.²⁰² Orosháza esetén ez komoly konfliktusokhoz vezetett. A tiszai töltésepítéshez kirendelt 800 orosházi napszámos „(...) [e] munkahelyre elmenni és ott dologba állani nem [akart]”, annak ellenére sem, hogy november 30-án 400 főt felszólított az inségbizottmány, hogy menjen az algyői munkálatokhoz. A Tisza-szabályozási munka helyett a település határában meginduló vasúti földmunkákban vettek volna részt, de ott csak 800 fő (400 csabai, 200 gyulai és 200 orosházi napszámos) elhelyezésére volt lehetőség, és ez vezetett a korábban tárgyalt december 1-jei orosházi népszendüléshez. A probléma végül megoldódott, mivel Gyuláról mindössze 31-en jelentek meg, így a helyeket orosháziakkal töltötték fel.²⁰³

A Körös- és Berettyó-szabályozási munkálatokban több mint ezer Békés megyei földmunkás vett részt.²⁰⁴ A Vésztő–Gyoma és Szeghalom–Darvas közötti Körös-szakaszon 1863 novemberétől a fagyok beálltáig átlagosan 900 napszámos dolgozott a szeghalmi járás 4 községéből, köztük Vésztőről.²⁰⁵ Szeghalom

201 *Szabó Ferenc*: Az alföld–fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete (1862–1871). In: *Békési Élet*, 7. (1972) 2. sz. (a továbbiakban: *Szabó*, 1972.) 203–211. p., itt: 206–207. p.

202 *Szabó*, 1972. 206. p.

203 *Dénes*, 1965. 381–382. p.

204 *Szabó*, 1972. 206. p.

205 Vö. *Szabó Ferenc*: Vésztő az osztrák önkényuralom korában. In: *Vésztő története*. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő, 1973. 145–160. p., itt: 149. p.; *Szabó Ferenc*: Vésztő a Habsburg önké-

napszámosai egyrészt vélhetően az említett Körös-szabályozási munkálatokba kapcsolódtak be, másrészt a már 1854-ben elkezdett Berettyó-szabályozási munkálatokból is kivették a részüket.²⁰⁶ A mezőberényi lakosokról annyit tudunk csupán, hogy valamilyen folyószabályozási közmunkában működtek közre.²⁰⁷ Az Élővíz-csatorna mélyítési és szélesítési munkálatait a békéscsabai napszámosok végezték el.²⁰⁸ Jelentős szerepet játszott a vízszabályozási munkálatokban a Hosszúfoki Körös-szabályozási Társulat, és pénztárnoka, Bodoki Károly vízszabályozási főmérnök. A társulat 1864. május 4-i közgyűlési jegyzőkönyve alapján a Kettős-Körös mentén, Doboz, Békés és Köröstarcsa településeken köbölenként 80 kr.-ért gátépítési közmunkákat folytattak. További elképzeléseikről is tudunk: a Sebes- és Hármaskörösöknél átmetszéseket, továbbá a Kettős- és Hármaskörös bal parti töltéseinek kiépítését, valamint a Hosszúfoki-csatorna végére zsilip készítését tervezték.²⁰⁹

Az inségbizottmányok 1864. július és augusztus folyamán szüntették be tevékenységüket, ami gyakorlatilag az aszály végét is jelentette,²¹⁰ így a pénztárnokok befejezték az inségnapló vezetését.²¹¹ A pénztárnokok további feladata volt, hogy az inségnaplók alapján számadást készítsenek a bizottmányi bevételekről és kiadásokról. E számadást először az adott település számvevője vizsgálta meg, és számvevői észrevételekben jelezte a problémákat, amiket a pénztárnok javított, majd a számvevő jóváhagyott. Az inségnaplót és a számadást egyszerre terjesztették fel a megyei központi bizottmány számadást vizsgáló albizottmányának. A gyulai székhelyű albizottmány Hugyec Pál főszámvevő elnökletével működött. Hugyec számvevői észrevételekben tudatta a helyesbítésre szoruló részeket, erre a számadó feleletben vagy nyilatkozatban reagált (ezt előtte megvitathatta a bizottmányi tagokkal tartott ülésen). Ezt követően a főszámvevő

nyuralom korában. In: Vésztő története. Kezdetektől a várossá válásig. Szerk.: Ladányi Károly. Vésztő, 2008. 205–214. p., itt: 208–209. p.

206 Írások Szeghalom múltjából. Vál. és s. a. r.: *Miklya Jenő*. Békéscsaba, 1976. (Bibliotheca Beke-siensis, 13.) 86. p.

207 *Szabó Ferenc*: A Habsburg önkényuralom kora (1849–1867). In: *Mezőberény története I.* Szerk.: Uő. Mezőberény, 1973. 201–226. p., itt: 214. p.

208 *Cseres Tibor*: A kétszázötven éves Békéscsaba. Békéscsaba, 1969. [9. p.]

209 BÉML XV–23–2 Dobay-nyomtatványok. 24/1864.

210 Csanád megyében az aszály hivatalosan 1863. szeptember 4-én „ért véget”. *Sipos I.*: i. m. 21. p.

211 A bizottmányok tevékenysége azonban csak 1865. januárban ért véget. Vö. *Sipos I.*: i. m. 21. p.

és a számadó közötti kompromisszum után az albizottmány fogadta el és hagyta jóvá a számadásokat.²¹²

A válságkezelés eredményessége és az aszály hatása

A vármegyei inségbizottmányi és a főispáni helytartói iratok sokasága, sokrétősége, valamint az inségbizottmányok munkája (a legeltetés megszervezése, az élelemhiány és a munkanélküliség megoldása) alapján egy hatékony válságkezelési stratégiát feltételezhetünk, azonban a válságkezelést mégsem tekinthetjük egyértelműen pozitívnak. Egy másik forráscsoport — a Kancellária elnöki iratai — bevonásával²¹³ lehetőségünk nyílik a kép árnyalására: az iratokból a megye élén álló Kis János főispáni helytartó sokat betegeskedő, több hivatali hibát elkövető személyiségként rajzolódik ki, akinek Pálffy helytartó a felmentését kérvényezte.²¹⁴

Az aszály pusztításaival együtt az évtizedek óta jelenlevő alföldi problémák — köztük a faültetések, a vízszabályozások és a csatornaépítések — ismét előtérbe kerültek. A tudományos élet képviselőinek az élőfák hiányára való figyelmeztetése nem volt hiábavaló, ugyanis a Békés Megyei Gazdasági Egyesület még 1863-ban (a szárazságot látva) egy 16 holdas telket vásárolt Békéscsabán, ahová fákat ültetett, így jött létre a békéscsabai fakert.²¹⁵ A feljebb részletezett közmunkák keretein belül egyrészt folytatódott Békés megyében a Körösök szabályozása, másrészt fellendültek a vasútépítési munkálatok, továbbá több csatornaépítési terv is született.

Az aszály következtében előálló élelemhiány Mokry Sámuel békéscsabai tanárt és evangélikus hitszónokot búzanemesítésre sarkallta. Mokry 1864-ben szembaja miatt otthagyta pedagógusi hivatását, és bérelt gerendási birtokán gazdálkodott, ahol a szárazságnak jobban ellenálló, jól bokrosodó és nagy kalászt adó búzát próbált meg előállítani. Munkája 1875-re sikerrel járt, eredményeit szaklapokban és az első magyar búzanemesítési szakkönyvben foglalta össze.²¹⁶

212 Vö. BéML IV–B–255 Ínségi biz. ir. 4. doboz. Kétegyháza inségbizottmánya. 583/1864., 702/1864.

213 Itt szeretném megköszönni Deák Ágnesnek, hogy a forráscsoportra felhívta figyelmemet.

214 Magyar Országos Levéltár (= MOL) D 185 Abszolutizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Udvari Kancellária, Elnöki iratok. 111/1864.

215 BéML XV–23–2 Dobay-nyomtatványok. 51/1866.

216 Csabai életrajzok. Szerk.: *Grósz Mihály*. Békéscsaba, 1995. (Kézirat) 61–62. p.

Az 1862-es békési példának, valamint az ínséges időszaknak köszönhető a gyulai takarmánymagtár felállítása.²¹⁷ A takarmánymagtár alapszabályainak kidolgozására 1865. június 5-én küldöttség alakult.²¹⁸ Az alapszabályban megjelölték az intézet célját: „Gyula városa minden rendű lakosainak önkéntes hozzájárulása által, részint gabona nemű termékekben, részint készpénzben, egy oly takarékmagtári alapot előállítani (...) mely által szűk termés vagy más szükség idején, a városbeli lakosság termékbeli szükségei a lehető legkönnyebben pótolathassanak”.²¹⁹ Az elkészült alapszabályt augusztus 8-án hagyta jóvá a megyei hatóság, így létrejött a takarmánymagtár.²²⁰

*

1863–1864-ben Békés vármegye kormányzata és társadalma az adott kor eszközeivel, annak keretei, illetve korlátai között próbálta meg az aszály — tehát egy időjárás okozta természeti csapás — által előidézett gazdasági és társadalmi problémák megoldását. A tanulmány a kár ismertetését és annak helyreállítását makro- és mikroszintű események és intézkedések segítségével, valamint az ország más területein alkalmazott eljárások, továbbá a korábbi hasonló jellegű csapások párhuzamba állításával mutatja be. Célunk volt a történettudományban méltatlanul elfeledett katasztrófára felhívni a figyelmet, rámutatni annak jelentőségére, valamint tágabb kontextusban a természeti csapások kutatásának fontosságára és aktualitására. A természeti csapások problematikája ma éppúgy aktuális kérdés, a mindennapok része, mint másfél évszázaddal ezelőtt: elég csak belegondolnunk a közelmúlt eseményeibe, a 2009. tavaszi szárazság és a 2010. évi Borsod-Abaúj-Zemplén megyei árvíz pusztításaiba. Megállapíthatjuk tehát, hogy egy-egy időjárási szélsőség mint civilizációs kihívás minden korban komoly fenyegető tényező, leküzdéséhez a kormányzat és a társadalom együttműködésére, túlélési stratégiák kialakítására van szükség.

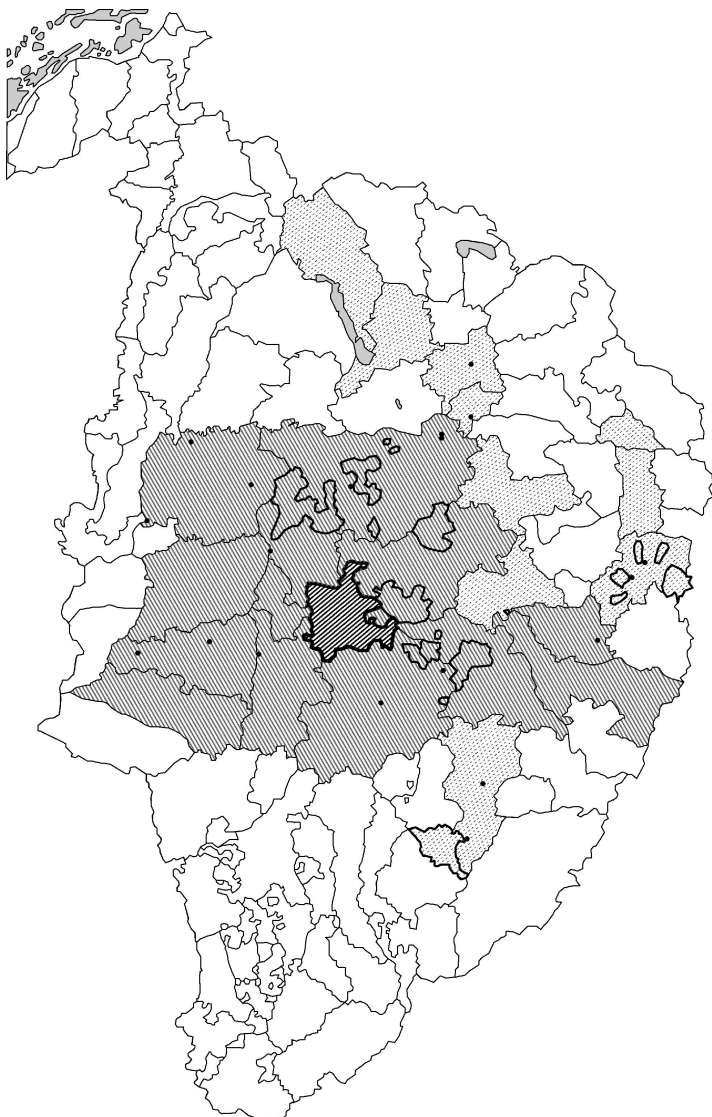
217 *Kósa László*: A gyulai református egyház története. Gyula, 1994. (Gyulai Füzetek, 7.) (a továbbiakban: *Kósa*, 1994.) 116. p.

218 *Scherer F.*: i. m. 152–153. p.

219 BéML XV–23–2 Dobay-nyomtatványok. 64/1865.

220 BéML XV–23–2 Dobay-nyomtatványok. 64/1865.; *Kósa*, 1994. 116. p.; *Scherer F.*: i. m. 153. p. Scherer tévesen közölte, hogy a takarmánymagtár felállítására nem került sor.

Függelék

1. sz. melléklet: Az aszály sújtotta terület Magyarországon (1863–1864)

NAGY JÁNOS

ESTERHÁZY IMRE PRÍMÁS ALAKJA AZ 1728–1729. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS PASQUILLUSAIBAN

Esterházy Imre (1664–1745) hercegprímás, esztergomi érsek az 1722–1723. évi országgyűlésen a Pragmatica Sanctio elfogadtatásában játszott kiemelkedő szerepe a szakirodalomban közismert.¹ Kevésbé feltárt a főpap 1728–1729. évi diétán az adóreform tervezetének előkészítése során tanúsított aulikus politikai szerepvállalása, amelyről azonban több pasquillus is tudósít.² A következő forrásközlésben négy országgyűlési pasquillust, vagyis gúnyverset adok közre Esterházy Imre érsek 1728–1729. évi országgyűlési szerepléséhez kapcsolódóan. Arövid bevezető tanulmányban a versekkel kapcsolatos néhány tartalmi észrevétel olvasható: nemcsak a pasquillusokban előforduló műfaji jegyeket veszem számba, hanem az ezekben említett személyek ábrázolásának néhány jellegzetességével is foglalkozom. Ennek kapcsán lehetővé válhat az országgyűlési pasquillus politikai funkciójának megismerése, továbbá Esterházy Imre és az általa vezetett klérus politikai szerepvállalásának a korábbiaknál részletesebb feltárása. A magyar nyelvű darabokat betűhíven, a latin nyelvűeket a klasszikus latin helyesírás szabályaihoz közelítve adom közre.³ Bevezetésképpen először a pasquillus műfaji jellegzetességeiről szólok, majd a közölt versek középpontjában álló Esterházy Imre prímás személyéről.

A nemesi verses pasquillus — az országgyűlési pasquillus őse — jelen formájában a XVII. század elején jelent meg a magyar irodalomban, virágkora a XVII. század második felére esett.⁴ Varga Imre meghatározása szerint a pasquillus

-
- 1 Legújabbán róla: *Forgó András*: Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben. In: „Fényes palotákban, ékes kőfalakban”. Tanulmányok az Esterházy családról. Szerk.: Maczák Ibolya. Bp., 2009. (a továbbiakban *Forgó*, 2009) 65–86. p.
 - 2 Az 1728–29. évi országgyűlés pasquillusirodalmáról általában: *Téglás J. Béla*: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. (a továbbiakban *Téglás*, 1928) 83–86. p. és újabban: *Nagy János*: „Szegény Magyar Ország bánattját újíttya” — Az 1728–29. évi országgyűlés pasquillusai. In: *Memoriae commendamus. Tanulmányok a XI. Eötvös Konferencia Történeti Üléséről*. Szerk.: Kapitány Adrienn — Locsmándi Dániel. Bp., 2011 (*Acta Historica Collegii de Josepho Eötvös nominati — series I., Nr. 2.*) (a továbbiakban *Nagy*, 2011) 103–125. p.
 - 3 A lapalji jegyzetekben elsősorban tartalmi kérdéseket próbálom tisztázni.
 - 4 Különb-különb féle jó és rossz virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII–XVIII. századból. Szerk.: *Lőkös István*. Bp., 1989. 319. p. A pasquillus műfajának eredete a XVI. századi Rómába

olyan, általában ismeretlen szerzőségű gúnyvers, amely „*valódi vagy vélt sérelmet, bűnt, aljasságot, hibát, ferdéséget ostorozva vagy védelmezve, ritkán tárgyilagosan, legtöbbször elfogultan szól egyénéről vagy közösségekről*”.⁵ Ennek alapján két típusa különböztethető meg: az egyes személyeket bíráló egyéni és a társadalmi csoportokat, intézményeket célba vevő kollektív pasquillus. A XVIII. században már jelentkezik a műfaj dekadenciája, a művek többsége egyre inkább részletproblémákról, jelentéktelen emberekről, s kevésbé az országos problémákról szól szülkátókörü, emelkedettség- és horizontnélküli szemlélettel, de általában a bécsi udvarral szemben állva a kurucos ellenzékiiség hangján. A pasquillus jellemzően a rendi ellenzék (ellenzéki csoportok) fegyvere volt, de sok pasquillus született a mindenkori „kormánypárt” védelmében is. A pasquillusok magukon tükrözik a kor provinciális nemesi műveltségének jegyeit: tartalmi és stilisztikai jellemzőiket tekintve a bibliai utalások és a humanista kultúra lesüllyedt (antikizáló) elemei keverten vannak jelen bennük a hétköznapi trágársággal.⁶ A közönség napisajtó híján ezen gúnyiratokból értesült a nagyvilág eseményeiből. A pasquillusok Róbert Zsófia megfogalmazása szerint a kor „*politikai szeizmográf*”-jaként működtek.⁷ Megismerhető a versekből az országgyűléseken formálódó nemesi politikai közvélemény, bár tényyszerű tudósításaik sokszor megbízhatatlanok, éppen a pasquillusíró politikai céljai miatt.

A közreadott pasquillusok főszereplője, Esterházy Imre 1664-ben született Beckó várában a család cseszneki ágából, amely csak 1715-ben kapott grófi címet. Apja, Esterházy Imre, anyja Bucsányi Zsuzsanna volt. 1680-ban lépett be a pálos rendbe. 1683-ban rendtársaival együtt Horvátországba menekült a török fenyegetés elől. Tanulmányait Bécsújhelyen, majd a római Collegium Germanicum et Hungaricum-ban folytatta. 1687-ben végzett, majd több iskolában tanított, 1695-től a remetei pálos kolostor perjele, 1702-ben a horvátországi pálos rendtartomány élére választották. A Rákóczi-szabadságharc kitörése után a kuruc támadás elől maga először Felsőelefántra, majd a horvátországi Lopoglovára

megy vissza. A hagyomány szerint ekkor állított egy antik eredetű szobrot Caraffa bíboros a római Brasci-palota sarkára, amit a népryelv Pasquinonak nevezett. A diákok ragasztották ki erre epigrammáikat. A műfaj gúnyos-szatirikus jellegét csak később nyerte el, amikor egy Pasquino nevű varga saját gúnyverseit ragasztotta ki a szoborra, ezekben kritizálva a város romlott közéleti viszonyait.

5 *Varga Imre*: A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc). In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 71. (1963). 289–301. (a továbbiakban *Varga*, 1963) itt: 291. p.

6 *Varga*, 1963. 289–291. p.

7 *Róbert Zsófia*: Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához. In: *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Szerk.: Szauder József — Tarnai Andor. Bp., 1974. 781–822., itt: 816. p.

menekült. Keresztély Ágost esztergomi érsek pártfogására 1706-ban váci püspöki kinevezést nyert el az uralkodótól, de püspöki székvárosát a szabadságharc eseményei miatt nem foglalhatta el. 1708-tól 1723-ig zágrábi püspök volt: ilyen minőségben részt vett az 1708–1709. évi pozsonyi országgyűlésen. A horvát rendi gyűlés, a szábor az ő személyes fellépésére fogadta el az 1703. évi Habsburg-családi titkos örökösödési szerződést, a Pragmatica Sanctiot már 1712-ben. Az 1715. évi XXIV. törvénycikk értelmében létrehozott bizottság, a „Systematica Commissio” tagja, a munkálatok egyik szorgalmazója. Egyik legfőbb támogatója volt az igazságszolgáltatási, jogi és közigazgatási reformoknak. Többek között az ő elnökletével dolgozták ki a kerületi táblai rendszert és a Novum Tripartitum (Werböczy Hármaskönyvének korszerűsítése) tervezetét. Az 1722–1723. évi magyar országgyűlésen is a jogi reform életbe léptetése mellett harcolt, ezen kívül — mint említettem — jelentős szerepet játszott a Pragmatica Sanctio elfogadtatásában. 1723-ban a veszprémi püspöki, majd 1725-ben esztergomi érseki kinevezést nyerte el a főkancellári tisztséggel együtt. 1741-ben Pozsonyban Mária Teréziát ő koronázhatta meg. 1745-ben hunyt el Pozsonyban.⁸

A XVIII. századi magyar politika középpontjába 1728-tól a nemesi kiváltságokról (köztük a legfontosabb a nemesi adómentességről) és az adóemelésről folytatott viták kerültek. Ezen az országgyűlésen az uralkodó kezdeményezte a nemességre is kiterjedő általános földadó bevezetését, amely a nemesség heves ellenállását váltotta ki.⁹ Az adóalap reformja ellen, adómentessége érdekében a birtokos nemesség jelentős irodalmi ellenpropagandát fejtett ki az országgyűlési pasquillusokban. A pasquillusok érvelésmódja mögött felsejlik azonban egy tipikus rendi ideológia, miszerint jobbágyaik nem tudnak több terhet, így hadiadót és más közterhet elviselni. A vármegyei követek meg voltak győződve arról, hogy jobbágyaikat, „a nyomorult teherviselő népet” ők védik meg az államhatalomtól, hazájukat az idegenektől.¹⁰ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a földesurak saját maguknak akartak megtartani minél többet a jobbágymunka gyümölcséből a terjeszkedő államhatalom ellenében.¹¹ A pasquillusokban mindez összefonódik az adóemelés elutasításának indoklásával: az ország nem emelheti az éves adóösszeget, különben az adóalap, a jobbágy

8 Forgó, 2005. 65–86. p.

9 Az országgyűlési adóvitáról: *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp., 2005. (a továbbiakban *Szijártó*, 2005) 225–234. p.

10 *Szijártó*, 2005. 176–177. p.

11 *Kosáry Domokos*: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Bp., 1990. (a továbbiakban *Kosáry*, 1990.) 46. p.

elnyomorodik.¹² A rendek módszeres tiltakozásának köszönhetően végül a régi adózási gyakorlat maradt érvényben, noha a kívánt adóemelést az 1728–1729. évi országgyűlés végül megajánlotta: az évi adó összege így 2,5 millió forint lett.¹³

A függelékben 1. számú forrásként is közölt *Esztergomi Érsekről*¹⁴ című versben Esterházy Imre érsek és az ország „oszlopi”, vagyis a klérus (és kisebb részben a magnások), a nemesi szabadságjogok és a státusok (vagyis az alsótáblai követek) eltipróiként jelennek meg. A szakirodalom is ezt a vélekedést igazolja vissza: az adó telekhez kötését a klérus támogatta, ennek feje, Esterházy Imre a király által kért 400 000 forintnyi összegű adóemelés mellett kardoskodott az országgyűlésen.¹⁵ A pasquillus szerint az érsek egyéni érdekeit a közjó fölé helyezi, ami által elvesz a nemesi arany szabadság (vagyis a birtokos nemesség adómentessége is).¹⁶ A költemény ebbe a klasszikus történelemszemléletbe ágyazódik be: míg a jelen a korrupció és az önző magánérdeket előtérbe állító elpuhultság és romlás kora, addig a múltat ezzel szembeállítva a haza szeretete és a katonai erények aranykora fémjelezte.¹⁷ A siralomversben a státusok nevében megszólaló költő említi Esterházy „votumát”, vagyis az adóreformot támogató állásfoglalását, amelyet „*ebes Mennykő dörgő*” hatású fenyegetések kíséretében kényszerített rá a rendekre. Egy másik értelmezés szerint a szenvedő alanyok a klérus tagjai, akik a katolikus egyházi hierarchia részei voltak, amelynek feje az esztergomi hercegprímás volt. Ennek okán a magyar katolikus egyház főpapjai és a káptalani követek is kötelesek voltak lelki előjárójuk politikai akarátának is engedelmeskedni.¹⁸ A pasquillus az érsek közéleti tevékenysége mellett

12 Ettől kezdve a század pasquillus irodalmában a *misera plebs* emlegetése állandósul, a rendi érdekvédelem fontos retorikai eszköze lesz e művekben.

13 *Szijártó*, 2005. 233. p.

14 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Ktt.) Quart. Lat. 445. 2 f. (lásd a forrásközlésben)

15 *Szijártó*, 2005. 228–229., 233. p.

16 Egy verspárhuzamra: OSZK Ktt. Fol. Lat. 3819. 4–13. f. A nemesi arany szabadság elvesztésének a témája *Castrum doloris sive feretrum vitae Libertatis Hungariae* című nagyszabású, itt részleteiben nem tárgyalható versciklusnak is.

17 A magyarországi politikai eszmétörténet elméleti felettvései a XVIII. századi pasquillusszövegekre is alkalmazható lehet. A szerző által „köztársasági”-nak nevezett beszédmód érvrendszere nagyjából érvényes lehet a XVIII. századi országgyűlésekre is. Erre: *Takács József*: Politikai beszéd-módok a magyar 19. század elején. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 102. (1998) 5–6. sz. 668–684. p., de főleg: 669–670. p.

18 *Szijártó*, 2005. 167. p.

magánéletére is utal: köszvényére (podagra), ami ágyához köti, valamint pálos szerzetesi múltjára.¹⁹

A fenti költeményre reagál az ugyanabban a kéziratban soron következő és a függelékben 2. szám alatt közölt *Más ugyan azonról* kezdetű pasquillus.²⁰ Nem mond ellent, hanem megerősíti, sőt kiegészíti az előző érvrendszerét. A versből kiderül, hogy Esterházy Imre pálos szerzetesnek elege lett az unalmas kolostori életből és ezért kérte előléptetését az uralkodótól egy egyházi méltóságra. Teljesített kívánsága ellentételezéseként már esztergomi érsekként az uralkodót biztosította arról, hogy az országgyűlésen keresztülviszi az adóreformot. A pasquillus szerint szembeszállt a birtokos nemesség adómentességével, mondván: „*főlöttibb akarja hogy Nemes adózzék,/ Szokatlan terheket viselvén kénlőgyék*”.²¹ A vipera-hasonlat, amit Esterházy Imrre alkalmaz a vers, a kor politikai költészetében is gyakori. E szerint az anyai keblen melengetett, de végül azt megmaró viperához hasonlóak a hazájuk, vagyis a rendi jogok ellen támadó országgyűlési résztvevők.²² A kígyó ebben az értelemben az uralkodó rossz tanácsadóját is jelenti. A „*rossz tanácsadók, jó király*”-toposz a korszak pasquillus irodalmának egyik meghatározó eleme. A műfaj az udvarellenes költészet hagyományait örökölte tovább, vagyis a képlet szerint a jó uralkodót a csak saját érdekeiket hajhászó tanácsadók tévesztik meg. Ráveszik az adóemelésre, vagyis az pasquillusszerzők szemében az ország megnyomorítására. Tanácsukért cserébe „*promotiot*”, vagyis előléptetést várnak el.²³ A vers „főhöse”, Esterházy Imre is tipikus udvari ember, tanácsos: az uralkodó kegyére vadászik, annak palástja alatt keres oltalmat.²⁴ A verset az érsekhez intézett

19 Forgó, 2009. 65–67. p. Az érsek 1680-ban lett a pálos rend tagja. 1702-ben a horvátországi pálos rendtartomány élére választották. E tisztségét cserélte fel aztán 1706-ban a váci püspöki címmel. E szerint a szerző torzított, amikor azt állította, hogy a kolostorból rögtön a primási palotába vonult volna be Esterházy Imre.

20 OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 3–4. f.

21 Uo. 3–4. f.

22 A függelékben közölt latin nyelvű *Nimpha Hunniae...* című költemény fejti ki részletesen a vipera-metaphorát és sejteti, hogy kiket illethettek ezzel a megnevezéssel az országgyűlésen.

23 *Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben.* In: Mi a magyar? Szerk.: Szekfű Gyula. Bp., 1939. (reprint, 1992). 541. p. Nyugat-európai összehasonlításban is jelentkezett hasonló tanácsos-ellenesség: *Peter Burke: A népi kultúra a kora újkori Európában.* Bp., 1991. (a továbbiakban *Burke*, 1991) 191–192. p.

24 Az „udvari ember” képeinek ellentmondásosságára a XVII–XVIII. századi magyar irodalomban: *Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Bp., 1994. 33–35. p. és *Jankovics József: Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben.* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 86–108. p.

(egyébként a pasquillusokban tipikus) feddés zárja, amelyben a költő figyelmezteti Esterházyt, hogy a túlvilágon el fogja nyerni méltó büntetését a hazaárulásért.²⁵ A befejezés a barokk irodalomban jellemző naturalisztikus testi halál és elmúlás képeire utal: ennek alkalmazása Gyöngyösi Istvántól kezdve sajátjává vált a magyar politikai költészetnek, így az országgyűlési pasquillusoknak is.²⁶

A függelékben a 3. szám alatt kiadott *Lamentatio Hungariae* című költemény formailag egy panaszvers, amit a saját fiai árulásán kesergő nőalak által megszemélyesített, a „kettős kereszt között” szenvedő Hungaria tár fel az olvasónak.²⁷ Ez a topikussá váló előadásmód és költői pozíció, a (rendi) nemzeti jelképek használatával együtt nemcsak ebben és a 4. szám alatt közölt versben, a *Nympha Hunniae*-ben jelenik meg, hanem század pasquillusirodalmának egyik legjellemzőbb elemévé vált.²⁸ A költemény szerkezetében tartalmi ellentmondás van: míg a költemény eleje az előbb említett művekhez hasonlóan erősen primás-ellenes hangú, addig második fele ugyanazt a személyt pozitív színben tünteti fel („*A Boldog állapotom jaj sírván említtem*” sortól kezdődően). Az ellentmondás azzal oldható fel, hogyha feltételezzük, hogy a költemény egymást követő részei eredetileg két, egymással polemizáló versből keletkeztek, amelyeket csak a későbbi kézirat összeállítója másolt be egymást követően, folytatólagosan. Ezt annál könnyebben megtehetette, mivel mindkettő azonos témában és hangnemben íródott. A pasquillusban feltárló tartalmi feszültség azzal oldható fel, hogy az Esterházy-ellenes versre a primás egy párthíve válaszverset írt, amelyben az — az előző versek és a szakirodalom álláspontját megtagadva — az adóemelés- és adóreform ellenzőjeként állította be az érseket.

A vers első felében Hungaria az országra nehezedő adóterhek (porció) mérséklésére szólítja fel az ellenzéki rendeket, akik a pasquillus szerint már

25 A feddő költészet hagyományaira a régi magyar irodalomban: *Kosztolányi Géza: A feddő költészet régi irodalmunkban.* Bp., 1935. (a továbbiakban *Kosztolányi*, 1935) 6–8. p. A szerző szerint a pasquillusok feddéseiben nincs javító szándék, az írók célja az ellenfél teljes tönkretétele volt.

26 *Bitskey István: Gyöngyösi István és a magyar költői hagyomány.* In: *Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei.* XIX. kötet. Julow Viktor — Kovács András — Tamás Attila. Debrecen, 1981. 30. p.

27 OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 8–11. f. Lásd: a függelékben.

28 A magyar politikai költészetre Gyöngyösi István költészete hatott, amelyben több helyen is előbukkant a megszemélyesített haza nimfája: *Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum.* (Gyöngyösi István költői vilásképe). Bp., 1972. 94–95., 122. p. A kettős kereszt a pasquillusokban megjelenő, rendi nemzeti jelképekhez, így az országcímerhez kötődik. Ez a humanista emblémakultusz ugyancsak Gyöngyösi költészetén keresztül hagyományozódott az országgyűlési pasquillusokra.

két hónapja küzdenek érte Pozsonyban az országgyűlésen. A szakirodalomban ismert, hogy az országgyűlést 1728. május 17-ére hívta össze a király.²⁹ A költemény szerint azonban Esterházy Imre hercegprimás nemcsak maga állt ki az adóemelés mellett, hanem kényszerítette a rendeket annak elfogadására „csacsogó beszédde!” és szemének „éles tekintett”-vel.³⁰ A pasquillus szerzőjének leírása ebben megegyezik az előzőével. Felvetődik a kérdés, hogy a primás a szakirodalom által említett diétai társelnöki funkciójából eredően vette-e át az irányítást az országgyűlésen, mellőzve a rendes elnököt, a beteges, idős nádort, Pálffy Miklóst?³¹ Esetleg csak tekintélyénél, befolyásánál fogva vált a diéta egyik meghatározó személyiségévé? A kérdések a vers és a szakirodalom alapján nem válaszolhatóak meg egyértelműen. Utalnom kell azonban egy, a vers leírását megerősítő országgyűlési naplóra, amelyet Bónis György német nyelvű tanulmányában feldolgozott. A következő országgyűlési epizód ismertetése némi fényt vethet a primás személyének nyomásgyakorló erejére. Ez a diétai napló megőrizte azt az 1728. július 24-én (az országgyűlés kezdete után kicsit több mint két hónappal) lezajlott ülés leírását, amelyben a rendi ellenzék (magjában a már formálódó vármegyei követekkel) a király által sürgetett adóemelés ellen nyilvánított véleményt. Esterházy érsek ekkor kinyilvánította, hogy az adóemelés az uralkodó abszolút akarata. A vármegyei követek meghajoltak a királyi akarat előtt, s elismerték, hogy ebben az esetben felesleges volt az ellenállásuk. Esterházy primásnak ezzel az erőszakos és a rendi többség erejét semmibe vevő, de az uralkodói erőfölényre hivatkozó kijelentésével méltán vívta ki a rendi ellenzék, így a pasquillusírók ellenszenvét.³²

A költemény második részében az alapprobléma (az adóemelés panasz) azonos, de a mű középpontjában álló személy, Esterházy Imre gyökeresen ellentétes álláspontot foglal el: a rendi jogok védelmezőjeként lép fel. A szerző szerint „*csak öten voltanak ily voxban*”, vagyis összesen öten álltak ki az adóreform és adóemelés ellen: a primás mellett a kalocsai érsek-bíboros, Csáky Imre, feltehetőleg a több helyen emlegetett Zichy Ádám nádori ítélőmester, Bartakovich Márton Nyitra vármegye alispánja és országgyűlési követe, továbbá Károlyi Sándor (vagy a

29 Jean Berenger — *Kecskeméti Károly*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Bp., 2008. (a továbbiakban *Berenger–Kecskeméti*, 2008) 160. p.

30 OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 8–11. f.

31 *Szijártó*, 2005. 108–111. p.

32 György Bónis: Die ungarische Stände in der ersten Hälfte des 18. Jahrhundert. In: Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. (Hrsg.: Dietrich Gerhard) Göttingen, 1969. (a továbbiakban *Bónis*, 1969) 305–306. p.

diétán ugyancsak résztvevő fia Ferenc).³³ Utóbbiról külön kiemeli a szerző, hogy „*nagyon fel szoval kiáltván/Hogy a szegénységet ne rongálnák mondván*”.³⁴ Károlyi Sándor személye kapcsán a jobbágyvédelem emlegetése, több mint retorikai fogás: a kelet- magyarországi nagybirtokos a szakirodalom szerint 1729-ben (feltehetőleg az országgyűlés kapcsán) tervezetet készített a „*szegénység conservatiójára*”.³⁵ Mivel a haza panaszait az országgyűlés nem orvosolta, így Hungaria végül a királyhoz fordult végső elkeseredésében segítségért. A pasquillus hatásosan alkalmazza a „*szegény teherviselő népre*” való hivatkozás retorikáját az adóemelés elkerülése érdekében, így ecseteli a jobbágyok terheit a királynak. A jobbágyoknak nemcsak az állam felé kell teljesíteni kötelezettségeit (hadiadó, a katonaság eltartása, gratuitus labor), hanem fizetnie kell a tizedet az egyháznak és egyéb járadékokat földesurának. A vers természetesen a földesurak szemszögéből az állami adók mérséklése mellett érvel, de kicsendül belőle (a kuruc kori verselők műveit idéző) egyfajta szociális gondolat, együttérzés a jobbágyok sorsa iránt, ami ritkaság a kor politikai költészetében.³⁶

Az országgyűlés kapcsán keletkezett nagyobb lélegzetű latin költemény a *Nympha Hunniae quae nunc est Hungaria coram Inclutis Statibus querelosa Nenia*.³⁷ A „főszereplő”, Hunna, a Magyarországot jelképező nimfa a magyar rendek előtt adja elő panaszát saját keserves sorsáról. A dicső múlt képei a sivár jelen képeivel szembeállítva kapnak értelmet: Hunna Mars lánya, Pannonia dicsősége volt, országa egykor a kereszténység védőbástyája volt, ma Ausztria sanyarú rabigáját nyögi, vagyonát és gazdagságát a ravasz nemzet („*callida*

33 A személyek azonosításához használtam a XVIII. századi országgyűlések történetével foglalkozó egykori kutatócsoport, a Diaeta interneten elérhető adatbázisát: <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html> (A letöltés időpontja: 2012. január 2).

34 OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 8–11. f.

35 Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp., 1988. (Magyar História életrajzok) (a továbbiakban *Kovács*, 1988) 160–161. p. Ebben nemcsak a katonaság és a vármegyei tisztviselők visszaéléseinek megszüntetését javasolja a jobb teherviselés elérése érdekében, hanem gazdaságfejlesztő és szociális jellegű javaslatokkal áll elő (hid- és útépités, vármegyei kézben lévő, a megyei adóhátralékok törlesztésére szolgáló marhakereskedelmi vállalkozás, magtárak megnyitása az éhezők számára, dohányfeldolgozó üzem felkarolása).

36 *Szijártó*, 2005. 176–177. A kor nemesi mentalitásának és közéleti retorikájának is fontos része lehetett, erre engednek következtetni Rosti Ferencnek, Vas vármegye későbbi országgyűlési követének feleségéhez írott levelei az 1764–65. évi országgyűlés időszakából: *Rosti Ferenc levelei az 1764–65. évi országgyűlésről*. Közli: Bezerédj István. In: *Dunántúli Szemle* 10. (1943) (a továbbiakban *Rosti*, 1943) 4–21. p.

37 OSZK Ktt. Fol. Lat. 3987. 4–5. f.

gens”) elragadta. A vasbéklyókba vert Hunna felszólítja honfitársait: „*vegyétek le bilicseimet, barátaim!*”, de azok közül többen, noha saját anyatejével táplálta, jelentős adományokkal jutalmazta őket, mint önkeblein melengetett vipera-fajok, végül ellene fordultak. A vipera vagy kígyó az ókortól kezdve az európai irodalomban a viszály és az álnokság jelképeként jelent meg, ez a felfogás tükröződik ebben a pasquillusban is az adóreformot támogatók ábrázolásánál.³⁸ Kiemeli ezek közül is Esterházy Imre esztergomi érseket, aki a pasquillus szerint a király által kezdeményezett kataszteri összeírás értelmi szerzője és támogatója volt. A szakirodalom szerint a klérus az országgyűlésen kiállt a királyi előterjesztés védelmében, sőt említi Esterházy adóemelést támogató országgyűlési felszólalásait.³⁹ Vele szemben állnak a *Nympha Hunniae*-ban Hunna védelmezői, itt is keresztnév említése nélkül, a Károlyi grófok (valószínűleg Károlyi Sándor és fia, Ferenc), Zichy Ádám, nádori ítélőmester és Bartakovich Márton nyitrai alispán és követ, valamint Pálffy Miklós vagy János gróf. Az ellenzék vezéréiként, mint látjuk, a pasquillus még (két kivétellel) főnemeseket nevez meg. A század következő országgyűlésein ezt a szerepet a vármegyei követek veszik át. Ekkor azonban még dicsőítő verseket is kaptak a mágnások, amiért kiálltak amellett, hogy az adó ne a földre, hanem a jobbágyra nehezedjék.⁴⁰ Hunna panasza azonban a *Nympha Hunniae* szerint hiábavaló: ellenségei és a németek, mint farkas a bárányt, elnyomják jóakaróit, és őt magát széttépik. Az ősök vérrrel szerzett és törvényekkel megszilárdított arany szabadságát a németek a magyaroktól elveszik, ennek következtében a nemesből jobbágy lesz, és az országra hatalmas adókat vetnek ki. Utoljára a hatalmas égi királynőnek, Magyarország patrónájának és védelmezőjének, Máriának segítségért könyörög, hogy az elnyomott népnek vigaszt és közbenjárást nyerjen. A vipera motívuma ennek fényében nyer értelmet: a bibliai történet szerint a gonoszsgát megtestesítő viperát Szűz Mária lábaival tapossa el. A versben a hozzá való könyörgés aktuálpolitikai olvasata jelenik meg katolikus felekezeti kontextusban: a vipera a nemesi nemzet elárulóit jelképezi, Szűz Mária pedig a rendi jogok védnökeként lép fel.⁴¹

38 Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából. Szerk.: Pál József — Újváry Edit. Bp., 1997. (a továbbiakban Pál–Újváry, 1997) 259–261. p.

39 Szijártó, 2005. 233. p. Esterházy Imre korábban is aktív szerepet játszott az uralkodói érdekek szolgálatában, így 1722–1723. évi diétán a Pragmatica Sanctio elfogadtatásában, erre: Forgó, 2009. 80–81.

40 Szijártó, 2005. 232. p.

41 Pál–Újváry, 1997. 259–262. p. és Tüskés Gábor — Knapp Éva: Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország Mária országa. In: Az egyházi irodalom műfajai a 17–18.

A *Nympha Hunniae* kiválóan tükrözi a katolikus barokk nemesi nemzetfelfogást: a virtus-religio-natio összekapcsolását.⁴² A műben gazdagon keverednek különböző irodalmi hagyományból származó tartalmi és stilisztikai kifejezőeszközök: a kuruc nemesi költészet német-, és idegenellenessége, a XVI. századi humanista műveltségelemek lesüllyedéséből származó antikizálás és továbbélő toposzok (*fertilitas Hungariae*, *clypeus Hungariae*, *querela Hungariae* toposz), a biblikus elemek használata mellett a jezsuiták által propagált Patrona Hungariae-eszme.⁴³ A jezsuita költészet is hathatott a szerzőre: Szörényi László mutatott rá arra, hogy a versben szereplő nőalak, Hunna alakja Beneken Antal jezsuita költő két évvel korábban, 1726-ban Nagyszombatban kiadott *Carmen elegiacum* című verseskötetének egy libellusában is megjelent.⁴⁴ A két évvel későbbi országgyűlési pasquillusban Hunna már a kurucos ellenzékiség hangján szól a szabadság hiányáról.

Végül megállapítható, hogy az országgyűlési politika társadalom- és mentalitástörténetének számos kérdését felvetik a vizsgált források, noha ezek megválaszolása részben még további kutatásokat igényel majd. Az országgyűlés pasquillusai az adóvitát tették az országgyűlés történéseinek középpontjába, de ugyanez a jellemző az 1751. és 1764–65. évi diéta verseire is. Hosszú távon a magyar rendeknek sikerült megőrizniük a rendi dualizmus modelljét, sőt törvényhozás útján megerősíteni előjogaikat is, így megakadályozni az 1728–29. évi országgyűlésen vitába került adóreform bevezetését is. A következő diétán hozott 1741. évi 8. törvénycikk mondta ki végül, hogy a közteher nem nehezedhet

században. Tanulmányok. Bp., 2002. (a továbbiakban *Tüskés–Knapp*, 2002) 52–54. p.

42 *Bitskey István*: Virtus és religió. (Tanulmányok a régi magyar műveltségről). Miskolc, 1999. (a továbbiakban *Bitskey*, 1999. 131–132. p. A katolikus barokk szemléletben a „kegyességgel társított vitézség” lett a nemzeteszme alapja Pázmány Pétertől egészen a felvilágosodás koráig. Ezt a felfogást a török elleni harcok élménye nagymértékben befolyásolta és hosszú távon is meghatározta.

43 OSZK Ktt. Fol. Lat. 3987. 4–5. fol. A kuruc költészeti hagyományra: *Klaniczay Tibor*: A magyar barokk irodalom kialakulása. In: *Klaniczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomból. Szeged, 1997. (a továbbiakban *Klaniczay*, 1997) 337–339. p. A három humanista toposzról: *Imre Mihály*: „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (a továbbiakban *Imre*, 1995). A *Patrona Hungariae*-eszme: *Tüskés–Knapp*, 2002. főleg: 52–54. p.

44 *Szörényi László*: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepike történetéből. Bp., 1993. 86., 169. p.

soha a telekre (*ne onus publicus fundo quoquo modo inhaereat*).⁴⁵ Az uralkodó és a rendek küzdelme azonban a nemesi adómentesség körül még az 1764–65. évi országgyűlésen is kiújult. Esterházy Imre primás vezető szerepe a pasquillusokban utal arra, hogy a klérus továbbra is megőrizte erős kormánypárti országgyűlési pozícióit. Noha a jómódú középbirtokos nemesség ellenzéki politikai szerepének növekedése már ekkor megmutatkozott a diétán, de a hagyományos képlet szerint a klérus és főnemesség által vezetett magyar rendiség továbbra is szilárd bástyákkal rendelkezett, élvezve az udvar támogatását. Az említett országgyűlési ellenzéki vezetők tehát továbbra is többségében főnemesi származásúak. Noha a pasquillusok köznemesi szemlélete tagadhatatlan, de ekkor mégis e főnemeseket ünneplik a rendi alkotmány védelmezőiként. Ami a pasquillusok retorikáját illeti, ezekben a rendi kiváltságvédelem jellemzően ötvöződött a haza idegen elnyomókkal szembeni védelmével. E miatt a korszak rendi-nemesi nemzettudata módszeres elemzéssel is tanulmányozható e pasquillusokban. A pasquillusok szinte sohasem magát az uralkodóházat bírálják, hanem annak udvarához tartozó, romlott erkölcsű tanácsosait. A „*misera plebs contribuens*”-re való állandó hivatkozás az állami adóterhek csökkentésének leghatásosabb érve, egyben a nemesség politikai és gazdasági hatalmának legitimizációját segítette elő. Megállapítható, hogy a XVIII. század politikatörténeti forrásaiból szinte feltűnően hiányzó kuruc retorika a politizálásnak ebben a vulgáris és népszerű formájában, a pasquillusokban a maga természetességében megőrződött, és áthagyományozódott a reformkorra.

45 A törvénycikk értelmezése: Poór János: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Bp., 2003. 107–112. p. (a továbbiakban Poór, 2003)

Forrásközlés

1.

*Ismeretlen szerző: Esztergomi Érsekről,⁴⁶
1728–1729 körül*

Sírván említendő szegény Magyar Ország
Ki mint Erdőn az fát, minden csak vágton vág.
Meg hervad Koronád, oda a' Szabadság,
Siralmas vóltod már tsupa nyomorusság.

Oszlopi teneked látatnak nagyoknak
De azok szolgálnak inkább tsak magoknak
Nyomorúlt voltáról Szegény Országunknak
Nem sokat törődnek sem a Statusoknak.⁴⁷

De ne tsudálkozzal mert a Java sánta,
Hamissággal tellyes Podagra is bántja,
Lám mint él az Prímás mint Lucifer Battya,
Pokolnak fenekén egész ország láttya.

Votumot is adja, hogy azzal magának
Használlyon, és rontsa Szegény Országának
Praerogativáitis egész Statussoknak
Ellene mondhasson igaz Votumoknak.

Hertzeg Te fellőled eztet nem mondhatnam
Rankorodat hogy ha minden nap nem látnám,
Szegény Hazád ellen, ha nem tapasztalnám,
S mérges beszédekert hogy ha nem hallanám.

46 A másik fellelt kéziratot szövegváltozat: OSZK, Ktt. Quart. Hung. 2176. 21.f. Egy másik változat kiadva: *Abafi Lajos*: Magyar pasquillusok I. In: Figyelő. Irodalomtörténeti közlöny. XIV. kötet. Bp., 1883. 253–254. p.

47 Értsd: Státusokkal, vagyis a rendekkel.

Bár ne mondgyon ellent senki Votumodnak,
Mert meg érzi mérgét sullyos haragodnak
Mint a Sebes Menyő dörgő Szavaidnak,
Es ugy subscribálni, tsak köll Votumodnak.

Faradozol mondod Hazádnak Javában,
Országodnak midőn árthasz Sessióban
Jössz, midőn használhatsz, fekve Matratz agyban,
Haragbol okozot nehéz nyavallyadban.

Mintha tsak te magad vólnál az Országban,
Jobb lött volna hiked hogy ha Kalastromban
Meg- maradtal volna, s- Breviariumban
Olvasgattal vólna, vesztél volna abban.

Jelzet: *OSZK Ktt. Quart Lat. 445. 2.f.*

2.

*Ismeretlen szerző: Más ugyan azonrúl,
1728–1729 körül*

Szegény Magyar Ország te ne csudálkozzál
Hogy Primás te néked mindenben ellent áll,
Ez Szegény Nemesset mint egy el törülni
Súlyos adó alá mint kívánnya vetni
Mert ígért Császárnak ha promoteállya
És az klastromtúl is hogyha evocállya.
Mert koplalt kis testét tölteni nem tudta,
Chorusban zájogni egészen meg unta.
Esztergomi Papnak hogy ha nominálná,
Milliom forintyát higgyed reá szánná.
Most tehát Nemesség láthatod miként ád
Mert annak nagy terhe szállt, és súllya reád
Fölöttibb akarja hogy Nemes adózzék,
Szokatlan terheket viselvén kénlőgyék.
Az meg ígértt summát hogy meg fizethessék
Hogy ő a Császártúl meg ne vetetessék.

Csak ne tapasztallya az ő hazugságát
 Mint Vipera, annyát rontya szegény hazát.
 Érsek te felőled én ezt nem mondanám
 Tőled lenni mindent ha nem tapasztalnám
 Gonosz Votumidat fülyel nem hallanám,
 Mérges nyilad sebét csinálni nem látnám
 Szály szivedben tehát Clerusoknak feje,
 Légy minden javaknak szép élő kútfeje,
 Tekéncsd ősz fejedet, rövid idő múlva
 Koporsóban lévő podagrás labadat.
 Mit használ te néked kevés idő alatt
 Hogy üldöghelhetel császár Palást alatt.
 Szegény Magyar hazát minden Törvény nélkül.
 El tapodni ötet nagy Istentelenül
 Holtod után leked ha tűzre vettetik
 Örök kínzásokra tested ha vitetik.
 Ez verseket írni nem haragos penna
 Hanem hazájának siralmas egy fia
 Ki kívánna Papoknak egyszer megtérését
 Az után pediglen Lelke üdvösségét.

Jelzet: *OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 3–4 ff.*

3.

*Ismeretlen szerző: Ita vobis Devotissima Hunnae. Lamentatio Hungariae.
 1728 körül*

Szollyak-e? avagy jobb halgatnom eképpen
 Kinos gyötrelmeimben vájodnom ill képpen,
 Szegény árva fejem Tenger képpen
 Bocsátnom Egekre sűrű fölyhő képpen.
 Meg vallom hogy nehéz nyelvemet mozdítom
 Bús bajlódásim közöt szavamat indítanom.
 Szív fogygyasztó mérget ream szaporítom.
 S- azzal bagyott fejem halalra bocsátnom.
 Mellyiket válaszam én e kettő között
 Azt- é? hogy halogatva sok inségeim között

Felve nyomorogjak kettős kereszt között
Ha csak jajgatással töltöm ideimet,
Nincsen ki forgassa már látom ügyemet,
Az nagy keserűség emészti szívemet,
Több több veszedelem éri inségimet.
Am valamint lészen gyaszos állapotom,
Keserűségemben szavamat indítom,
Posony Város felé lábamat mozdítottom,
Szív fogyasztó mérget talán el olthatom.
Ottan vannak ugyan én Kedves Magzatom,
Kereszt alatt nyölt gyönyörű rajzatim,
Szárnyam alól ki költ tudos fő bajnokim,
Talán ők meg szánnyák keserves panaszim.
Ugyanis a végre jöttek ők ott egyben
Tudgyák nagy inségem szánnyák szörnyű képpen.
Nem szánnyák mint látom értem fáradságok,
Két holnaptúl fogva nyughatatlanságok,
Meg mutatták minden úri Méltóságok,
Hozzam holtig való hív állandóságok.
Az mint hogy mellettem sok Deputatit
Rendeltek, küldtek, hogy súlyos Portiot
könnyebbíthessék meg, s kegyes relatit
tehessenek róla, vég insinuatit.
Ah! Keserves sorsom, de im mint meg csala,
Ezen reménségem miként el apada,
Szegény árva fejem, majdnem el ájula,
Hogy mostohaságát Rajzatimnak hallja.
Volt-e? valamikor vallyon fia,
Annyának, hogy tőle illyeket hallnia,
Köllene? S- inséget azzal szaporította.
Titeket ugyanis hogy föl emeltelek,
sok inségeim közül gyámolúl tettelek,
S- azért nyomorítottok, hogy helheztettem,
Bársonyos Taffota székre ültettelek.
Ugyanis azt tudnám hogy Instantiára,
Bocsáttjátok dolgom az fő Gratiára,
Rongyolt állapotom könyv hulajtására,
Meg esett szívetek ő bádgyattságára.

De az ti tanácstok hirtelen fordúla
Mi helyen láttátok Prímás mordula
Tanácstok ellen az Érsek indula,
Csacsogó beszéddel egészen meg dúla.
Ugyanis hegyes Tör az Érsek szemei,
szívem által járták mérges tekinteti,
Prímás kívánsága hogy meg kényszeríti.
Rongyolt fiaim több quantumot fizetni.
Noha praesentáltam nyomorúságomrul,
Sok inségim között nagy izzadságomrúl,
Nagy gravameneket el bágyatságomrúl.
Mert Isten meg fogta Egek csatornáit,
Ki szarasztya éppen házam tartományit,
Megis meddült tette annak határait.
A nap el égette minden zöldségeit.
A végre hogy lenne nékem fő mentségem,
koronás királyom előtt segítségem
szív mozdító flastrom helyet reménségem
Sok inségim között lenne könnyebbségem .
Nehéz gravamen ez méltó segítségre,
Méltó az kit vegyen Fölsége szívére,
Ha magam magzatim nem veszik eszekre,
Hogy jutott hazájok utolsó inségre.
De mégis nehezebb hogy mind csak pénzt kérnek,
Holott egy fillérnél soha sem segítnék,
Sok czifraságokkal velem fizettetnek,
Hogy pénzem nem volna semmiképpen hiszenek.
Boldog állapotom jaj sírván említtem,
El bágyat szívemet jobbsn keseíttem,
Keserves sorsomat hogyha csak tekintem,
Jaj jaj életemet halálra ejtem.
Életemmel ugyan semmit nem gondolok,
Mint hogy nyavalogván csak alig nyomorgok,
Sok solyos terh alatt csak alig tántorgok
Fáradságaimmal ím földre borúlok.

Nem is kívánhatom már tovább életm.
Mert már mind ki ottan régi keresetem
Kegyes királyomnak mind addig fizettem.
Míglen el nem fogyott utolsó fillérem.
Lehetetlenségem tугyák jól Magzatom,
Szárnyam alól ki költ kedves Rajzatom,
S azért nem forgattyátok keserves ínségim.
Hogy utolsó sorsra juta szegénységem.
Nem is szánnya senki látom én kinomat.
Sok ínségim között keserves sorsomat,
Zichy,⁴⁸ Bartakovics⁴⁹ forgattyák dolgomat,
Mert nints több ki szánná meg terhelt voltomat.
Két fő Cardinalis⁵⁰ szegénységet szánván,
Ezek votumának mindenben helyt adván,
Karoly is nagyon fel szoval kialtván.
Hogy a szegénységet ne rongálnák mondván.
De mint hogy csak öten voltak ily voxban,
Nem mehettek elől számdékokban,
Noha még mehett volna Gratiaban,
Az ő kívánságok Király udvarában.
Nem látok már azért sehol segetséget
Nem tapasztalhatok könyörületsséget,
Egy okot találván tészén jó mentséget.
Koronás Királynál tellyes reménséget.
Ez hogy míg meg maratt kevés rongyolt népem,
Magammal el hívom szegény nemzetségem,
Bécs felé indulok lészen segítségem.
Koronés Királytúl nincsen is kétségem.
El érkezvén küldök képet Fölségének,
Ezen formán rajzolt kegyelmességének.
Egy Parasztot írván képe szépségének,
S az mellett Csép, Kapa, kaszát fényességnek.

48 Zichy Ádám, nádori ítélőmester, az országgyűlési ellenzék egyik vezére volt.

49 Bartakovich Márton (1662–1737) Nyitra vármegye alispánja és ellenzéki országgyűlési követe.

50 Itt feltehetőleg a primásra, Esterházy Imrére és Csáky Imre kalocsai érsekre utal a szöveg (1672–1732).

Ezen föllyül pedig két vállán Parasztnak,
Két földes Urait állani szegénynek,
Papot és Világít, kínos ínségének
Kik szerző okai bujdosó fejének.
Ezen képnek pedig az alsó részére,
Ezt írom s — bocsáttam Királyom székére,
Meg rongyult voltomnak megismerésére.
Ily titlust tesznek könyves szemeire.
Meg bocsás Királyom hogy vakmerőségem
Erre vitt engemet utolsóm szükségem,
Instantiak által, éktelen ínségem.
Nem praesentálhatom Nagy keserűségem.
Mert Instantiak pénzel szoktak folni,
Azt én nálam pedig hírrel sem kaphatni,
El húszta az Quantum,⁵¹ s- a sok Gratuitum,⁵²
Ehez accedálván éktelen forspontom.⁵³
Tekéncsed ez képnek nagy Sanyarúságát,
Két földes uraktúl nagy nyomorúságát,
Szannyad és ámbár csak papok uraságát,
Könnyebbícsed rajta nagy hatalmasságát.
Mert az mit egy felől földes ura meg hágy
Mas felől az Papok Dézmája ott nem hágy,
Német is Lovastúl minden felől csak rág,
Egy falat kenyeret békével szám meg rág.
Ez Instrumentumok szolgáltak éltére,
De el vástak immár, rosda ült élekre,
Sok robotolásban jött veszedelemre,
Nincsen pénzem, melyel csináltassam helyre.
Ime már nem lehet egyébként életünk,
Bécsi varad előtt lészen veszedelmünk,
Mert nem viselhettyük ezen mi nagy terhünk,
Ha csak Fölségeddtől nem segítettendünk.

51 Vagyis adóösszeg.

52 Gratuitus labor, vagyis ingyenmunka.

53 Értsd: előfogat, fuvarozás.

Hátra hagyom többi éktelen panaszim,
 Tekéncsd nyomorodott rongyolt állapotim,
 El bagyott szállástól meg hevült ínyeim.
 Nem viheti tovább, szoríttják ínségim.

Jelzet: OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 8–11. f.

4.

*Ismeretlen szerző: Nympha Hunniae /: qua nunc Hungaria:/ coram Inclytis
 statibus lacrymantis querulosa Nenia⁵⁴
 1728–1729 körül*

Eloquar aut sileam? sed quis mea probe negabit
 Scilicet a lacrymis proba negata meis.
 Illa Ego Phosporicas inter celeberrima nymphas
 Illa ego Pannonici gloria prima fui.
 Illa ego terrarum victrix dominatrix potentum,
 Illa ego Mavortis filia, nata Deam.
 Illa ego christicolum clypeus metus urbis et orbis,
 Illa ego dans populo Jura vicino suo.⁵⁵
 Hunna fui, quid sim? Si fors cui cura sciendi
 Austriacum dudum porto misella jugum.
 Fama, decor, species, periit virtusque vetusta.
 Cetera scire cupis, gens alemanna tulit.
 Non tulit ast rapuit, liceat modo vera fateri,
 Fortunas et opes callida gens rapuit.
 En, út vincta gemo, quis non videt aequa querelis
 Et lacrymis eadem est, dicite nonne meis.
 Heu misera fero vincula, ligant dextram atque sinsistram,
 Et caput atque pedes, ferrea vincula ligant.
 Quoquunque aspicio tristes nisi cerno catenas.
 Et male compositos ferrea vincula dolos.

54 A vers egy másik szövegváltozata: OSZK Ktt. Fol Lat. 3987. 4–5. ff.: Nympha Hunniae /quae nunc Hungaria:/ coram Inclytis statibus lacrymantis quarulosa Nenia. A továbbiakban erre hivatkozunk megejelölés nélkül.

55 OSZK Ktt. Fol Lat. 3987. kéziratban a vicino suo helyett „Vienna tua” áll.

Vincta gemo, o, utinam laqueos tollatis amici!
Ferraeque sollicitae non renuatis opem.
Ast pudor et nullo debile crimen ab ovo,
Me miseram, a Natis opprimor ipse meis.
Quos ego progenui, patrio de lacte nutrivi
Immeritam accumulans in mea fata necem.
Vipereos hoc est angues fovisse sub ulnis,
Hoc est sane latens progenuisse malum.
Dicite Vos ipsi, pudet ut scio vera fateri
Dicite turba meo progenerata solo.
Quam vos sollicitis nutritiv Pannonia curis,
Ast in perniciem ter male cauata suam.
Estorades⁵⁶ Tibi praeliquivis sim grata necesse est.
A me praefulca condecorate Mitra.
Deinde tibi quem Sylva gemitam dixere priores.
O in perniciem natus uterque meam!
Haccine collatis meritis hac gratia tantis
Redit hac meruit munera matris amor.
Sunt mihi sunt fateor, fidissima pectora nati
Queis tamen haud semper dicere vera licet.
Karolvios⁵⁷ utinam multos o Hunna tulisses!
Decideret lacrymis pars modo magna meas
Zitsius⁵⁸ est aeque nostri pars magna decoris.
Huic similes paucos Pannonis ora dedit.
Est et Bartakovits,⁵⁹ esset quoq Pálffyus⁶⁰ ipse,
Ni vinctum Austriacus esset uterque latus.
Vana queror nullum est lacrymis, nullumque querelis,
Pondus, et in cassum, vota, precesque cadunt.
Vires hungaricas quas latus senserat idem
Et tulerat mundus Pannonis Imperium.

56 Esterházy Imre.

57 A Károlyiak: feltehetően az országgyűlés ülésein résztvevő Károlyi Sándor (1669–1743) grófra és fiára, Károlyi Ferencre (1705–1758) vonatkozik az utalás.

58 Zichy Ádám .

59 Bartakovich Márton .

60 Itt Pálffy Miklós nádorról (1657–1732), (aki 1714-től volt nádor), vagy öccséről, János horvát bánról (1664–1751) van szó.

Cheu quam duris cingor modo vincta catenis.
Non fecis ac rabidi dentibus agna lupi.
Discrutior, crucior, laceror, premor, opprimor, angor,
Corporis ut ne pars ulla dolore vacet.
O sacra divorum series mea gloria regum.
O nostra tibi, cernere fata detur.
Aurea libertas majorum sanguine parta
Juraque consensu corroborata tuo.
Et ut glossantur, cassantur et annihilantur
Sic munita piis legibus Hunna cadet.
Illacrimor fuga dam talia mente revolve,
Lacrimor, ut lacrimisque opprimar orba meis.
Cheu quam dura est chari conscriptio regni,
Estorades cujus maximus author erat.
Nobilis heu plebejus, aut non cernitis ist hoc
O superi haud dextra Vindice fertis opem.
Alloquar út liceat jam vos mea viscera nati.
Alloqui, út mater nulla noverca fui.
Parcite crudeles in matrem condere leges.
Nam secis in crudo vulnere vulnus erit.
Estorades depone animos moderatius opta
Sic postulati, vela secunda fluent.
Si tibi milla mei cura est, miserere tuorum,
flectant, te patriae, tanta tributa tuae.
Coelicolum regina potens, cui Pannonis ora.
Suave sit auspiciu, cessit et arbitrium.
Non frustra Hungariae mihi crede Patrona⁶¹ vocaris,
scilicet auxiliis, indiget illa tuis.
Auxiliare precor, gentem solare caderitem,
Sentiat auxilium, Pannonis ora tuum.

Jelzet: *OSZK Quart. Hung. 2176. 4–5. ff.*

61 Szűz Máriához, Magyarország patronájához fohászkodik a szerző.

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

GRÓF GVDÁNYI JÓZSEF ÉLETE AZ ANYAKÖNYVI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Gróf Gvadányi József (1725–1801) életútja, katonai pályafutása és irodalmi munkássága már teljes egészében ismert és feldolgozott. Életének anyakönyvi forrásait azonban senki nem kereste, így azok eddig ismeretlenek voltak a számunkra. Ezért jómagam arra vállalkoztam, hogy megtaláljam, illetőleg feldolgozzam ezeket az eredeti dokumentumokat. Kutatásaimat nagy részt siker koronázta és így az alábbi forrásközleményben publikálásra kerülhetnek Gvadányi József életének — saját magának és szűkebb családjának, azaz feleségeinek, gyermekeinek — keresztelési-, házassági- és halálozási anyakönyvi bejegyzései.

Gvadányi József és családjának életrajzi adatait a genealógiai és irodalomtörténeti szakirodalom, valamint a legújabb magyar lexikonok az alábbiak szerint adják meg: Ő maga a Borsod vármegyei (ma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei) Rudabányán, 1725. október 16-án, gróf Gvadányi János császári-királyi kapitány és báró Pongrácz Eszter fiaként látta meg a napvilágot.¹ Házasságot kötött valahol Nyitra vármegyében, 1751-ben² vagy 1752-ben³ báró Horeczky János és báró Majthényi Angéla lányával, Franciskával⁴. E frigyből három [helyesebben négy], ismeretlen helyen és évben született gyermeke származott, akik közül ketten éltek meg a felnőttkort.⁵ Báró Horeczky Franciska nem sokkal az utolsó gyermeke

1 *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. IV. köt. Pest, 1858. (A továbbiakban: *Nagy Iván* im.) 454. p.; *Kovács Dénes*: Gróf Gvadányi József élete és munkái. Bp., 1884. 6. p. (A továbbiakban: *Kovács*, im.); *Széchy Károly*: Gróf Gvadányi József 1725–1801. (A továbbiakban: *Széchy*, im. Bp., 1894. 46. p.; *Négyesy László*: Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Bp., 1904. (A továbbiakban: *Négyesy*, im.) 6. p.; *Viktor Gyula – Hadobás Sándor*: Gvadányi József. Bibliográfia. (A továbbiakban: *Viktor – Hadobás* im.) Rudabánya, 2000. 5. p.; *Pintér Jenő*: Gvadányi József. Szerk.: Hadobás Sándor. (A továbbiakban: *Pintér*, im.) Rudabánya, 2005. 4. p.; Magyar Nagylexikon. VIII. köt. Bp., 1999. 909. p.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. Főszerk.: Markó László. Bp., 2001. 1143. p.; Új Magyar Irodalmi Lexikon. I. köt. Főszerk.: Péter László. Bp., 2000. 774. p.

2 *Négyesy*, 1904. 14.; *Viktor – Hadobás* im. 5. p.

3 *Széchy*, 76. p.; *Pintér*, im. 5. p.

4 *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemes családjai. I. köt. (A továbbiakban: *Szluha*, 2003. im.) Bp., 2003. 497. p.

5 *Kovács*, im. 12. p; *Széchy*, im. 77.; *Négyesy*, im. 14. p.

születése után, ismeretlen helyen, 1752 után, vagy 1755 után, vagy 1756-ban vagy 1763-ban elhunyt.⁶ Ezután, ismeretlen helyen, 1785-ben⁷ Gvadányi ismét megházasodott és feleségül vette nemes Szeleczy Imre és nemes Hreblay Mária lányát, a Heves vármegyei Hevesen, 1736. november 25-én született, kétszeresen özvegy Katalint⁸. Ő maga a Nyitra vármegyei Szakolcán, 1801. december 21-én hunyt el.⁹ Második felesége szintén Szakolcán, 1803-ban¹⁰, hajadon Erzsébet lánya ugyancsak Szakolcán, 1809-ben¹¹, a család utolsó tagja, József [helyesebben Ignác] fia pedig Pozsonyban, 1815-ben¹² vagy 1828-ban¹³ távozott az élők sorából.

Gvadányi József születése

A XVII. század közepétől a rudabányai római katolikusok lelki gondozását a szendrői ferencesek látták el, majd a falu 1748-ban — az ebben az évben megalapított — szuhogyi plébánia filiája, azaz leányegyháza lett, és végül 1940-ben vált önálló egyházközséggé.¹⁴ Sajnálatos módon azonban Szendrőnek csak 1733-tól maradtak fenn a keresztelési matrikulái, így Gvadányi József keresztelési anyakönyvi bejegyzését nem áll módunkban közölni. A korábbi, 1651 és 1732 közötti szendrői római katolikus matrikulák elkallódtak vagy megsemmisültek.

6 Kovács, im. 12. p.; Széchy, im. 77.; Négyesy, im. 14. p.; Viktor – Hadobás im. 5. p.; Szluha, 2003. im. 497. p.; Pintér, im. 2005. 5. p.

7 Kovács, im. 17. p.; Széchy, 120. p.; Négyesy, im., 26. p.; Pintér, im. 6. p.

8 Szluha Márton: Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemes családjai. Felvidéki nemes családok. I. köt. (A továbbiakban: Szluha, 2006. im.) Bp., 2006. Szeleczy családfa. I. tábl.

9 Nagy Iván, im. 454. p.; Kovács, 1884. 21.; Széchy, im. 286. p.; Négyesy, im. 64. p.; Viktor – Hadobás im. 6. p.; Pintér, im. 9. p.; Magyar Nagylexikon. VIII. köt. Bp., 1999. 909. p.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. Főszerk.: Markó László. Bp., 2001. 1143. p.; Új Magyar Irodalmi Lexikon. I. köt. Főszerk.: Péter László. Bp., 2000. 774. p.

10 Kovács, im. 23. p.; Négyesy, im. 64. p.; Pintér, im. 9. p.; Szluha, 2006. im. Szeleczy családfa. I. tábl.

11 Kovács, im. 23. p.; Négyesy, im. 64. p.; Pintér, im. 9. p.

12 Nagy Iván im.. 454. p.; Kovács, im. 23. p.

13 Négyesy, im. 64. p.; Pintér, im. 9. p.

14 Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Bp., 1985. 156., 163., 168. p.

Gvadányi József első házassága

A fentebb említett szakirodalmi források szerint gróf Gvadányi József valahol Nyitra vármegyében, 1751-ben vagy 1752-ben kötött házasságot báró Horeczky János és báró Majthényi Angéla lányával, Franciskával. Sajnos ennél több információt ezek a források nem közölnek. Sem azt, hogy pontosan mikor, sem azt, hogy pontosan melyik helységben került sor az esküvőre.

Mivel a báró Horeczky családnak a Nyitra vármegyei Rohón (ma a szlovákiai Rohov) volt a kastélya és birtokközpontja, ezért a figyelmem először e falu felé fordult. A rohói római katolikus anyakönyvekből — melyek Pozsony megye levéltárának (Štátny archív v Bratislave) az őrizetében találhatóak — azonban csak annyit tudtam meg, hogy a menyasszony, báró Horeczky Franciska itt született 1728 szeptemberében¹⁵, illetve, hogy a szülők 1751-ben még bizonyosan itt éltek, mivel ez év február 8-án Rohón született meg a család legkisebb gyermeke, báró Horeczky József¹⁶. A keresett házassági bejegyzés azonban nem volt megtalálható. (Igaz, hogy az ebből az időszakból származó rohói házassági matrikulák több helyen — tűz, víz, vagy éppen a rágsálók miatt — sérültek, hiányosak. Így például 1751 őszéről egy vagy két, 1752 májusából pedig egy bejegyzés vált olvashatatlanná.¹⁷)

Ezután átnéztem a báró Horeczky család többi birtokának, Császtkónak (ma a szlovákiai Častkovce) — mely Ószombat (ma a szlovákiai Sobotište) filiája volt –, Rovenszknak (ma a szlovákiai Rovensko) — mely Rohó filiája volt –, Verbócnak (ma a szlovákiai Vrbovce) és Zslkócnak (ma a szlovákiai Žilkovce) — mely Maniga (ma a szlovákiai Malženice) filiája volt –, valamint a még „esélyes” Beckónak (Beckov) és filiájának, Vág-Újfalunak (ma a szlovákiai Nová Ves nad Váhom), Lancsárnak (ma a szlovákiai Lančár) és filiájának, Sterusznak (ma a szlovákiai Šterusy), Nagyszombatnak (ma a szlovákiai Trnava), Nyitra városának (ma a szlovákiai Nitra), Pöstyénnek (ma a szlovákiai Piešťany), Szakolcának (ma a szlovákiai Skalica), Szenicének (ma a szlovákiai Senica) és Vágújhelynek (ma a szlovákiai Nové Mesto nad Váhom) — ahol saját háza volt a báró Horeczky családnak — az anyakönyveit. De ezekben a matrikulákban — melyek Pozsony, illetve Nyitra megye levéltárainak (Štátny archív v Bratislave, Štátny archív v

15 Štátny archív v Bratislave (A továbbiakban: Sab) Zbierka Cirkevných Matrik. Rímsko-Katolícky Farský Úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 119.

16 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 190.

17 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 388–389.

Nitre) őrizetében találhatóak — szintén nem szerepelt Gvadányi József házassági bejegyzése.

Végezetül arra gondolván, hogy esetleg a vőlegény szüleinek a lakhelyén, azaz Rudabányán került sor a házasságkötésre, átnéztem a szendrői és a szuhogyi római katolikus matrikulákat — melyek mikrofilmmásolatai a Magyar Országos Levéltárban találhatóak — is, de hiába. A keresett bejegyzés azokban sem volt megtalálható.

Summa summarum, gróf Gvadányi József és báró Horeczky Franciska házassági anyakönyvi bejegyzését nem áll módomban közölni, mivel ez idáig nem sikerült kiderítenem, hogy pontosan hol és mikor zajlott le az esküvő.

Gvadányi József első gyermekének születése

Gróf Gvadányi József és báró Horeczky Franciska első gyermekének, Jánosnak az eredeti keresztelési anyakönyvi bejegyzése a rohói római katolikus plébánia matrikuláiban található. A latin nyelvű dokumentum szerint „Illu[stri]ss[im]us D[omi]nus Comes Josephus Qvadany et Illu[stri]ss[i]ma D[omi]na Francisca nata Baronissa Horeczky” (méltóságos gróf Gvadányi József úr és méltóságos báró Horeczky Franciska asszony) fia, „Joannes Nepomucenus Aloysius” (János Nepomuk Alajos) 1753 júniusában — sajnálatos módon a nap nem kiolvasható — nyerte el a keresztség szentségét Rohón.¹⁸ (Ld. 1. sz. dok.)

Gvadányi József első gyermekének halála

Gróf Gvadányi József és báró Horeczky Franciska első gyermekének, Jánosnak az eredeti halotti anyakönyvi bejegyzése a rohói római katolikus plébánia matrikuláiban található. A latin nyelvű dokumentum szerint „Joannes Qvadany” (Gvadányi János) 1754. április 7-én, fél éves — helyesebben 10 hónapos — korában hunyt el Rohón.¹⁹ (Ld. 2. sz. dok.)

18 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 199.

19 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 540.

Gvadányi József második és harmadik gyermekének születése

Gróf Gvadányi József és báró Horeczky Franciska második és harmadik gyermekének, Józsefnek és Ignácnak az eredeti keresztelési anyakönyvi bejegyzése a rohói római katolikus plébánia matrikuláiban található. A latin nyelvű dokumentum szerint „Illu[stri]ss[im]us D[omi]nus Comes Josephus Qvadany et Illu[stri]ss[i]ma D[omi]na Francisca nata Baronissa Horeczky” (méltóságos gróf Gvadányi József úr és méltóságos báró Horeczky Franciska asszony) „gemelli” (ikrei), „Josephus et Ignatius” (József és Ignác) 1755 szeptemberében — sajnálatos módon a nap nem kiolvasható — nyerték el a keresztség szentségét Rohón.²⁰ (Ld. 3. sz. dok.)

Gvadányi József második gyermekének halála

Gróf Gvadányi József és báró Horeczky Franciska második gyermeke, József valószínűleg csecsemőkorában hunyt el, mivel létéről, létezéséről semmilyen forrás nem emlékezik meg. A rohói római katolikus plébánia ebből az időszakból származó matrikulái azonban igen hiányosak, sérültek. Például az 1755. év őszéről több bejegyzés is megsemmisült, illetve vált olvashatatlanná.²¹ Így csak feltételezhetjük, hogy az idősebb iker fiú, ifjabb Gvadányi József ekkoriban hunyt el Rohón.

Gvadányi József negyedik gyermekének születése

Gróf Gvadányi József és báró Horeczky Franciska negyedik gyermekének, Erzsébetnek az eredeti keresztelési anyakönyvi bejegyzése a rohói római katolikus plébánia matrikuláiban található. A latin nyelvű dokumentum szerint „Illu[stri]ss[im]us D[omi]nus Comes Josephus Qvadyany et Illu[stri]ss[i]ma D[omi]na Francisca nata Baronissa Horeczky” (méltóságos gróf Gvadányi József úr és méltóságos báró Horeczky Franciska asszony) lánya, „Elisabetha Francisca Juliana Susanna” (Erzsébet Franciska Julianna Zsuzsanna) 1763 novemberében

20 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 207.

21 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 543.

— sajnálatos módon a nap nem kiolvasható — nyerte el a keresztség szentségét Rohón.²² (Ld. 4. sz. dok.)

Gvadányi József első feleségének halála

Gróf Gvadányi Józsefné született báró Horeczky Franciska eredeti halotti anyakönyvi bejegyzése a rohói római katolikus plébánia matrikuláiban található. A rövid, latin nyelvű dokumentum szerint „Illu[stri]ss[i]ma Comitissa Qvadany” (méltóságos Gvadányi grófné) 43 éves korában, 1772. április 2-án hunyt el Rohón és — minden valószínűség szerint — a helyi római katolikus plébániatemplom kriptájában helyezték örök nyugalomba.²³ (Ld. 5. sz. dok.)

Gvadányi József második házassága

Gróf Gvadányi József és Szeleczy Katalin eredeti házassági anyakönyvi bejegyzése a szakolcai római katolikus plébánia matrikuláiban — melyek Pozsony megye levéltárának (Štátny archív v Bratislave) az őrzetében vannak — található. A latin nyelvű dokumentum szerint a 60 éves „Ill[ustrissimus] Com[es] Joseph[us] Gvadány Gen[eralis] Equit[atus] Magister” (méltóságos gróf Gvadányi József lovassági tábornok úr) és a 45 éves özvegy Letovanecz Józsefné született Szeleczy Katalin 1785. január 22-én házasodott össze Szakolcán.²⁴ (Ld. 6. sz. dok.)

Gvadányi József halála

Gróf Gvadányi József eredeti halotti anyakönyvi bejegyzése a szakolcai római katolikus plébánia matrikuláiban található. A latin nyelvű dokumentum szerint a 78 éves „Ill[ustrissimus] D[ominus] Comes Quadányi” (méltóságos gróf Gvadányi úr), „Caes[areus] Generalis” (császári tábornok) 1801. december végén — sajnálatos módon a nap nem kiolvasható — hunyt el Szakolcán és a

22 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 241.

23 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. Č. 1866. Fol. 589.

24 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. Č. 2014. Fol. 86.

ferences templom sírboltjában helyezték — ideiglenesen — nyugalomba.²⁵ (Ld. 7. sz. dok.) Gvadányi József földi maradványait azonban később, az 1860-as évek elején a báró Horeczky család átszállította Rohóra, ahol a helyi római katolikus plébániatemplom kriptájában helyezték — most már végleg — örök nyugalomba.²⁶ E templomban a következő szövegű márványtábla jelöli a sírját: „Gróf Gvadányi József lovas generális, igaz magyar poéta, 1725–1801. Emelte Nyitra vármegye közönsége, 1909.”²⁷

Említésre méltó adalék, hogy Gvadányi haláláról — akkoriban még igen ritkának mondható — nyomtatott, német nyelvű gyászjelentést is kiadtak. E szerint „Joseph Grafen Guadagny, k. k. General-Majors” (gróf Gvadányi József, császári királyi vezérőrnagy) 1801. december 21-én halt meg „Hungarisch Skalitz”-án (Magyar Szakolcán).²⁸

Gvadányi József második feleségnek halála

Gróf Gvadányi Józsefné született Szeleczy Katalin eredeti halotti anyakönyvi bejegyzése a szakolcai római katolikus plébánia matrikuláiban található. A latin nyelvű dokumentum szerint a 67 éves „Illustissima D[omi]na Catharina nata Szeleczy defuncti Dominus Illustri[ssimus] Comitis Generalis Josephi Qvadagny vidua” (méltóságos Szeleczy Katalin asszony, néhai méltóságos gróf Gvadányi József tábornok özvegye) 1803. november 4-én hunyt el Szakolcán és a ferences templom sírboltjában helyezték — ideiglenesen — nyugalomba.²⁹ (Ld. 8. sz. dok.) Szeleczy Katalin földi maradványait azonban később, az 1860-as évek elején a báró Horeczky család átszállította Rohóra, ahol a helyi római katolikus plébániatemplom kriptájában helyezték — most már végleg — örök nyugalomba.³⁰

25 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. Č. 2017. Fol. 271.

26 Kovács, im. 23. p.; Széchy, im. 287. p.; Pintér, im. 9. p.

27 Csanda Sándor: Szülőföld és irodalom. Bratislava, 1977. 66. p.

28 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár. Joseph Grafen Guadagny Gyászjelentése.

29 SAB. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. Č. 2017. Fol. 288.

30 Kovács, im. 23. p.; Széchy, 287. p.; Pintér, 2005. 9.

Gvadányi József negyedik gyermekének halála

Gróf Gvadányi József lányának, Erzsébetnek az eredeti halotti anyakönyvi bejegyzése a szakolcai római katolikus plébánia matrikuláiban található A latin nyelvű dokumentum szerint a 46 éves „Ill[ustrissima] D[omi]na Comes Elisabetha Guadagny” (méltóságos gróf Gvadányi Erzsébet kisasszony) 1809. szeptember 17-én hunyt el Szakolcán és a ferences templom sírboltjában helyezték — ideiglenesen — nyugalomba.³¹ (Ld. 9. sz. dok.) Gvadányi Erzsébet földi maradványait azonban később, az 1860-as évek elején a báró Horeczky család átszállította Rohóra, ahol a helyi római katolikus plébániatemplom kriptájában helyezték — most már végleg — örök nyugalomba.³²

Gvadányi József harmadik gyermekének halála

Gróf Gvadányi József fiának, Ignácnak az eredeti halotti anyakönyvi bejegyzése a pozsonyi Szent Márton római katolikus plébánia matrikuláiban — melyek Pozsony főváros levéltárának (Archív hlavného mesta Slovenskej Republiky Bratislavy) az őrizetében vannak — található. A latin nyelvű dokumentum szerint a 73 éves „Illustrissimus D[ominus] Comes Igantius Quadagni” (méltóságos gróf Gvadányi Ignác úr) nyugalmazott császári királyi ezredes 1828. június 22-én hunyt el Pozsonyban (ma a szlovákiai Bratislava) és a helyi Szent András temetőben helyezték örök nyugalomba.³³ (Ld. 10. sz. dok.)

31 SAB. Zbierka cirkevných matrík. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. Č. 2017. Fol. 400.

32 Kovács, im. 23. p.; Széchy, 287. p.; Pintér, 2005. 9. p.

33 Archív hlavného mesta Slovenskej Republiky Bratislavy. Zbierka cirkevných matrík. Rímsko-katolícky farský úrad Bratislava Sv. Martin. Inv. Č. 75. Fol. 390.

DOKUMENTUMOK

1.

Rohó, 1753. június

Gvadányi János keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés éve: 1753.

A keresztelés hónapja: Június

A keresztelés napja: [olvashatatlan]

A gyermek neve: János Nepomuk Alajos

Szülei: Méltóságos gróf Qvadany József úr és méltóságos Franciska asszony
született Horeczky bárónő

Keresztszülei: Méltóságos gróf Hersan Vencel úr és tekintetes korláthi Korláthy
Julianna asszony

Lakhelye: Rohov

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných
matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. č. 1866. Fol. 199.

2.

Rohó, 1754. április 7.

Gvadányi János halotti anyakönyvi bejegyzése

A halálozás éve: 1754.

A halálozás hónapja: Április

A halálozás napja: 7.

Az elhunyt: Qvadany János

Lakhelye: Roho

Életkora: Közép éves

Vallása: Ártatlan

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných
matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. č. 1866. Fol. 540.

3.

Rohó, 1755. szeptember

Ifjabb Gvadányi József és Gvadányi Ignác keresztelési anyakönyvi bejegyzései

A keresztelés éve: 1755.

A keresztelés hónapja: Szeptember

A keresztelés napja: [olvashatatlan]

A gyermekek neve: József és Ignác, ikrek

Szüleik: Méltóságos gróf Qvadany József úr és méltóságos Franciska asszony
született Horeczky bárónő

Keresztszüleik: Méltóságos gróf Pongrácz József úr és tekintetes korláthi Korláthy
Julianna asszony

Lakhelyeik: Rohov

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných
matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. č. 1866. Fol. 207.

4.

Rohó, 1763. november

Gvadányi Erzsébet keresztelési anyakönyvi bejegyzése

A keresztelés éve: 1763.

A keresztelés hónapja: November

A keresztelés napja: [olvashatatlan]

A gyermek neve: Erzsébet Franciska Julianna Zsuzsanna

Szülei: Méltóságos gróf Qvadyany József úr és méltóságos Franciska asszony
született Horeczky bárónő

Keresztszülei: Méltóságos gróf Pongrácz József úr, [olvashatatlan] Zsuzsanna
kisasszony és nagyságos özvegy Ottlik Julianna asszony

Lakhelye: Rohov

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných
matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. č. 1866. Fol. 241.

5.

Rohó, 1772. április 2.

Horeczky Franciska halotti anyakönyvi bejegyzése

A halálozás dátuma: 1772. április 2.

Az elhunyt: Méltóságos Qvadany grófné

Életkora: 43 éves

Halálának oka: [olvashatatlan]

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Rohov. Inv. č. 1866. Fol. 589.

6.

Szakolca, 1785. január 22.

Gvadányi József és Szeleczy Katalin házassági anyakönyvi bejegyzése

Az esküvő éve: 1785.

Az esküvő hónapja: Január

Az esküvő napja: 22.

A vőlegény: Méltóságos gróf Gvadányi József lovassági tábornok úr

Lakhelye: Szakolca

Vallása: [Római] katolikus

Jogállása: Gróf

Életkora: 60 éves

A menyasszony: Méltóságos Szeleczy Katalin asszony, Letovanecz József özvegye

A lakehelye: Szakolca

Vallása: [Római] katolikus

Jogállása: Nemes

Életkora: 45 éves

A tanúk: Méltóságos báró Horeczky János úr, főtisztelendő Hutkay István helyi káplán úr

Az esküvő helye: Szakolca

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. č. 2014. Fol. 86.

7.

Szakolca, 1801. december 21.

Gvadányi József halotti anyakönyvi bejegyzése

A halálozás éve: 1801.

A halálozás hónapja: December

A halálozás napja: [olvashatatlan]

Az elhunyt: Méltóságos gróf Qvadányi [József] úr

Foglalkozása: Császári tábornok

Családi állapota: Nős

Életkora: 78 éves

Ellátottsága: Minden szentséggel ellátva

A temetés helye: Szakolca, [ferences] kriptá

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. č. 2017. Fol. 271.

8.

Szakolca, 1803. november 4.

Szeleczky Katalin halotti anyakönyvi bejegyzése

A halálozás éve: 1803.

A halálozás hónapja: November

A halálozás napja: 4.

Az elhunyt: Méltóságos Szeleczky Katalin asszony

Családi állapota: Néhai méltóságos gróf Qvadagny József tábornok özvegye

Életkora: 67 éves

Ellátottsága: Minden szentséggel ellátva

A temetés helye: Szakolca, ferencesek [kriptája]

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. č. 2017. Fol. 288.

9.

Szakolca, 1809. szeptember 17.

Gvadányi Erzsébet halotti anyakönyvi bejegyzése

A halálozás éve: 1809.

A halálozás hónapja: Szeptember

A halálozás napja: 17.

Az elhunyt: Méltóságos gróf Guadagny Erzsébet kisasszony

Családi állapota: [Hajadon]

Életkora: 46 éves

Ellátottsága: Minden szentséggel ellátva

A temetés helye: Szakolca, ferencesek [kriptája]

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Štátny archív v Bratislave. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Skalica. Inv. č. 2017. Fol. 400.

10.

Pozsony, 1828. június 22.

Gvadányi Ignác halotti anyakönyvi bejegyzése

A halálozás éve: 1828.

A halálozás hónapja: Június

A halálozás napja: 22.

Az elhunyt: Méltóságos gróf Quadagni Ignác úr

Családi állapota: Nőtlen

Foglalkozása: Nyugalmazott császári királyi ezredes

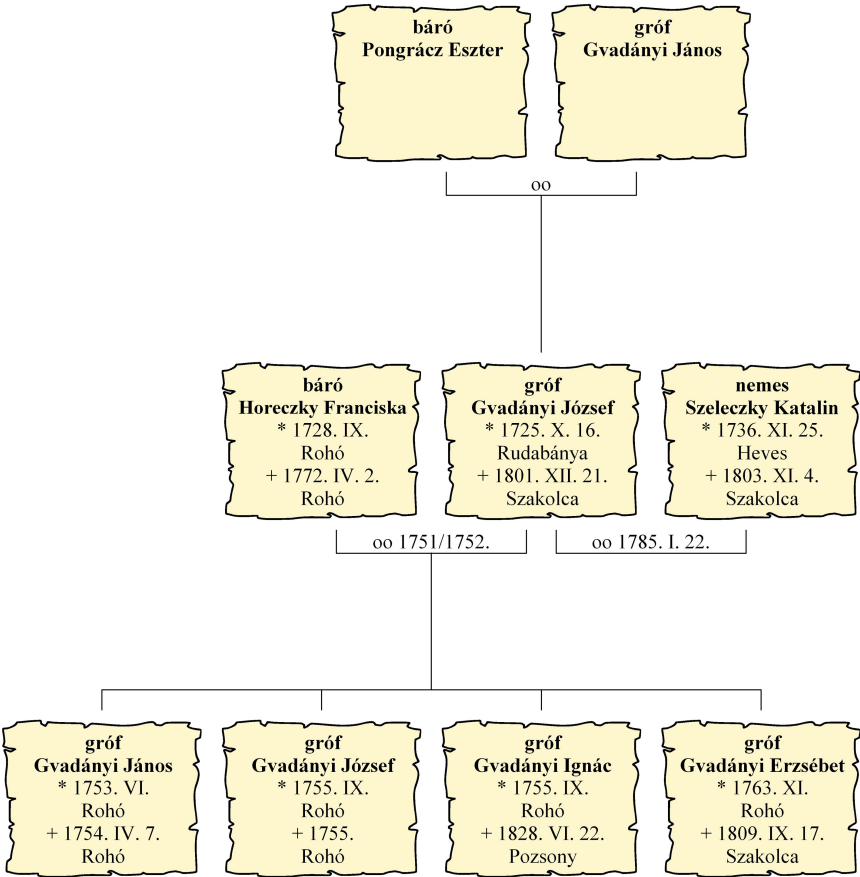
Életkora: 73 éves

Halálának oka: Mellvízkor

A temetés helye: [Pozsony,] Szent András temető

Eredeti tisztázat – Latin nyelvű – Archív hlavného mesta Slovenskej Republiky Bratislavy. Zbierka cirkevných matrik. Rímsko-katolícky farský úrad Bratislava Sv. Martin. Inv. č. 75. Fol. 390.

GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF CSALÁDJA

PERCZEL OLIVÉR

ADALÉKOK A PÁRIZSI NAGY ÁRUHÁZ TŰZKATASZTRÓFÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ (1903. AUGUSZTUS 24.)

Goldberger Gottlieb Sámuel kereskedő világlátott ember volt. 1866. január 14-én született, fiatal korában bejárta Párizs, Bécs és Berlin utcáit, és felismerte, hogy a nagyáruházaké a jövő. Vándorlása után visszatérve, „díszmű és játékkereskedő”¹ üzletet nyitott a Kerepesi (ma Rákóczi) út 78. sz. alatt. Ahogy a vállalkozás elindult, boltjának bővítése mellett döntött. Az új építésű házba 1898-ban költöztek át, amely ugyanabban az utcában a 38–40., és a Klauzál utca 3. sz. alatti telkeken állt. Az üzletet még ebben az évben megnyitották, és Párizsi Nagy Áruház névre keresztelték. Vállalkozásukat testvérével Goldberger Jakab Henrikkel közösen indították el. 1898. február 1-én kértek cégbejegyzési engedélyt a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszéktől, amit a hivatal pár nap múlva be is jegyzett Goldberger testvérek néven.² Ezzel egy időben (1898. február 3.) a VII. kerületi Elöljáróságtól iparengedélyeket kértek a Goldberger testvérek: „Játék-díszmű-úri s női divatáru és órakereskedő” ipar gyakorlására vonatkozott, az iparigazolványokat pedig a D 3229, D 3230 számok alatt vezették be. Az agilis kereskedők a „sok kicsi sokra megy” elvet követve váltak milliommossá. Az üzlet leginkább egy bazárra hasonlított. Minden kapható volt itt, gombostűtől zoknin át a tanszerekig. A hatalmas árukészlet és a rendkívül olcsó ár következtében a bolt hamar népszerűvé vált. A fejlődés töretlen volt, amit a fokozatos bővítés is bizonyít. Ahogy a vállalkozás fellendült, úgy bővítették a profiljukat is. 1899-ben „arany és ezüst díszmű árukat s arany és ezüst órák” árusítására is kértek engedélyt, majd 1901-ben „fűszer és csemegekereskedő” jogosítványokat kértek és kaptak, egy év múlva „fényképész és fénykép nagyító” és még ekkor 1902-ben a „vendéglős” ipar gyakorlására is jogosítványt nyertek el.³ A bolt a vidékiek körében is nagy népszerűséget harcolt ki magának. A gyakori leértékelési akciók, a profi és vevőbarát kiszolgálás, nem utolsósorban pedig az olcsó vételár vonzotta

1 Neve legkorábban az 1894. évi Budapesti Cím és Lakjegyzékben fordul elő, míg a bátyja Goldberger Jakab Henrik, akinek üzlete az V. Váci körút 20. (ma Bajcsy-Zsilinszky út) alatt volt (szintén játékszerkereskedőként) már az 1891–1892. évben is szerepel.

2 BFL VII. 2. e 1898/48. 5188. d.

3 BFL IV.1409.a 150/1903, csatolt iparengedélyek.

a vásárlókat. A századfordulóra bevezették a csomagküldő szolgáltatot, a vásárlók hada mégsem csökkent, sőt egyre nőtt. Az üzlet helyiségei hamar túlzúfoltakká váltak, olyannyira, hogy szinte már mozdulni sem lehetett a sok felhalmozott árutól. Ugyanakkor a biztonsági előírásokat nem tartották be, majd egyszer csak elpattant egy szikra...

A tűzvész⁴

Érdeemes idézni az egyik akkoriban népszerű naptár tudósítását, amely nagyon érzékletesen mutatja be a tüzesetet: „Leírhatatlan, rettenetes tűzveszedelem pusztított augusztus 24-én Budapesten. A Kerepesi út 38. számú házban elhelyezett óriási üzletben, az úgynevezett Párizsi Nagy Áruházban este 7 óra körül a villamos vezeték a hibás kezelés következtében tüzet fogott, egy pillanat alatt végig gyulladt az egész vezeték és lángra lobbant a rengeteg sok gyúlékony anyagáru, majd az egész pinczeraktár, a földszint és az első emelet. Óriási riadalom, ijedtség támadt a veszedelemre, a mintegy százharmincz üzleti alkalmazott egy pillanat alatt — sok is, kevés is — körül volt véve egy rettentő gyorsasággal tovaerjedő, rohanó lángtengertől. Fejvesztetten szaladtak, rohantak mindenfelé, de a lejáratot és minden kijáratot elállt az áthatolhatatlan tűz, a vérvörös és izzó fehér lángnyelvek végtelensége, amely gyorsan száguldott végig és fölfelé az épületen. A Kerepesi út hirtelen megtelt a vész színhelyére sietők ezreivel, vágatva jött a tűzoltóság, de már késő volt. Aki még idejekorán sebek és ezernyi veszedelem árán menekülhetett, az szerencsésen járt, de nagy azoknak a száma, akik bennégtek a lángtengerben, vagy megfulladtak a fojtó füstgomolyban. A képzelhetetlen gyorsan elharapódzó tűz átcsapott a szomszédos ház áttört falazatán — mert ottan is raktára volt az áruháznak — az első emeletre, és mohón emésztve maga körül mindent, terjedt sisteregve, bújva szertesztét, feljebb és feljebb. Az áruház négyemeletes palotájának lakóit a rettenetes veszedelem, amely alulról indult ki, oly hirtelen lepte meg, hogy, képtelenek voltak menekülni. A botrányos hanyagsággal, mellék-vagy vészkijárat nélkül épített házban minden otthon lévő és látogató kéztördelve, jajgatva és imádkozva sietett a harmadik és a negyedik emeletre. De ekkorra a lángnyelvek már körülvették a folyosókat, behatoltak a szobákba, felkúsztak a tetőzetre, és

4 A tüzesettel a korabeli sajtó részletesen foglalkozott, de a történettudomány figyelmét eddig elkerülte a szerencsétlenség, az esemény társadalomtörténeti hatásairól nem esett szó, egy-két népszerűsítő munkától eltekintve részletes bemutatása sem történt meg.

a szerencsétlen lakók egy valóságos tűztengerben állottak, úgy szaladgáltak egyik ablakból a másikba segítségért ordítva. Mögöttük a tűz közeledett rémes gyorsasággal. Sokan imára kulcsolt kézzel jajgattak, kiáltoztak az emeletekről le, mígnem a botrányosan felszerelt tűzoltóság a Népszínházról kikölszönzött ponyvákat feszített ki, hogy a megszorult lakók oda ugorhassanak. Ekkor vérfagyasztó látványok, jelenetek következtek. A negyedik emelet ablakában feltűnik az izzó lángokkal a háttérben egy fiatal nő, kétségbeesve tördeli a kezét, majd átveti magát az ablak párkányzatán. Szerencsétlenül ugrott. Odaütdőött az erkélyhez, és nagy ívben elvágódott a kövezetre, szörnyet hal. Erre egymás után ugrálnak ki gyermekek, lányok, asszonyok férfiak egyenként, kettesével. A nép ott lenn ordít, sír, zokog, felkiált, amint látja az ugrásokat a halálba. A leugrottak közül tizenketten elhibázták a ponyvát, melléje estek, és szétfúzott fejjel, tagokkal holtan terültek el a járdán. A nép az iszonyat és a tehetetlenség dühében, valamint a rettenetes jelenetek fájdalmatól szüntelen felkiált. Zúgás, sírás, jajszó, a lángok sistergése, trombitaszó hallszik szerteszét. Az épület csupa lángtenger, az ablakok kiégve, belül a szobák izzó fehérek az ott pusztító elemtől. Néha megjelennek egyes emberi alakok a lángok által körülnyaldosott ablakokban, kezeiket összekulcsolják és aléltnan hanyatlanak a tűztengerbe. A tűz csak öt óra múlva aludt el. Mintegy húszan bennétek, holttesteiket meg sem lehetett találni, tizenketten agyonzúzták magukat ugrás közben, hatan tört tagokkal bár, de életben maradtak, és számtalanon súlyosan megsebesültek. Sokan megőrültek és ideggörcsöt kaptak a rettentő veszedelem láttára. Ilyen borzalmas tűzvész emberöltő óta nem volt a fővárosban. A sérülteket maga a király személyesen meglátogatta a Rókusban.”⁵

A katasztrófa kiváltó oka egy rövidzárlat volt. Az újságírók erről egybehangzóan írtak, és ezt állapította meg a tűzvizsgáló bizottság is.⁶ A vezetékek kopottak voltak, s már korábban is fordult elő az üzletben kárt nem okozó rövidzárlat és vezetékszikrázás. Más okot feltételezett viszont a megindított bünyügyi eljárás során vizsgálódó Alpár Ignác műépítész és Szabó János építőmester. Szerintük a tűz keletkezésének okát nem lehet teljesen biztosan megállapítani, de legvalószínűbb ok az áruk közé esett izzólámpa.⁷

5 Bucsánszky Alajos Nagy Képes Naptára, 1904. 59–61. p.

6 Az Esti Újság, a Budapesti Hírlap és más lapok tudósítói naponta eljártak a helyszínre, és újabb és újabb hírekkel szolgáltak. Sajnálatos, de óriási szenzáció volt, amely a lapok eladási mutatóit is meglódította, ezért a riporternek fenntartották azt érdeklődést az újságolvasó közönség körében.

7 *Roncsik*, 1933. 26. p

Az események rekonstruálása inkább azt támasztja alá, hogy a tűz keletkezésének oka rövidzárlat lehetett. A bolt egyik alkalmazottja, Martinek János gépész este 7 óra tájban felkapcsolta a pincében található dinamógépet⁸, hogy a helyiségekben világosságot szolgáltatson,⁹ ekkor gyulladt ki az elektromos hálózat. Először a földszinti kirakatban kirakott textiláruk kaptak lángra. Ezt állították a megmenekült szemtanúk, illetve erről ír pontosnak tűnő elemzésében¹⁰ dr. vitéz Roncsik Jenő is. Roncsik¹¹ tűzoltó volt, így tanulmánya a tüzek keletkezése, oltása, és az épületekkel kapcsolatos tűzvédelmi szabályzatok terén járatos szakember tollából származik. A kirakatban elhelyezett ruhák meggyújtották a mellettük és az ajtó mellett tárolt szőnyegeket. Néhány alkalmazott bátran vödörket ragadott, és megpróbálkozott az oltással, de gyorsan rádöbbenek, hogy kísérletük hiábavaló, így inkább az életüket igyekeztek menteni. A fentebb idézett újságcikkhez képest, pontosítanunk kell az alkalmazottak és az áldozatok számát. Az áruháznak 148 dolgozója volt,¹² összesen tizenhárman haltak meg, az ugrások következtében tizenketten, egy áldozatot az épületben a babaosztályon összeéve találtak.¹³ A híradások beszámolnak egy filmbe illő szerencsés megmenekülésről is. Glück Sándor a kórházban így mesélte el: „Éppen a főemeleti helyiségben tartózkodtam, amikor meghallottam a kiáltozást: Tűz van! A kijárat felé rohantam, de már füst és lángtenger állta utamat. Megpillantottam egy vízcsapot. Eltakarítottam magam körül minden gyúlékony anyagot és a vízzel folytonosan locsoltam magamat és a ruhámat. A lángok mégis körülfogtak, körülöttem minden recsegett-ropogott,

8 A villamos világítás „üzeme céljára szolgáló G jelű gázmotor felállítási tervrajzát”-t 1898. január 31-én hagyta jóvá Budapest Székesfőváros Tanácsa. BFL XV.17.d.329. 34552 hrsz. 8. fölió. A készülék tehát újnak számított, ahogy a vezetékek is, hiszen az épület 1898-ra épült fel.

9 *Szilágyi.*, 1986. 251. p

10 *Roncsik*, 1933. 17. p

11 Dr. vitéz Roncsik Jenő (1891–1961). debreceni tűzoltóparancsnok, széles körű elméleti munkát, szakírói, valamint publikációs tevékenységet végzett. Munkásságát mind itthon, mind külföldön elismerték, ezt több mint 20 kitüntetés igazolja. A debreceni tűzoltóság épületének aulájában emléktáblája mellett, a mellszobra is helyet kapott. <http://www.vedelem.hu/letoltes/historia/hist33.pdf>

12 *Népszava*, 1903. augusztus. 27. 5. p.

13 Az áldozatok: 1. Goldberger Jakab Henrikné, 2. Márkus Lajosné, 3. Márkus Margit, 4. Mari, Márkusék cselédje, 5. Spira Sámuelné, 6. Blankenberg Géza, 7. Hartmann Vilmosné, 8. Reichmann Anna, 9. Weinberger Janka, 10. Weinberger Margit, 11. Bér Ilona, 12. Guttmann Józsefné. Sokáig keresték Reicher Simont, aki a baba osztály vezetője volt. Valószínűleg az ő elszenesedett maradványaira bukkantak a romokat takarító munkások 1903. szeptember 12-én az éjjeli műszakjuk alatt. *Pesti Napló*, 1903. szeptember 12. 249. szám. 8. p.

órák múltak, honnan volt erőm nem tudom, egyszercsak megjelent egy tűzoltó és kiszabadított.”¹⁴

Megrázóan tudósítanak a lapok az ugrásokról. Egy fiatal házaspár összeölelkezve vetette magát a mélybe, egy darabig együtt zuhantak, azután a sarokerkélynek ütköztek, és a becsapódástól különválva ütődtek a kövezetre, szétloccsant fejfel. A tömeg kínjában, még bravót kiáltott, tapsolt is, de sokan elájultak, arcukat elfordították, nem bírták nézni a borzalmakat.¹⁵ Rögtön ezután egy anya a lányát átölelve hanyatlott le a mélységbe, szörnyet haltak ők is, egy másik leányt pedig ugrás közben az alatta kirobbanó üvegtábla szabdalta halálra. Nem csoda, hogy a tömegből sokan elájultak, és őket is a közeli Rókus kórházba szállították. Hérmán Ödön kárpitos mester elmondása szerint éppen arra járt, amikor füstöt látott szivárogni az áruház főbejáratából. Azonnal odafutott, és a „nagy számmal jelenvolt népet fellármáztam, hogy meneküljenek, és hogy ez lehetővé váljék, először a Klauzál utca, azután a Kerepesi út felől is 2 kirakati ablakot botommal kiütöttem, úgy, hogy ezeken a nyílásokon sokan kimenekültek.”¹⁶ A bátor és önfeláldozó tettről szóló állítás szavahihetőségét valamelyest cáfolja, hogy később úgy nyilatkozott, az ugróponyvát csak 5-6 tűzoltó tartotta, a vizsgálat során azonban kiderült, hogy valójában többen tartották azt. Volt egy másik hős is a sok kétségbeesett ember között. Zsedényi Aladár a mai akciófilmek jeleneit idéző tettet hajtott végre, amikor berohant az égő pokolba, és lángoló cipővel kimentett onnan egy nőt. Tettének heroikus voltából nem von le semmit az a sajnálatos tény, hogy a kimenekített asszony később beleőrült az átélt borzalmakba.¹⁷ A hajlék nélkül maradottakat a közeli Röck Szilárd utcai iskolában szállásoltatta el Matuska Alajos alpolgármester.

A tűzoltók és a mentők azonnal a helyszínre siettek, és szakszerűen ellátták feladataikat. Kirendelték az I., II., V., VI., VIII., IX. és X. kerületi tűzörséget is, akik megtették mindazt amit csak lehetett. Ez egy idő után már csak a környező épületek védelme volt. Akkor volt a hőség, hogy a szemközti oldalon található Stenberg-féle¹⁸ hangszerüzlet is a kigyulladás fenyegette. Az épület Kerepesi út 38. felőli oldala megközelíthetetlen volt, oda behatolni nem lehetett, a 40. számú szárnnyól viszont a tűzoltók 17 embert menekítettek ki. Mivel a tolólétrát nem

14 *Szilágyi*, 1986, 251. p.

15 *Pesti Napló*, 1903. augusztus 25. 231. szám. 6. p. A tudósítás hitele kérdéses, mivel tudjuk, hogy a szerencsétlenül esett leugrottak közül 11 nő volt, házaspár nem ugrott.

16 Lásd a 2. sz. dokumentumot!

17 *Ország Világ*, 1903. augusztus 30. 35. szám. 683–684. p.

18 Stenberg Ármin és Testvére cs. és kir. udvari hangszergyár. VII. Kerepesi út 36.

lehetett a lángoló épület közelébe helyezni, a felső emeleteken rekedteknek csak egy menekülési útjuk maradt, az ugrás. Erre biztatta őket a kétségbeesett tömeg és a tűzoltók is. A főparancsnok két ponyvát hozatott, és kifeszítette azokat embereivel, illetve bátor és markos önkéntesekkel. Olyan hőség volt a ház mellett is, hogy a ponyvát tartó emberek csak úgy maradhattak ott, hogy folyamatosan locsolták a falat, a környéket. Ekkor gyors egymásutánban következtek az ugrások. Heten a ponyvába, a többiek sajnálatosan mellé, vagy a ponyvát tartókra estek. Egy nő az egyik tűzoltó fejére esett, mindketten töréseket szenvedtek.¹⁹ A szerencsétlenül járt tűzmester Piller István volt, aki már 1900 januárjában is hősieen viselkedett, amikor a jeges Dunába ugrott Lukács Béla volt miniszter mentésekor segédkezett.²⁰ A halálos áldozatok mellett sok volt a sérült is. A mentők naplójában²¹ az áruház tüzesete kapcsán 54 bejegyzést olvashatunk. A 12 haláleseten kívül a következő típusú sérülésekről: 11 idegen test (szálka vagy korommal, porral telítődött szem), 9 ájulás, 6 zúzott seb, 5 égési sérülés, 3 vágott seb, 4 roszullét, 1-1 bejegyzés pedig szakított sebről, összeesésről, törésről, elmezavarról, hőkórról tudósít. A mentők egy- és kétfogatú kocsikkal többször fordultak a helyszínen, és jeget, kristályvizet is szállítottak az áruházhoz. Az eset 65 éves évfordulójára született cikk szerzője szerint: „14 személyt kórházba szállítottak, 25 polgári személyt és 16 tűzoltót is elsősegélyben részesítettek, míg 34 báméskodót vagy menekültet kisebb segélyben kellett részesíteniük a helyszínre rögvest kivonult 11 orvosnak és 38 mentősnek.”²²

A sebesülteket a közeli Rókus kórházba szállították, ahol másnap látogatást tett a király is. (Öfelsége nem a tragédia miatt utazott Budapestre, politikai okokból tartózkodott itt.) Felkereste a sebesülteket kórtermeikben, és később a kiégett épületet is megsejmlélte. A kórház kapujánál gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök, Márkus József főpolgármester, dr. Müller Kálmán, a

19 BFL IV.1409.a 150/1903. A tűzoltóparancsnok jelentéséből, 1903. augusztus 27.

20 *Buza*, 1989. 5. p.

21 BFL X.201.a. 45. kötet. 1903. augusztus 25. napra vonatkozó bejegyzések. Ezen a szomorú napon sajnos háromszor annyi bejegyzés keletkezett, mint máskor.

22 Magyar Tűzoltó 20. (1968) 7. sz. 18. p. A kétrészes cikket Minárovics János tűzoltó írta, aki kiemeli a tűzoltóság helytállását, a katasztrófa okait pedig a következőkben látja: „Az építészeti, tűzrendészeti intézkedések fogyatékoságai (építési mód, tűzszakaszok, menekülési és közlekedési utak stb. hiánya), amelyek miatt a tűz rendkívül gyorsan terjed.” 19. p. A cikk talán a sebesültek számában túloz, sőt hősi halottként ír Piller Istvánról, akire ráesett egy leugró nő. Ez a tévedés mindenképpen kiigazításra szorul, mivel Piller nem halt meg, csak megsebesült, szeptember 6-án nyilatkozatot is tett a vizsgálóbizottságnak: BFL. IV.1409.a. 150/1903. XXXVII. jkv.

kórház igazgatója, és Rudnay Béla rendőr-főkapitány fogadta a királyt. Ezeket a helyszíni szemléket korabeli fotók is megörökítették az utókor számára,²³ melyeket a korabeli tekintélyesebb lapok közöltek. Az uralkodó elbeszélgetett a sebesültekkel, gyógyulást kívánt nekik, a főorvos dr. Kovách jelentésére „legmagasabb megelégedését fejezte ki, s dicsérő szavakkal emlékezett meg a mentők működéséről.”²⁴ Szigorúan utasította a megjelent előljárókat, hogy a mulasztókat meg kell büntetni. Nagylelkűségének tanúságaként a sebesültek számára 5300 korona gyorssegélyt küldött. József Ágost főherceg is meglátogatta a sebesülteket, és arra volt kíváncsi, hogy a katasztrófa után mennyire jutottak sanyarú helyzetbe az alkalmazottak.²⁵

Maga az áruház menthetetlen volt, öt óra alatt teljesen kiégett, a lépcsők leomlottak, az üvegtető megolvadt, a vasszerkezet görbülten lógott, az ugrások szerencsétlen kimenetelért több esetben felelős sarokerkély is leomlott. Az anyagi kárt, 2.356.737 koronában mutatták ki. Az oltási és azt követő takarítási munkálatok 59 órán át tartottak, közben a tűzoltókat folyamatosan cserélték. Ekkor 215 tűzoltó szolgált a székesfővárosban, akik közül 75 teljesített szolgálatot az esetről, munkájukat 25 önkéntes társuk segítette. Szükség is volt rájuk, mivel kisebb tüzek még napok múltával fel-fellobbantak az épületben. Az omladékok elzárták a Kerepesi utat, a forgalom elől kordon zárta el a ház környékét. A következő napokban megjelentek a „katasztrófaturisták”, hiszen a tüzeset rendkívüli szenzáció volt, aki csak tehette ellátogatott a helyszínre. A bábéskodókön kívül külföldi szakértők is megtekintették az épületet, például Müller bécsi tűzoltóparancsnok, aki kijelentette, hogy a „legények hősieen viselkedtek, mindannyian kitüntették magukat”²⁶.

A visszhang

Az újságok a katasztrófa okának a helytelen építkezést tartották. Egy külföldön tartózkodó hazánkfia az építésügyi szabályzatot hibáztatta. Szerinte az 1894-es szabályzat már amúgy is idejétmúlt, s a modern városépítés követelményeinek nem felel meg. Nemcsak módosításokra szorul, teljes megújítására van szükség

23 Vasárnapi Újság 50. (1903) 35. szám, 577. p. és 36. szám 594. p.

24 BFL X.201.a. 45. kötet. 1903. augusztus 25. nap jegyzetei között.

25 Vasárnapi Újság 50. (1903) 35. szám 578. p.

26 Magyar Tűzoltó 20. (1968) 7. sz. 19. p.

— írta Drezdából, majd összehasonlította a magyar és a német állapotokat is,²⁷ és megjegyezte, hogy az esetet a külföldi sajtó megdöbbenéssel fogadta, néhol vezércikkben emlékeztek meg róla. A lapok véleménye szerint az üzletvezető nem törődött a tűzvédelmi előírásokkal, csak az üzleti haszonra tekintve túlszűfolt az épületet, minden talpalatnyi helyet telepakoltatott gyúlékony anyagokkal, tehát az ő kapzsisága felelős a történetekért. A szociáldemokrata Népszava néhány napon belül levonta a végső következtetést: „Keresik a bűnöst, kik önmaguk a bűnösök! Bűnös a főváros, bűnös a tanácsa, bűnös a törvényhatósága, bűnös a polgármestere!”²⁸ Azaz főbűnös a város vezetése és a meghatározó politikai rendszer.

Munkásmozgalmi folyománya is volt az esetnek. A Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Egyesülete a tűzvészt követő vasárnapra több mint kétezer főt mozgósító nagygyűlést szervezett. A beszédek elhangzása után jegyzőkönyvben örökítették meg az elhunytak, „törekvéseik lelkes munkásai”²⁹ emlékét. Ezek után határozati javaslatot fogadtak el, melyben a balesetbiztosításról, a rokkantsági és aggkori biztosításról és a munkaidő szabályozásáról szóló törvény hiányára hívták fel a törvényhozás figyelmét. Nemcsak kérték, követelték az új törvényt, melynek kiharcolásáért országos mozgalom indítását helyezték kilátásba. Követelték továbbá az összes üzlet tűzvédelmi vizsgálatát. Felolvasták külföldi támogatóik részvéttáviratait, majd a városligeti nagygyűlés szónokai ismertették a Szociáldemokrata Párt programját, és belépésre szólították fel a megjelenteket, szidalmazták a rendszert, a korrupciót, a kapzsiságot, a kapitalizmus egészét.³⁰

A következmények

Márkus József főpolgármester rendkívüli közgyűlést hívott össze,³¹ melynek a tárgya a katasztrófa után „gyászos véget ért embertársaink közsegélyezése” volt. A főpolgármester előljáróban leszögezte: „...én híven kötelességemhez, ügyelni fogok arra, hogy a vizsgálat teljes szigorral, a legnagyobb lelkiismeretességgel és részrehajlatlansággal, valamint a jogosan megkövetelhető gyorsasággal hajtassék végre, és hogy annak eredményéhez képest elvegye méltó büntetését kivétel

27 Építő Ipar 27. (1903) szeptember 6. 227–229. p.

28 Népszava, 1903. augusztus 29. 5. p.

29 Szilágyi, 1986. 253. p.

30 Népszava, 1903. szeptember 1. 7. p.

31 BFL IV.1403.a. 1903. augusztus 28-i közgyűlés 909–912. kg. szám.

és kímélet nélkül mindenki, a kinek cselekménye, mulasztása, hanyagsága, felületessége, vagy tudatlansága e gyászos esemény bekövetkezését lehetővé tette.” Jegyzőkönyvbe vétette a közgyűlés részvétét, valamint háláját az uralkodó megjelenéséért és támogatásáért, majd felkérte az alpolgármestert, hogy tegye meg jelentését az addig tett intézkedéseiről, a pénzügyi és gazdasági bizottmányt pedig arra, hogy tegyen javaslatot a katasztrófa által közvetlenül sújtott emberek anyagi támogatására. Matuska Alajos alpolgármester jelentésében elmondta, hogy már másnap megindította a vizsgálatokat Faller Ferenc vezetésével, (akit betegsége miatt rövidesen Lung György tanácsnok váltott), s erre nyolc napi határidőt adott. A vizsgálat irányait az alábbiakban határozta meg:

„I. Oltás. Mentés. A tűzoltóság kivonulása kellő időben, kellő munkaerővel és kellő felszereléssel történt-e? Az intézés megfelelő volt-e?

II. A tűzkatasztrófát minő okok mozdították elő, illetve tették lehetővé, tekintve az építkezést és az áruk összehalmozását? Miért is

1. a szabályoknak megfelelő volt-e az építkezés?

2. miként volt lehetséges, hogy az építkezés után lényeges eltérések s átalakítások történtek, fokozatosan, elég rövid egymásutánban? Hogy nevezetesen:

a) a tűzálló falak kicseréltettek,

b) a kapubejárat oldalfala eltávolított,

c) a szomszéd ház tűzfala áttörtetett,

d) az udvar a második emeletig befödött,

e) a hátsó udvari lépcső felülről csak a második emeletig lett járhatóvá téve.

3. Miként történhetett, hogy ezek a változtatások arra használtattak fel, illetve azért eszközöltettek, hogy minél több áru helyeztethessék el nemcsak az illető, hanem a szomszéd ház helyiségeiben is emeletnyi magasságban és nemcsak ezekben, hanem a befödött udvarnak is teljes kihasználásával s a kapubejárat oldalainak is igénybevételeivel ?

4. És miként történhetett, hogy az összehalmozott áruk nagy része gyúlékony, sőt robbanó anyagból állott?

5. Az áruház önálló villamos világítási teleppel bírt; szabályszerű volt-e annak engedélyezése, kivitele és kezelése?

6. Mindezekre való tekintettel miként gyakoroltattott az építés-rendőri és a tűzrendészeti ellenőrzés?”

Miután meghallgatta a jelentést, a közgyűlés 20.000 koronás segély utalványozásáról döntött, amelyet az előző év zárszámadása szerint maradt főlöslégből fedeztek. A segélyt a szerencsétlenül jártak családjai és a kereset nélkül maradtak számára szavazták meg. Az összeg kezelésére, a volt alkalmazottak

segélyezésére egy különbizottság alakult. A Bizottság első értekezletén az elnök felolvasta a miniszterelnök levelét, majd úgy határoztak, hogy elsősorban az állás nélküliek elhelyezéséről igyekeznek gondoskodni, és őket az addigi fizetésük, valamint a beérkező segélyösszegek arányában fogják támogatni. Az alkalmazottak egyesülete felhívta a lakosság figyelmét a gyűjtésre, amit a hírlapokon keresztül népszerűsítettek. A különbizottság vezetésére, a beérkezett összegek kezelésére dr. Alkér Ernő VII. kerületi előljáró-helyettes vállalkozott.

A király, mint fentebb már jeleztük, 5300 koronás (más forrás³² szerint „csak” 4000 koronás) gyorssegélyt küldött a sérülteknek. József Ágost főherceg és Augusztia főhercegnő összesen 500 korona adományt gyűjtött össze, amit a Rókus kórház gondnoksága kézbesített a rászorultaknak.³³ Gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök 1500 koronát utalványozott a kenyér nélkül maradt alkalmazottak számára. Kramer Teréz művésznő, az Operaház tagja egy hangverseny rendezését, a Sidoli cirkusz, a Fővárosi Orfeum, Ős-Budavár igazgatósága, a Városligeti Nyári Színház társulata és Vörös Elek cigányprimás egy-egy előadás rendezését ajánlották fel a segélyezendők javára.³⁴ Komoly összeget gyűjtött össze a bécsi kereskedők egyesülete. 1903. szeptember 21-én 1000 koronát utaltak át a VII. kerületnek postai úton. Ez az adomány a rászorultak kezébe került, bizonyítja ezt a rendelkezésünkre álló kiosztási jegyzék, amely a 10 leginkább rászoruló nevét tartalmazza.³⁵

Az adakozásról a lapok folyamatosan beszámoltak. Egy héttel a tűzvész után közadakozásból 3382 korona és 90 fillér gyűlt össze.³⁶ Thék Endre bútor- és zongoragyáros 100 koronát adományozott az áruház égése miatt közvetlenül sújtott embertársainak. Az adomány a kiosztással közvetlenül megbízott dr. Alkér Ernő helyettes előljáróhoz került.³⁷ Rákospalota község Előljárósága, 50 koronát juttatott el Matuska Alajos helyettes polgármesternek.³⁸ Szeptember 10-én a Köröshegyi

32 Budapesti Napló, 1903. augusztus 28. 11. p.

33 Pesti Hírlap, 1903. augusztus 31. 3. p.

34 Budapesti Napló, 1903. augusztus 28. 11. p.

35 BFL IV. 1402.b. 579/1903. A kiosztásra 1903. október 23-án került sor. Az adományokat a következőképpen osztották szét: Berger Miksa — 150, Neubauer Dezső — 50, Krausz Matild — 50, Simon Péter — 50, Beer Ignácné — 50, Spira Margit és Gizella — 50, Weinberger Lajos — 50, Spira Samu — 50, Markus Alfréd — 300, Reichmann Gyuláné — 200 koronát kapott.

36 Pesti Hírlap, 1903. szeptember 1. 6. p. A lap részletesen felsorolja az adakozókat, mindenkit név szerint, tételesen megjelölve, ki mekkora összeget szánt a jótékonykodásra.

37 BFL IV.1402.b. 488/1903.

38 BFL IV.1402.b. 492/1903. A község segítségnyújtása szeptember 3-án érkezett meg.

Plébánia 25 korona 44 fillért adományozott.³⁹ Magángyűjtést kezdeményezett Jelinek Emil bécsi lakos a császárvárosban, melynek eredményeként 10 koronát juttatott el a VII. kerületi előljáróságra, és az előljáróság vezetőjét, Eszláry Sándort bízta meg a kiosztással. A bécsi polgárok utóbb újabb 20 koronát adtak össze Jelineknek, amit szintén Eszláry előljáró osztott szét. Az elsőként leadott 10 koronás segítyt Spira Samu kapta meg, míg a 20 korona Rosenfeld Márkuson segített átmenetileg.⁴⁰

Lelkesen számolt be az összegyűlt adományok összegéről egy újságíró szeptember 3-án: „... a segélyezésre mintegy 46.000 korona gyűlt már össze, de össze fog jönni az 50.000 is. A szerencsétlen károsultak segítségére 22.000 koronát fognak kiutalni”⁴¹ Becslése csaknem pontosnak bizonyult, a bizottsághoz 2 hét alatt, szeptember 6-áig végül 51.486 korona folyt be. Ebből az összegből a 148 alkalmazott részére 6 heti fizetésüknek megfelelő 20.265 koronát utaltak ki, a még nem jelentkezettek részét pedig letétbe helyezték. Kiosztottak ezen kívül 8850 koronát a szerencsétlenül jártak hátramaradottainak, az összeg fennmaradó részét tovább kezelték, és természetesen várták még az újabb adományokat. A bizottság 26 alkalmazottnak állást is szerzett. Az állás nélkül maradt, megsegített dolgozók körlevélben fejezték ki köszönetüket a bizottságnak.⁴² Látható, hogy a lakosság szolidaritását milyen mértékben keltette fel a katasztrófa, hiszen az 51.486 korona kisebb vagyonnal ért fel. Ebben az időben a munkások heti keresete átlagosan 10-40 korona volt, de ez a Párizsi Nagy Áruházban ehhez képest eléggé alacsony lehetett. A személyzet alacsony bérére utal egy 1907-ből származó cikk⁴³, amely szerint a csomagoló osztály dolgozói napi tizenkét órással nehéz munkáért 2 korona 40 fillért kaptak.

A tűzvész által keltett félelem az embereket arra is ösztönözte, hogy jobban odafigyeljenek saját környezetükre. Erre utal például egy névtelen feljelentés, amely a Sajó utcában álló, a „fővárosi pöczegődör tisztító vállalkozó által bérelt istállók tűzveszélyes állapotára”⁴⁴ hívja fel a hivatalnokok figyelmét. Nagy Péter magánzó is feljelentést tett, a „Gólya utca 15. számú házban lévő fafészek

39 BFL IV.1402.b, 503/1903.

40 BFL IV.1402.b. 491/1903. Az adomány első fele szeptember 20-án érkezett, a második pedig október 2-án, a kiosztásra pedig október 23-án került sor.

41 Budapesti Napló, 1903. szeptember 3. 6. p

42 Pesti Napló, 1903. szeptember 6. 9. p.

43 Népszava, 1907. december 19. 5. p.

44 BFL IV.1402.b. 489/1903. A feljelentés augusztus 29-én érkezett.

tűzveszélyes és egészségellenes állapota ügyében”.⁴⁵ Vedneczky Tivadart a „kapualjakban elhelyezett fabódék” töltötték el aggodalommal, szerinte ezek tűzrendészeti szempontból betiltandók lennének.⁴⁶ A feljelentéseket az I. kerületi előljáróság komolyan vette, erről tanúskodik egy véghatározat, amely a Logody utca 62. számú ház udvarán lévő fa fészert lebontásra ítélte, s ezen a tulajdonos könyörgő levele sem tudott változtatni.⁴⁷

A beadványok egy másik csoportja, a tűzvédelemre vonatkozó fokozott igényre reagál. Ilyen H. Grünwald bonni építész levele, amely tűzbiztonsági építkezésre vonatkozó ajánlatot tartalmaz.⁴⁸ A halálugrások elkerülése motiválhatta Raab Sándor beadványát, aki a tűzoltóság részére „biztonsági ugróhálók beszerzésére vonatkozó” ajánlattal kereste meg a hivatalt.⁴⁹ Harner István elektrotechnikus pedig önműködő tűzjelző és tűzoltókészülékét ajánlotta fel a tűzörségnek.⁵⁰ A „Fabrik explosionssicherer Gefasse” nevű németországi gyár — megragadva a szomorú alkalmat — robbanásmentes tartályok ajánlatával házalt.⁵¹ Wohlfart charlottenburgi gyáros ajánlata tűzmentes festékanyagokra vonatkozott.⁵² Jetley londoni gyáros szabadalmazott tűzoltó és mentő készülékeit ajánlotta fel.⁵³ A „Fries I. J. fia” frankfurti cég önműködő mentőlétráit kínálta Budapest számára.⁵⁴ Rózsa Tivadar, aki alkalmazottja volt az áruháznak, egy könyv megírásához kérte a főváros támogatását, melynek címe a „Párizsi Nagy Áruház alapításának és égésének története”⁵⁵ lett volna, de valószínűleg sohasem készült el. Schüller Zsigmond is saját találmányát próbálta eladni, ajánlata „kézi tűzfecskendő”-re

45 BFL IV.1402.b. 512/1903. A feljelentés szeptember 4-én érkezett.

46 BFL IV.1402.b. 527/1903. A beadvány szeptember 8-án érkezett.

47 BFL IV. 1402.b. 639/1903.

48 BFL IV.1402.b. 493/1903. A levél sajnos elveszett, így ma már nem ismerhetjük meg, mit ajánlott a bonni építész.

49 BFL IV.1402.b. 494/1903. Maga az ajánlat sajnos itt is hiányzik. Iktatása szeptember 1-jén történt.

50 BFL IV.1402.b. 508/1903. Maga az ajánlat sajnos itt is hiányzik. Az iktatás szeptember 3-án történt.

51 BFL IV.1402.b. 523/193.

52 BFL IV.1402.b. 524/1903 A tényleges ajánlat itt is hiányzik, pedig az előadói ív szerint az ajánlathoz mintaküldemény is tartozott. 1903. szeptember 10.

53 BFL IV.1402.b. 526/1903 A tényleges ajánlat itt is hiányzik, pedig az előadói ív szerint az ajánlathoz fényképek is tartoztak. 1903. szeptember 10.

54 BFL IV.1402.b 558/1903. 1903. szeptember 15.

55 BFL IV.1402.b 569/1903.

vonatkozott.⁵⁶ Ez csak néhány kiragadott példa azokból a beadványokból, melyek a főpolgármesterhez érkeztek ekkoriban, és jól mutatják, mennyire széles körben felbolygatta a kedélyeket a tüzeset. A francia konzul két nappal a katasztrófa után fejezte ki részvétét. Mint levelében írja, „részt vesz abban a gyászban, amely Budapest városát oly fájdalmasan éri”.⁵⁷ A hannoveri osztrák-magyar segélyegylet ugyanezt táviratban fejezte ki.⁵⁸

Kézenfekvő kérdés, hogy az oly sokat bírált építésügyi szabályzat változott-e ezek után. Márkus József főpolgármester közvetlenül a tragédia után vizsgálatot rendelt el. Utasította a kerületi előljárókat, hogy mint elsőfokú tűzrendészeti hatóságok a „legbehatóbb módon és a legnagyobb gondossággal” vizsgálják meg az összes üzlettelepet, amelyben nagy mennyiségben vannak felhalmozva könnyen gyúló áruk. Ezzel az intézkedéssel párhuzamosan szükségesnek tartotta, hogy az építésügyi szabályzatot és a tűzrendészeti szabályrendeletet vegyék alapos tanulmányozás alá.⁵⁹ Erre harminc napos határidőt szabott a főpolgármester, mivel azonban a hivatalok malmai már akkor is lassan öröltek, 1904 januárjában sürgető levelek formájában próbálta ösztökélni őket feladatuk ellátására. A polgármester a főpolgármesterhez intézett 1904. május 3-i jelentésében előadta, hogy „az összes kerületben megtartották a tűzrendészeti vizsgálatokat, a hiányok megszüntetésére a határozatokat meghozták, amelyek részben fellebbezés alatt állnak, nagyobb részben azonban már jogerősek. Az építésügyi szabályzat módosítására vonatkozó javaslat elkészült, és a legközelebbi tanácsülés elé lesz terjesztve. A tűzrendészeti szabályrendelet módosítása, illetve egy új szabályrendelet megalkotása folyamatban van.”⁶⁰ A tervezetet tanulmányozás végett megküldték a középítési albizottmánnak, a tűzoltó főparancsnokságnak, a mérnöki hivatalnak és a kerületi előljáróságoknak. A következő jelentésben, amely 1905. január 25-én kelt, a polgármester leírta, hogy a tárgyalások folyamatban vannak, megkereséseket intéztek Európa, sőt Amerika nagyvárosaihoz is, kérve őket tűzrendészeti szabályrendeleteik megküldésére. Mivel a feldolgozandó anyag elég terjedelmesre rúgott, ezért az új szabályozás elkészültére egészen 1906. január 3-áig kellett várni. Az új szabályrendelet-tervezet⁶¹ már igazán körültekintő volt. Kitért építési szempontokra (1–26. §), a világítás (27–39. §), fűtés (40–43§) módjaira és külön

56 BFL IV.1402.b. 617/1903. 1903. október 12-én.

57 BFL IV.1402.b. 477/1903.

58 BFL IV. 1402.b. 490/1903. A távirat augusztus 27-én érkezett.

59 BFL IV.1402.b. 821/1903. 3–5. p.

60 BFL IV.1402.b. 821/1903. 22–23. p.

61 BFL IV.1402.b. 821/1903. 45–58. p.

a tűzoltási és menekülési óvintézkedésekre is (44–52. §). A tervezet építésre vonatkozó része meghatározta, hogy az áruházakban a közlekedést csakis szilárd falak által körülzárt, füstmentes lépcsőházakban kell biztosítani. Elrendelte, hogy minden 200 négyszögméter alapterület után egy tűzbiztos lépcső készíthető, amely az utcára, vagy az udvarra kivezető ajtóval áll kapcsolatban. Az épület pillérjei, oszlopok, mestergerendák, födémek tűzbiztos anyagból készíthetők. A világításra vonatkozó fejezet is igyekezett minden eshetőséget számításba venni, így a menekülő ajtók fölött mellékvilágítás elhelyezését kívánta meg, és a villamos vezetékeknek legalább évenként egyszeri megvizsgálását írta elő. A tűzoltási és óvintézkedésekre vonatkozó újabb szabályok is leginkább a személyi biztonságra irányultak, például a lépcsők, folyosók, ajtók szabadon tartására, a dohányzás és szivarozás raktárhelyiségekben való tiltására vonatkoztak. A tűzoltó berendezések, vízcsapok, tömlők, tűzjelzők ezek után a tűzoltó parancsnokság utasításai szerint szerelendők fel, és üzemképes állapotban tartandók. A rendelet-tervezetben sok ma is használt szabály ismerhető fel, például az alkalmazottak tűzvédelmi oktatásban részesítése, a tűzrendészeti utasítások kifüggesztése jól látható helyekre. Az új szabályrendelet elkészítésébe fektetett hosszasan munka mégsem ért célt, még közgyűlési tárgyalásra sem került.⁶²

Fontos következményekkel járt a tűzvész a tűzoltóság történetében is.⁶³ Budapestnek 1898-ban már 725.000 lakosa volt, de csak minden 3200 emberre jutott egy tűzoltó. A létszám szaporítása állandóan napirenden volt, de a közgyűlés kevés állást szervezett, 1903-ban is csak 20 új tűzoltó állhatott munkába. A rendezés a pénzügyi helyzet miatt váratott magára. A megnövekedett adminisztratív munka ellátására 1905-ben újabb két állást szerveztek.⁶⁴ Kimutatható, hogy a Párizsi Nagy Áruház tűzkatasztrófa változásokat okozott a tűzoltóság fejlődésében, azon kívül, hogy az eset szomorú tapasztalatait bizonyára beépítették munkájukba. A fentebb már említett vizsgálat rávilágított a tűzoltók hiányos felszereltségére

62 A tűzrendészetről szóló 1936:X. tc. és a végrehajtására vonatkozó 180.000/1936. sz. kormányrendelet elfogadásáig az 1881-ben született szabályrendelet szabályozta a tűzrendészet ügyét a fővárosban.

63 Erre utal az is, hogy a Tűzoltó Múzeum egy egész tárlót szentel a katasztrófának. A katasztrófa okait a meg nem épített tűzfalakban, az udvar beépítésében, a tűzoltóság létszámának és felszereltségében hiányosságaiiban találta meg a tárló készítője. A tárló alján szomorú figyelmeztetésként összegegt tárgyakat (babákat, könyveket, teafőzőt, fogport) láthatunk, amelyek bizonyára az oltási és takarítási munkák során kerültek elő.

64 A Tűzoltóság létszámát végül nagyobb mértékben 1908-ban emelték meg. A vizsgált eset idején 325 tűzoltó szolgált a fővárosban, míg 1908 után 396-ra növelték az állományt, majd 1923-ban 581 főre duzzadt a tűzoltók száma. MTK 1925, 196–197. p.

például a fecskendőket illetően. Megállapították, hogy a fecskendők állapota nem megfelelő, és a tűzoltóság ellátását általánosságban is felülvizsgálat alá vonták az esetet követően. A tűzvész után rendelték az ulmi Magirus gyártól egy benzinmotoros autófecskendőt, de ez nem igazán váltotta be a hozzá fűzött reményeket. 1908-tól elektro-mobilokat használtak, majd 1914-re 14 darabból álló „járműparkot” vásároltak.⁶⁵ Megsokszorozták a fecskendők számát, és a tűzkatasztrófa után kezdték bevezetni a spinkler készülékeket.⁶⁶ Ezek önműködő vízzel oltó zuhanyberendezések, melyek nálunk nem igazán terjedtek el.

Következményként meg kell említenünk az épületben keletkezett „változásokat” is. Építését Hubert József építész tervei alapján a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1897. március 21-én engedélyezte. Tulajdonosa, dr. Szénássy Sándor bérleti szerződést kötött a Gottlieb testvérekkel. 1898 februárjában megnyitotta kapuit az áruház a földszinti és az első emeleti helyiségekben, a pincében raktárakkal. Ahogy az áruház gyarapodott, kinőtte a helyiségeit, így faláttörésekre volt szükség. Először a szomszéd épületet, a Kerepesi út 40. számút kötötték össze vele, így biztosítva új helyiségeket a bolt számára. Az első faláttöréseket a pincében és az első emeleten végezték el, amit 1901. október 5-én hagyott jóvá Budapest Székesfőváros Tanácsa. Ekkor építették be üvegtetővel az udvart is, így is növelve az áruház tereit. 1903. április 25-én az üzletek „hátrafelé” bővültek, ezúttal az áruház mögötti épület, a Klauzál u. 3. felé az első emeleten.⁶⁷ A tűzvész után a tulajdonos helyreállította az épületet, a terveket 1904. április 25-én hagyta jóvá a Tanács, a földszinti alaprajzon már tűzoltó szertár is látható.

Jelen írásnak nem célja az áruház további történetének ismertetése, röviden mégis szükséges erről szólni. Goldberger Sámuel végül nem találták bűnösnek a katasztrófa előidézésében, az anyagi csőd is elkerülte. A tragédia számára családi tragédia is volt, hiszen az egyik áldozat Goldberger Jakab Henrikné, az egyik tulajdonos felesége volt. A családi vállalkozás azonban tovább működhetett, mivel az osztrák biztosító társaságtól 540.000 koronát kapott.⁶⁸ A cég összeszedte magát, és újraindult az üzlet. Az újabb áruház telkét (amely már a mai, az Andrássy úti) Párizsi Nagy Áruház volt, 1908-ban vásárolták meg, végül hosszas építkezés után 1911-ben nyitotta meg kapuit az impozáns áruház-palota. A D-90 iparlagstromszámom kiadott iparigazolványát Goldberger 1911-ben „fűszer,

65 Réti Rezsőnek a Tűzoltó Múzeum megbízott igazgatójának szóbeli közlése nyomán, akinek ezúton is köszönetet mondok segítségéért.

66 Szilágyi-Szabó, 1986. 251. p.

67 BFL XV.17.d.329. 34552 hrsz. 1–34. fólió.

68 Szilágyi-Szabó, 1986. 251. p.

csemege, különböző férfi és női divatáru, díszműáru, férfi és női kalap, férfi és női cipő, confectió, könyv, papír, szőnyeg, üveg, porcellán, játékaru, cukorka, gyermekkosci, kosáráru, háztartási cikkek, bronz, chinaezüst, és lámpaáruk, hangszerek, selyem szövetek, szállagok és női kézimunkák, pipere szappan és női illatszerek, sportcikkek, fegyverek, kész gyermekruhák és férfi felsőkabátok” eladására igényelte.⁶⁹ Itt is volt tehát mindenféle gyűlékony áru, de a tűzbiztonságra ebben az épületben már fokozottan ügyeltek. A vezetékek szigeteltek voltak, tűzcsapokat helyeztek el, a raktárakat tűzmentesen elkülönítették egymástól stb...⁷⁰

A fegyelmi és a bűnügyi eljárás

Amint az augusztus 26-án összehívott rendkívüli közgyűlésen Matuska Alajos alpolgármester elmondta, a vizsgálatokat minden irányba kiterjesztették. Elsősorban a tűzoltást, és a mentési tevékenységet, valamint a tűz okait vizsgálták. Ennek során részletes tanúvallomásokot vettek fel. Nyilatkozott a tüzet telefonon bejelentő rendőr, a tűzoltóság alkalmazottai, az üzlettulajdonos Goldberger, a kórház gondnoka, és még sokan mások. Bevontak a vizsgálódásba külső szakértőket is (építészek, kárpitos, magánhivatalnok, kéményseprő...), de a házmesterek és más szemtanúk vallomásait is jegyzőkönyvbe vették.⁷¹ A vizsgálatokat irányító Lung György tanácsnok a jegyzőkönyvekre, beadványokra alapuló beszámolóját szeptember 14-én mutatta be az alpolgármesternek. A tanácsnok utasítására a tragédia felelőseiként a „távbeszélő állomás” alkalmazottait is kérdőre vonták, ahol a vizsgálat arra irányult, hogy nem történt-e mulasztás, a kapott jelzést azonnal továbbították-e a tűzoltóságnak. Jelentésében leírja, hogy fegyelmi eljárást javasol a tűzoltó főparancsnok, Scserbovszky Szaniszló⁷² ellen, mivel a tolólétrát

69 BFL VII.2.e. 327/1915.

70 Építő Ipar, 36. (1912) 335–340. p.

Az áruház épülete ma ismét várja látogatóit, ugyanis 2009-ben újra megnyitotta kapuit. *Szépvolgyi Viktória*: Nyitva van az aranykapu – APárizsi Nagy Áruház. Atrium, 14. (2009) 2. sz. 74–84. p.; Újjászületés százévesen: Megnyílik a Párizsi Nagy Áruház. Építőmester, 13. (2009) 1–2. sz. 16–19. p. Impozáns Lotz termében található kávéháza egy kerekasztal beszélgetésnek lehetett házigazdája. A megjelentek az épület 100 éves múltjáról hallgathattak előadásokat a Legenda Egyesület jóvoltából: http://hvg.hu/kultura/20110411_szaz_eves_parisi_nagy_aruhaz

71 BFL IV.1409.a. 150/1903. I–XLII. sz. jegyzőkönyvek.

72 Scserbovszky Szaniszló 1885–1912-ig volt a budapesti Tűzoltóság főparancsnoka.

nem alkalmazták, illetve az ugróponyva használata sem volt megfelelő. A kerületi mérnököt, Planer Gyulát is megnevezi felelős gyanánt, mivel (mint kiderült) a Párizsi Nagy Áruházat egyszer sem vizsgálták meg tűzrendészeti szempontból, ami az ő felelőssége volt. Ezen kívül még egy súlyos mulasztásra hívja fel a figyelmet a tanácsnok: a ház építési tervei szerint az üzlet felőli kapubejárójához egy „tüzifal” lett volna építendő. Ez azonban soha nem készült el (ami a katasztrófa egyik közvetlen kiváltó oka volt, hiszen tűzfal hiányában a lángok és a füst elárasztották a kaput, az egyetlen menekülési útvonalat), így a lakók nem tudtak kimenekülni a szabadba. Az építkezések ellenőrzése is a kerületi mérnök hatáskörébe tartozott, vagyis ismételt kötelességmulasztás terhelte a mérnököt, amiért ellene is fegyelmi eljárás indult.

Itt kell megemlítenünk egy az üzlettulajdonos Goldberget rossz színben feltüntető nyilatkozatot. A vizsgálatok során ugyanis nyilatkozatot tett az áruház építését vezető Walter Gusztáv „kőműves pallér”. Kijelentette, hogy: a „kapubejárat melletti falat megépíteni akartam, kezdettem is alapoztatni a falat, de ekkor odajött Hubert József építőmester, s azt mondván, hogy Goldberger a fal által elfoglalt helyet is meg akarván spórolni, s a falat kirakati szekrénnel helyettesíteni — a falat nem kell alapozni és felépíteni. Folyó hó 25-én Weigam Gyula kőműves pallér tétényi lakostól arról értesültem, hogy midőn a használhatási engedély kiadását megelőző vizsgálat a helyszínen megtartatott, a kapubejáratnak az üzlet felőli része, úgy az üzletben mint a kapu alatt állványokkal volt teljesen elfödve, úgy hogy ott szemmel a fal hiányát felfedezni nem lehetett.”⁷³ Ezzel szemben Goldberger Gottlieb Sámuel a vizsgálati meghallgatása során így nyilatkozott: „hogy a kapualja és a mi üzletünk között szilárd fal volt-e arról nem tudok.”⁷⁴

Elrendelték a fegyelmi eljárást a kerületi előljáró, Eszláry Sándor⁷⁵ ellen is, mivel neki lett volna kötelessége ellenőrizni a beosztottait.⁷⁶ A tűzoltóparancsnokot és a kerületi mérnököt állásukból felfüggesztették, és megvonták fizetésük kétharmad részét. A „távbeszélő hálózatot” a vizsgálat teljes mértékben tisztázta, kiderült, hogy a „telefonoskisasszony” rögtön kapcsolta a tűzoltóságot, részükről nem történt mulasztás. A vádak ellen terjedelmes fellebbezéseket nyújtottak be az érintettek. Scserbovszky Szaniszló védelmébe vette a tűzoltóság munkáját az ugróponyva alkalmazását illetően és a tolólétra mellőzése miatt is. Kifejtette, hogy a tolólétrát nem lehetett az épület közelébe vinni, mert az óriási hőség,

73 BFL IV.1409.a. 150/1903. Dobos János és Walter Gusztáv nyilatkozata, 1903. szeptember 26.

74 Lásd a 3. sz. dokumentumot!

75 1899–1907 között irányította a VII. kerület adminisztrációját.

76 BFL IV.1409.a. 150/1903. Lung György jelentése, 1903. szeptember 14.

illetve a kicsapó lángok ezt lehetetlenné tették, így a mentést csak az ugróponyva segítségével lehetett megkísérteni. Azt a vádat is cáfolta, hogy a ponyvát nem megfelelően alkalmazták, ennek igazolásául jegyzékbe foglalták a ponyvát tartók neveit is.⁷⁷

Planer Gyula kerületi mérnök védekezése szerint az áruháza minősítése szerint nem tartozott a tűzveszélyes üzlettelepek kategóriába, neki pedig csak azokat kellett a tűzrendészeti nyilvántartásba venni és megtartani az éves tűzrendészeti vizsgálatot. Az áruházak (ekkor még) valóban nem tartoztak egyik kategóriába sem, mivel sem a gyárnak, sem középületnek, sem közintézetnek nem minősültek. A felelősséget a mérnök áthárította az építési engedély kiadói, mivel szerinte hiba volt megengedni az udvar beépítését. A megvádolt kerületi mérnök mellé álltak kollégái a többi kerületből, és ezt egy hozzá írt baráti hangú levélben is bizonyították. Ebben az állt, hogy „tűzveszélyesnek előre kijelenteni nagyobb bolti helyiségeket, sőt áruházakat sem lehet, annál is inkább, mert az előjárásnál tűzveszélyes telepek alatt rendszerint telepek értetnek, mint például: malmok, nagyobb asztalos telepek, tűzifa és épületfa telepek, stb. és nem üzlethelyiségek. A kerületi mérnökök pedig általában nem is értesülnek közvetlenül nagyobb üzletek nyitásáról, sőt ezek áthelyezéséről sem, mert ezen ténykedés az előjáróság más személyzetének hatáskörébe esik.” A levél tájékoztat arról is, hogy a kerületi mérnökök értekezletükön megállapodtak abban, hogy felkérjük az előjáróságokat, írják össze a tűzveszélyes üzlettelepeket, amely lista alapját képezheti a jövőbeni tűzrendészeti vizsgálatoknak.⁷⁸

Eszlár Sándor a kerületi előjáró a felelősséget beosztottaira hárította, hiszen „ha a kerületi előjáró minden mulasztásért, hibáért tévedésért felelőssé tétetnék, ez annyi volna, mint azt kívánni tőle, hogy ő maga újra átdolgozza mindazt, amit a mellé rendelt tisztviselők már elvégeztek.”⁷⁹ Sőt, emlékezete szerint a Párizsi Nagy Áruház „használhatási engedélyét” nem ő, hanem távollétében helyettese Szabóki Lajos tanácsjegyző adta ki. A fegyelmi eljárásban 1903. november 3-án hozott határozat szerint a tűzoltó főparancsnokot és a kerületi mérnököt állásukba visszahelyezték, de időközben megkezdődött a bűnvádi eljárás, az ügy ott

77 BFL IV.1409.a. 150/1903. A mellékelt jegyzék szerint a Kerepesi úti ponyvát 28 tűzoltó tartotta, és sokan segítettek a tömegből is. Kiegészítésként megtalálható az ugróponyva összeszerelésének szabályzata. Ebben olvasható, hogy a ponyvát 32–40 embernek kell tartania, de azt nem fekteti le a szabályzat, hogy a ponyvát tartóknak mind tűzoltóknak kell lennie. Így elvben elegendő tartották a ponyvát, amelynek összeszerelését személyesen a parancsnok felügyelte.

78 BFL IV.1409.a. 150/1903. A kerületi mérnökök levele, 1903. szeptember 26.

79 BFL IV.1409.a. 150/1903. Eszlár Sándor VII. kerületi előjáró fellebbezése.

folytatódott tovább. A kerületi előjáró ellen a fegyelmi eljárást megszüntették, kötelességmulasztást az ő esetében nem találtak. Miután fellebezés nem érkezett, december 3-án jogerőre emelkedett az előjárót felmentő véghatározat.

A bűnvádi eljárás gondatlanságból elkövetett emberölés vádjával indult meg dr. Szénássy Sándor ellen. Ő volt ugyanis a Kerepesi út 38. számú ház tulajdonosa. Az épület építéséért, illetőleg a későbbi átépítésekért elvileg tehát ő volt a felelős. Vádat emeltek az üzlettulajdonosok, Eszláry Sándor kerületi előjáró és Planer Gyula kerületi mérnök ellen is tizenhárom rendbeli emberölés és három rendbeli súlyos testi sértése miatt. A vád a katasztrófa okát az udvar átalakításában, a falátörésekben és meg nem épített falakban találta meg, és ezekért mind az öt vádlottat felelősnek tartotta. Akor neves ügyvédei viszont a tűzoltóságot okolták, és elérték, hogy védenceiket felmentsék. Az ügyvédek álláspontja szerint védenceik mulasztásait a szerencsétlenséggel nem lehet összefüggésbe hozni. Így a bűnügyi eljárás 1904. február 9-én eredménytelenül lezárult.⁸⁰ Érdemes idéznünk az egyik hírlapi tudósításból: „A vádtanács elfogadta a védők érvelését, s az összes terheltek ellen megszüntette az eljárást. A megokolás szerint ugyanis kiderült, hogy a Párizsi Áruház hatósági engedellyel épült föl, a terveknek megfelelően, és az ügyészség egyik terhelttel szemben sem tudott olyan mulasztást fölhozni, ami gondatlanság számba menne. A tárgyalás során bebizonyult, hogy a Goldberger testvérek hatósági fölszólítás nélkül üzleti helyiségeikben vízcsapokat alkalmaztak, és személyzetüket az oltásra begyakorolták. A katasztrófa igazi oka a vádtanács mai tárgyalásán elhangzott érvelés szerint az volt, hogy úgy a szerencsétlen áldozatok, mint a tűzoltók nem voltak nyomban tisztában a tűzvész borzalmas nagyságával, és emiatt nem gondoltak a gyors mentésre. A megszüntető határozatban a vádtanács képviselője is megnyugodott, s így az jogerőssé vált.”⁸¹ Az ügy még éveken keresztül húzódott, a polgármester kérvényeit háromhavonta hivatalból elküldte a Büntető Törvényszéknek a fegyelmi ügy iratainak visszaküldésére vonatkozóan. Az iratok nem érkeztek meg, így nem lehetett lezárni a fegyelmi ügyet, csak a bűnügyi eljárás végeztével, amire végül 1908 júliusában került sor. A tizenhárom halálos áldozatot követelő szerencsétlenség ügye öt éven át húzódott, felelősségre végül senkit nem vontak. Az eset jogi következményei jó példát mutatnak arra a

80 Budapest Főváros Levéltárában sem a rendőrség, sem a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék büntetőperes iratai (BFL VII.5.c), sem a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszék iratai (BFL VII.4) között nem maradtak fent a bűnügyi eljárásra vonatkozó iratok, így a bűnvádi eljárást illetően csak Roncsik Jenő már említett tanulmányára hagyatkozhatunk.

81 Budapesti Hírlap, 1904. február 10. 6. p.

szomorú igazságra, hogy (már akkor is) nem igazságszolgáltatás folyt, hanem jogszolgáltatás.

Dokumentumok⁸²

Az alábbi dokumentumok Budapest Főváros Levéltárában találhatóak a polgármesteri elnöki bizalmas iratok között.⁸³ A tüzesetet rögtön követő vizsgálat során 42 jegyzőkönyvet vettek fel. A közöltek ezek közül válogattunk ki, kiemelt figyelmet fordítva a későbbi fegyelmi eljárás szereplőire. A dokumentumokat keletkezésük sorrendjében közöljük, megtartva az eredeti nyelvi jellegzetességeket, de a mai helyesírás szerint. A nyilvánvaló rövidítéseket külön megjelölés nélkül oldottuk fel.

1.

VI. jegyzőkönyv

Felvétetett Budapesten 1903. évi augusztus hó 26.-án a Központi Városház 198. sz. üléstermében Matuska Alajos h. polgármester rendeletére a folyó hó 24-én előfordult tüzeset tárgyában.

Jelen voltak alulírottak.

Meghívás folytán megjelent dr. Diner Ákos rendőrkapitány úr, aki a hozzáfűzött kérdésekre a következőleg válaszolt:

1. A folyó hó 24-én a Kerepesi út 38. sz. házban kiütött tűznél kapitány úr volt a rendőrhatalóság képviselője?

Én, mint aznapi központi felügyeletes voltam a rendőrség képviselője.

2. Mikor és miképp értesült a tűz kitöréséről?

Biztosan nem emlékszem, de néhány perccel lehetett 7 óra előtt, hogy a központi tűzörség a főkapitányságra jelentette telefonon, hogy a Párizsi Áruházban bolti tűz van,⁸⁴ a telefonüzenetet a felügyeleti szolgálatban segéderőnek kirendelve volt segédfogalmazók egyike vette át és közölte velem, az illetőnek nevére most nem

82 Herédi Attilának a dokumentumok összeolvasása során nyújtott segítségét ezen a helyen (is) nagyon köszönöm

83 BFL IV.1409.a. 150/1903.

84 Jelen szakaszt az eredetiben kék ceruzával aláhúzták, kiemelendő a fontosnak vélt 7 órai időpontot és a bolti tűz jelleget.

emlékszem, utólag közölhetem, azt jelentette az illető, hogy a tűzoltóság értesítése szerint a Párizsi Áruházban bolti tűz van. Megjegyzem, hogy a tüzesetekhez általában az illető kerületi kapitány megy ki, aki a főkapitányságtól nyeri, mint a jelen esetben is, az értesítést. A központi ügyeletes rendőrtanácsos vagy kapitánynak csak rendkívüli, nagyobb fontosságú tüzesetekhez kell kivonulnia, ahol főleg ember életveszély is foroghat fenn, annak megítélése, hogy kell-e kivonulnia az illető ügyeletesnek, belátására van bízva. Én habár csak bolti tűzről volt jelzés, miután a Párizsi Áruházról volt szó, nagy fontosságot tulajdonítottam az esetnek, s rögtön elhatároztam, hogy a tűzhöz kimegyek, s azonnal útnak is indultam.

3. Körülbelül hány órakor érkezett kapitány úr a tűzhöz, és milyen állapotban volt akkor az épület?

A hír vétele után rögtön bérkocsiba ültem, és a legsebesebb hajtással a főkapitányságtól 5-6 perc alatt értem a Klauzál utcáig, melynek a sarkán az épület áll, az órát nem néztem meg, de 7 óra után néhány perccel értem oda. Az épület földszinti része a kapu aljával együtt már teljes lángban állt, s az emeleti raktár kezdett szintén égni, akkor pattant ki az I. emeleti első tükörablak. Mikor én odaértem kivonult rendőrség még nem volt, csak egyes őrhelyekről és arra járó rendőrökből volt ott néhány, akikkel az összegyűlt néptömeget eltávolítani igyekeztem. Alighogy az első intézkedéseket tettem már jöttek előbb a lovas, azután a gyalogos rendőrök, megjegyzem, hogy a rendőrlaktanyába is a főkapitányságtól megy az értesítés ugyanakkor, amikor a kerületi kapitánysághoz.

4. Láttá kapitány úr a fővárosi tűzoltóság felvonulását, mennyi idő múlva jöhettek ezek, hány kocsival és milyen felszereléssel?

Én a Klauzál utca felől jöttem a tűzhöz, és a Klauzál utcában már találtam tűzoltókat, akik ott már dolgoztak, amennyire a legénységet látásból ismerem, ez valószínűleg a VIII. kerületi tűzörség volt, azután a Klauzál utcából a Kerepesi útra kifordulva a 38. sz. égő ház végénél találkoztam a tűzoltó főparancsnokkal s ugyanakkor robogott több felől is tűzörség a tűz színhelyére. Hogy az egyes tűzörségek hány kocsival és milyen szerekkel vonultak ki, azt nem mondhatom meg, mert ezek a nagy térség különböző pontjain és leginkább a cordonon kívül állapodtak meg és szereltek. Én a tűzoltó főparancsnokhoz azt a kérdést intéztem, kíván-e valami intézkedést, mire azt válaszolta, hogy semmit, csak a tömeget tartsam vissza, ami azután a kivonult legénységgel meg is történt.

5. A fővárosi tűzoltóság ellen az a vád merült fel, hogy az égő házhoz feltűnő késedelemmel, hiányosan felszerelve jelent meg, hogy a gőzszivattyú elkésztett, továbbá tolólétrát és ugróponyvákat nem hozott magával, úgyhogy ezekért utólag kellett elküldeni, a kapitány úr előadása szerint tehát ez a vád a valóságnak nem felel meg?

Miután én a hír vétele után a lehető legrövidebb idő alatt jöttem a színtérre, s ott tűzoltóságot már munkában találtam, és odaérkezésem után minden oldalról nagyobb csapatokban jött a tűzoltóság, és rögtön hozzáfogott a szereléshez, azt hiszem, hogy a tűzoltóság nem késett el, különben ez tulajdonképpen attól függ, hogy mikor kapta az első értesítést.

A gőzszivattyú a cordonon kívül volt felállítva, hogy az mikor jött oda nem tudom, a tolólétrát láttam, hogy a tűzoltóság a szomszédos 40. sz. ház előtt állította fel, az tehát idejében ott volt, azonban sok bajlódással járt a feltolása, és ha alkalmazásának a rendkívüli hőség nem állta volna útját, akkor azt még korábban is lehetett volna alkalmazni.

6. Történt-e valami intézkedés a 38. és 40. sz. alatti lakók értesítése és megmentése iránt, a főparancsnok e tekintetben nem szólt semmit?

E tekintetben nem szólt semmit, sőt arra a kérdésemre, hogy lehet-e a házakba bemenni, azt mondta, hogy az ki van zárva, mindazonáltal a 40. sz. ház lépcsőházába mentem, de az ott való tűz miatt tovább nem mehettem. Különben utóbb úgy értesültem, hogy még mielőtt odaérkeztem volna, egyesek mentettek ki a 38. sz. házból, később derült ki, hogy a 38. sz. ház IV. emeletén még sok ember van, akik a IV. emelet ablakából jelt adtak és a közönség folytonos „ponyva-ponyva” kiabálására csak meglehetősen későn került elő a ponyva. De meggyőződésem az, hogyha a ponyva rögtön is ott lett volna, amikor az illetők jelentkeztek, azzal a 38. sz. házat a pokoli hőség miatt előbb megközelíteni lehetetlen lett volna. A megközelítés így is csak akkor vált lehetővé, mikor a tűzoltóság már teljes erőfelfejtéssel bocsátotta az épületre a vízsugarakat, miáltal a hőség némileg csökkent, de ekkor is még olyan nagy volt a hőség, hogy a ponyvát nem voltak képesek úgy tartani, hogy a mentés nagyobb sikerrel járjon. Én magam csak egy ponyvát láttam s az igen nagy ponyva volt.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott:

Diner Ákos

2.

VII., XXVIII. és XLI. jegyzőkönyv

Felvétetett Budapesten 1903. évi augusztus hó 26.-án a központi városház 198. sz. üléstermében Matuska Alajos h. polgármester rendeletére a f. hó 24-én előfordult tüzeset tárgyában.

Jelen voltak alulírottak.

Meghívás folytán megjelent Hérmán Ödön kárpitos mester, aki a hozzáintézett kérdésekre a következőleg válaszolt:

1. A fővárosi tűzoltóság ellen az a vád merült fel, hogy a Kerepesi út 38. sz. a volt Párizsi Áruház f. hó 24-iki égéséhez feltűnő későn, már csak akkor érkezett, mikor a tűz egészen elharapózott, továbbá, hogy a tűz nagyságához mértén hiányos felszereléssel jelent meg amennyiben a gőzfecskendő tolólétra és ugróponyvák nem voltak mindjárt kéznél, sőt az utóbbiakért utólag kellett elküldeni. Miután ön állítólag a tűz kitörésekor jelen volt, szíveskedjék megmondani volt-e alkalma a tűzoltóság felvonulását figyelemmel kísérni? Hány órákor érkezett a tűzoltóság a tűzhöz? Hány kocsival, milyen felszereléssel, kinek a vezetése alatt és teljes erővel fogott-e hozzá a mentési munkákhoz?

Én családomhoz jutandó, amellyel a Ferenc József laktanyánál⁸⁵ lakom, a cinkotai vasúti állomáshoz közeledtem, s amikor a Kerepesi úton⁸⁶ 5-6 perccel $\frac{3}{4}$ 7 után a villamoson a Rókushoz jutottam, füstöt láttam kitódulni a Párizsi Áruház földszinti főbejáratából. Odafutottam, bementem a főbejáraton az üzletbe, és a nagy számmal jelen volt népet fellármáztam, hogy meneküljenek, és hogy ez lehetővé váljék, először a Klauzál utca, azután a Kerepesi út felől is 2 kirakati ablakot botommal kiütöttem, úgy, hogy ezeken a nyílásokon sokan kimenekültek. Én magam is a Klauzál utca felől kitört kirakati ablakon ugrottam ki, de mivel láttam, hogy sokan felmentek a falépcsőn az üzletből az I. emeletre, s ezekről azt kellett feltételeznem, hogy a házon keresztül a főkapun át akarnak menekülni, odafutottam a ház Kerepesi úti kapujához. Útközben láttam, hogy Kalocsai őrparancsnok vezetése alatt a VIII. kerületi tűzország emberei jöttek, én Kalocsait figyelmeztettem, hogy legcélszerűbb lesz a Kerepesi úti kapunál támadni és ezzel bementem a kapun, s ott találtam Bockelberg rendőr felügyelőt több civil ember és egy-két rendőrrel, akikkel azután felmentünk a fölépcsőn az emeletekre és én Bockelberggel egészen a IV. emeletig hatoltunk, és az ott a lépcsőn is futkosó lakókat, nőket és gyermekeket menekülésre szólítottuk fel. És szinte lekergettünk, néhány lakásba be is kiáltottunk, és ennek folytán a fent talált lakók nagy része le is jött. Mi a menekülőket követtük, hogy azokat a házból kijuttassuk, de mikor a lépcsőházban leértünk a kapu aljához, a kapualja már tűzben volt, néhányan ki is menekültek a tűzön keresztül a kapun, őket követtük mi is. Megjegyzem, hogy mielőtt kimentünk volna az utcára, a kapu alatti kirakatokban elhelyezve volt patronok és tűzijátékok nagy zajjal felrobbantak, és ennek következtében az általunk lekergetett lakók jó része megijedve, a lépcsőn felfelé visszafutott, és a robbanás után csak azokkal menekülhettünk ki az utcára, akik bátorságukat el nem veszítették. A visszafutottak között volt özv. Márkusné és leánya is, akik

85 A Ferenc József lovassági laktanya a Hungária körút — Kerepesi út találkozásánál volt.

86 A mai Rákóczi út.

később leugrottak és még sok más asszony. Mikor így az utcára kijutottunk, éppen akkor (7 óra 10-15 perckor) érkezett meg Markusovszky tűzoltótiszt a központi tűzörséggel, több kocsival és nagyobb személyzettel. Az a szerkocsi, melyet Markusovszkyval megérkezni láttam, fel volt szerelve minden mentőkészülékkel: ponyvákkal és mentőzsákokkal. Én rögtön Markusovszkyhoz mentem, és figyelmeztettem arra, hogy a házban még sok ember van bennrekedve, és hogy legelsősorban is tűzoltókat küldjön fel azoknak a megmentésére, mert [mint] az önkéntes tűzoltóságnak 27 éven át volt tagja és osztályparancsnoka, nagyon jól tudtam, hogy a tűzoltóság első kötelessége az égő házban lévő emberek életének megmentése. Erre ő egyszerűen azt válaszolta: „tudom mit csinálok”, de tűzoltót a házba nem küldött, a ház Klauzál utcai égő részének mentésére ment, ahol már a VIII. kerületi tűzörség is támadólag lépett fel, pedig már annak őrparancsnokát is figyelmeztettem, hogy a Kerepesi úti kapu felé támadjon, hogy a menekülés lehetővé váljék. Mikor azt láttuk, hogy a bent rekedtek mentésére semmi sem történik, Bockelberg rendőrfelügyelővel behatoltunk a kapun, dacára a kicsapó tűznek jött utánunk egy-két rendőr és egy-két polgári ruházatú ember is, és ekkor, amikor a III. emeletig hatoltunk előre, a félemeleti raktárnak a lépcsőházba nyíló ajtaján olyan nagy tűz csapott ki, hogy további mentésről szó sem lehetett, mert semmiféle mentőeszköz, kötél vagy egyéb segítőszerszám nem volt nálunk, és így a magunk megmentése végett ügyel-bajjal visszajöttünk, valamennyien a lángok által nyaldosott kapualjon keresztül. Ez mind egy-két perc műve volt, s ebből is látható, hogy a tűz óriási rohammal terjedt az épület belsejéből. Mikor ezután az utcára jutottunk, akkor láttam ott a főpolgármester urat és később Scserbovszky tűzoltó főparancsnokot, az utóbbinak szóltam a mentés felől, annyival is inkább, mert felülről kiabáltak, és a közönség is kiabált, hogy „ugorjanak le”, akkor már szaladtak össze-vissza a mentőponyvával, amilyent kettőt láttam, de a mentőponyva civilek kezében volt, s csak egy-két tűzoltó vett részt a ponyva kezelésében. Arra a megjegyzésemre, hogy a mentőponyvát csak gyakorlott tűzoltó kezébe kellene adni, a főparancsnok nem is hederített. Csak ezután érkezett meg a kisebbik tolólétra, amelyet a Klauzál utcában állítottak fel, de azzal a szűk utcában nem boldogultak, még később érkezett a nagy tolólétra, amelyet a főparancsnok a 40. sz. ház közepével szemben állíttatott fel, később a Rókus kórházhoz is állíttatott fel egy tolólétrát. A tűzoltóság felvonulását elejétől végig figyelemmel nem kísérhettem, azt láttam, hogy a VIII. kerületi őrség, amely elsőnek volt ott, 2 kocsival jött csekély felszereléssel, Markusovszky ellenben 4-5 kocsival már nagyobb felszereléssel, tolólétra és gőzszivattyú nélkül, ezek később jöttek, és pedig a nagy tolólétra és gőzszivattyú Markusovszky megérkezése után körülbelül 15 perccel. Tény tehát az, hogy a tolólétrák és a gőzszivattyú utólag

jöttek elkésve, és ez volt egyik oka, hogy a tűzoltóság a főőrség megérkezése után sem teljes erővel működhetett, hanem a teljes erővel való működés csak akkor vált lehetővé, mikor a gőzfecskendő megkezdte működését. Azt a nagy hibát is elkövették, hogy először a vízvezetékét szerelték, és így csak a vízvezeték nyomása szolgáltatta a vizet, amely természetesen a kellő magasságra nem mehetett, csak mikor ezt belátták, akkor kezdték a szivattyúk szerelését, mindez persze időt vett igénybe.

2. Van-e valami különös megjegyezni valója?

Általában azt a benyomást tette rám a tűzoltóság egész működése, hogy a vezetők fejüket vesztették, ide-oda kapkodtak, és hiányzott működésükben minden céltudatosság és tervszerűség. Azon is megbotránkoztam, habár én már nem tartozom az önkéntes tűzoltók közé, a szóban forgó tüzesetnél 25–30 önkéntes tűzoltó volt jelen főparancsnokukkal együtt, akik igénybe vehetők lettek volna a munkánál, a fővárosi tűzoltó főparancsnok ezeket majdnem teljesen mellőzte, alig egy-kettőnek adott kegyképpen munkát, még az ugróponyvákat sem bízta rájuk, inkább hagyta, hogy civilek ügyetlenkedjenek vele. Különben Scserbovszky főparancsnoknak régi hibája, hogy az önkéntes tűzoltóságot, valamint az összes gyári tűzoltókat is következetesen mellőzi, pedig az önkéntes tűzoltók mindenkor, a gyári tűzoltók nagyobb veszély esetén a fővárosi tűzoltóság parancsnokának a fennálló szabályok szerint rendelkezésére állhatnak, és ez körülbelül 1000 főnyi segítség volna, és akkor jutna elég ember szükség esetén az életmentésre is. Azt is hibájaként rogom fel a főparancsnoknak, hogy a tűz által veszélyeztetett Rókus kórház és Népszínház, sőt még a közeli Sternberg-féle üzlet⁸⁷ épületének megóvása iránt sem tette meg a kellő időben a szokásos óvintézkedéseket, csak már akkor, mikor a hiányt mások is észrevették, sőt a Sternberg-féle ház ablaka már tüzet is fogott.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott:

Hérmán Ödön

Folytatólag felvétel 1903. évi szeptember 4-én

Hérmán Ödön úr meghívás folytán megjelenve, hozzá a következő kérdés intéztetett:

Dr. Földes Árpád fővárosi bizottsági tag úr levele szerint ön és Haussegger Menyhért önkéntes tűzoltó szakasparancsnok állítólag kérték Scserbovszky főparancsnok urat, hogy a tolólétrát erősítse meg a ház IV. emeletéhez, és úgy mentse meg az embereket, ön ezen kívül állítólag arra is kérte a főparancsnok urat, hogy a kaput locsoltassa, és ön 2 emberrel behatol és megmenti az

87 Lásd a 18. jegyzetet!

embereket, mire a főparancsnok állítólag azt, mondta volna, hogy menjenek a IV. emeletre. Akkor a tűz meg csak a II. emeletig ért. Szíveskedjék előadni, tényleg úgy történtek-e ezek?

Először is megjegyzem, hogy ezek a dolgok nem Scserbovszky, hanem Markusovszkyval szemben történtek. És pedig a dolog úgy áll, hogy amikor Markusovszky a tűz színhelyére megérkezett, eléje siettem, és — miként már fentebb is előadtam — figyelmeztettem arra, hogy a házban emberek vannak, elsősorban tehát ezeket kellene menteni és e célból a kapubejáratot járhatóvá tenni. Ő azonban erre nem hederítve, a Klauzál utcában kezdte meg akcióját, magam ide is utána siettem, és kértem, hogy adjon rendelkezésemre 3-4 tűzoltót s nekem legalább egy sisakot, hogy a 38. sz. házba behatolva a bennszorultak megmentését megkísérelhessük, mire azonban tőle még feleletet sem kaptam. Az is igaz, hogy midőn később Scserbovszky vette át a vezényletet, és láttam, hogy az ugróponyva alkalmazására tesznek előkészületeket, kértem őt, hogy ne engedje meg az ugrásokat, inkább szereltesse oda a tolólétrát, kész vagyok magam is felhatolni rajta, mert ettől a kísérellettől inkább vártam eredményt, mint a ponyvaugrástól, melyet gyakorlatlan laikusok kezeltek, és így előre látható volt, hogy az ugrások nem sikerülnek. Ő azonban ezt figyelembe nem vette, láttam ugyan, hogy a 40. sz. ház IV. emeleti ablakához irányított tolólétrát visszaszerelteti, és így egy ideig azt hittem, hogy kérésem szerint fog cselekedni, hanem azt tette, hogy a tolólétrát a 40. sz. ház egyik II. emeleti ablakához szereltette. Visszatérve a ponyvaugrások kérdésére, a mentőponyvával való mentés sikerét az a körülmény még inkább kétségessé tette, hogy azon helyen semmiféle vízsugárral az ott lévők működését nem támogatták, és így a ponyvával a hőség miatt kellő közelségbe nem férhettek, sőt a gyakorlatlan civil emberek a hőséget még így sem tudták kiállani. Nagy hiba volt az is, hogy bár a főparancsnoknak Blasnek segédtsízt is rendelkezésére állott, az ugróponyvával való művelet vezényletével nem valamely tűzoltótisztet bízta meg, hanem ehelyett a tűzoltó közegek sorából csak egy őrparancsok volt ott. S midőn ez a harmadik ugrásnál megsebesült, és a mentők által elszállítatott, a mentőponyva kezelése minden vezénylet nélkül maradt, s úgyszólván teljesen laikusnak kezére volt bízva, és a további ugrásoknál úgy történt a dolog, hogy midőn a közönség észrevette, hogy a IV. emeleti ablaknál is mint valamely ember megjelent, a közönség úgyszólván önmagát biztatta: na most fogjuk meg a ponyvát, mert valaki ugrani készül.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott:

Hérmán Ödön

Folytatólag felvétel 1903. évi szeptember 6-án

Hérmán Ödönnel aki is Scserbovszky főparancsnokkal a tegnapi napon XXXVI. sz. a jelzett felvett jegyzőkönyvben tett előadására a következőket adta elő:

Mint szemtanú határozottan állíthatom, hogy az ugróponyva első szerelésénél csak igen kevés tűzoltó működött közre, a számuk 5-6-nál több nem lehetett, sőt amikor az egyik őrparancsnok megsebesült, alig maradt ott 1-2 tűzoltó, úgyhogy az ugrások legnagyobb részénél a ponyvát majdnem kizárólag polgári emberek tartották. Határozottan mondhatom továbbá, hogy a ponyva és a ház közötti részen vízsugarak nem működtek, hogy a hőség mérsékeltségén a ponyva a házhoz kellő közelbe hozathassék. A ponyva szerelése és az ugrások vezénylése úgyszólván tiszt nélkül történt, maga Scserbovszky ugyan néha-néha oda jött, de állandóan ott nem tartózkodott.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott:

Hérmán Ödön

3.

VIII. jegyzőköny

Felvétetett Budapesten 1903. évi augusztus hó 27-én a Központi Városház 198. sz. üléstermében Matuska Alajos h. polgármester rendeletére a f. hó 24-én előfordult tüzeset tárgyában.

Jelen voltak alulírottak.

Meghívás folytán megjelent Goldberger Gottlieb Sámuel, aki a hozzá intézett kérdésekre a következőleg válaszolt:

1. Ön a Párizsi Áruház folyó hó 24-iki kigyulladásáról a fővárosi tűzoltóságot állítólag telefonon azonnal értesítette, hány órakor tette?

Az időpontra egész precise nem emlékszem, mert nagy zavarban voltam, amikor a tüzet észrevettem, de nem is én magam jeleztem a tüzet, hanem Virág Miklós nevű alkalmazottam, az I. emeleti telefonon, ez 7 óra tájban lehetett, egy másik alkalmazottam meg a közeli Emke kávéházba futott telefonálás végett. Én legelőször is az üzlet belső részében az üvegtető alatt lévő vízcaphoz futottam, amelyre alkalmazottaim a kéznél levő kendercsövet már rácsavarták volt, és megnyitottam a csapot, azonban a víz sugara nem érték a kirakatot a cső rövidegsége miatt. Az üzlet belsejében még egy vízcsp volt, arra is csavartak csövet, de azzal sem érte víz a kirakatot. Virág Miklóstól tudom, hogy ő azt telefonálta, hogy a Párizsi Áruház ég, erre a tűzoltóságtól a telefontól volt ember azt kérdezte, ki az a Párizsi Áruház, majd mikor megmondta, hogy a Kerepesi út 38. sz. házban van

tűz, erre megint azt kérdezte, hogy tető- vagy milyen tűz, bolti tűz-e? Mire Virág azt válaszolta, hogy bolti tűz, csak ennyi tudakozódás után sikerült neki végezni a telefonnal, azt, hogy a főőrségre vagy melyik állomásra telefonált Virág, nem tudom.

2. Mikor jöttek a tűzoltók, hány kocsival, s milyen eszközökkel?

Én a tűzoltók érkezését nem láttam, mert a feleségem közben elájult, s avval voltam elfoglalva a Klauzál utcában, csak utólag hallottam, hogy 2 kocsival jött 8 ember és azt is hallottam, hogy a többi tűzoltóság később érkezett, különösen a tolólétra csak ½ óra múlva. Közvetlen tapasztalatból azonban semmit sem tudok, azt sem tudom, hogy Virágtól közvetlenül hallottam-e vagy mástól-e?

3. Az üzlet el volt-e látva vízcsapokkal, kézi fecskendőkkel, csövekkel, vödörökkel stb.?

Az üzlet belsejében az üvegtető alatt 2 vízcsap volt, és mindegyikhez egy-egy 20 méteres cső, a pincében 8 vízcsap volt, mindegyikhez csövek voltak alkalmazva külön szekrényben. Kézi fecskendő vagy egyéb védelmi eszköz nem volt, a vízcsapokat a cég vezettette be utasítás nélkül.

4. Mikor létesült az üzlet, milyen helyiségeket béreltek a 38. sz. házban és később fokozatosan hogy bővült ez?

1898 februárjában rendeztük be a Kerepesi út 38. sz. ház összes földszinti és félemeleti helyiségeit, és ezen kívül az akkor új ház pincéjében birtunk egy nagyobb raktárhelyiséget is. Az eredetileg ily terjedelmű üzlet mintegy 2 év előtt az addig üres udvarral bővült, amely üvegtetővel a félemelet fölött befödett, az így befödött udvar az üzlethez csatoltatott. Később kibéreltük a szomszéd 40. sz. háznak egész félemeleti helyiségeit egy udvari lakás kivételével. Míg az udvar befödése a háztulajdonos költségén történt, addig a 38. és 40. házban bérelt helyiségeink között 2 nagy ajtó nélküli nyílást mi készítettünk a saját költségünkön, a félemeleti helyiségek összekapcsolása végett. Miután pedig a 40. sz. házban pincehelyiségeket is béreltünk, a 2 ház pincéjét is ugyanolyan nyílással kötöttük össze. E nyílások készítésére hatósági engedélyünk volt, csak azt nem tudom, hogy mi kaptuk-e vagy a háztulajdonosok. Az idén — néhány hó előtt — a Klauzál utcai szomszéd ház I. emeletének egy részét is hozzácsatoltuk üzletünkhöz, mi végből ugyancsak hatósági engedéllyel szintén egy nagy nyílással kötöttük össze a 2 házat. Más változtatást mi az általunk eredetileg bérelt üzlethelyiségen nem tettünk, az üzletet korlátokkal, kirakati ablakokkal, amilyenek a kapu bejáratban is voltak, a háztulajdonostól készen vettük át, hogy a kapualja és a mi üzletünk között szilárd fal volt-e, arról nem tudok.

5. Volt-e önöknek engedélyük a pincében villanytelep, illetve motor felállítására?

Igen, ezt még 1898-ban kaptuk a fővárosi tanácstól, a berendezés egy gázmotor és egy dinamógépből állott.

6. Robbanó anyagokat tartottak ott az üzletben?

Sem a raktárban, sem az üzletben semmiféle robbanó anyagot, sem lőport, sem patronokat, sem rakétákat nem tartottunk, legalább az én tudtommal nem, ilyeneket sohasem vásároltam, hanem ha valaki rendelt, azt a megrendelő számára más üzletekből szerezték be. Ami a tűznél amint hallok, úgy látszott mintha tűzijáték volna, az nem lehetett más mint csillogó karácsonyfadísz, robbanószer tartására engedélyt sohasem kértünk.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott.

Goldberger Gottlieb Sámuel

4.

XIV. jegyzőkönyv

Felvétetett Budapesten 1903. évi augusztus hó 29-én a Központi Városház 198. sz. üléstermében Matuska Alajos h. polgármester rendeletére a f. hó 24-én előfordult tüzeset tárgyában.

Jelen voltak alulírottak.

Meghívás folytán megjelent Eszláry Sándor VII. kerületi előljáró aki a hozzáintézett kérdésekre a következőleg válaszolt:

1. A Kerepesi út 38. sz. házban 1898-ban létesült és folyó hó 24-én leégett Párizsi Nagy Áruházat, mint tűzveszélyes üzlettelepet az előljáró úr elnöklete alatt működő VII. kerületi tűzrendészeti bizottság a kerületi előljárósági szolgálati utasítás 339. §-a és az abban hivatkozott 193/881. sz. fővárosi tűzrendészeti szabályrendelet értelmében évenként legalább egyszer megvizsgálta-e?

Azon telepeket, amelyek tűzbiztonsági szempontból megvizsgálandók, a szolgálati utasítás 340. szakasza értelmében, a kerületi mérnök tartozik összeírni és nyilvántartani. Ezen intézkedésnek megvan a maga ratiója, mert sem a kerületi előljáró, sem az előljáróságnak valamely közege nincs abban a helyzetben, hogy ezen telepeket nyilvántartásba vehesse, hanem egyedül és kizárólag a kerületi mérnök az, aki ezen nyilvántartást elkészítheti. Az építkezéseket ugyanis már azok folyamán a kerületi mérnök ellenőrzi, majd a befejezett építkezést a használati engedély kiadás előtt megvizsgálja, és így egyedül és kizárólag neki van módjában az illető üzlethelyiségek terjedelmét, berendezését mérlegelni azon szempontból is, vajon az illető helyiség, illetve telep azok közé felveendő-e, amelyek tűzrendészeti szempontból felügyelet alatt tartandók. Ha a kerületi

mérnök ezen alkalommal az illető telepnek tűzrendészeti nyilvántartó lapot nem nyit, az illető telep minden valószínűség szerint, sőt majdnem bizonyosan ki fog maradni az ellenőrzendő telepek sorából, mert a kerületi előljáró legfeljebb véletlenségből juthat tudomására annak, hogy valamely a nyilvántartóban nem létező telep abba természeténél fogva beveendő. Ily véletlenségre pedig a VII. kerületben, amelyben 2400 ház és több ezer üzlettelep van, nem lehet számítani, és ha ily üzlettelep kimarad a nyilvántartásból, ezért az előljárót felelőssé tenni jogszerűen nem lehet, mert esetlegességre, véletlenségre jogi következményt, felelősséget alapítani nem lehet. En a VII. kerületi tűzrendészeti bizottságot minden évben, a tavaszi hónapban összehívtam, és a nyilvántartó lapok alapján az ott lévő összes üzlettelepeket megvizsgáltattam a bizottsággal. A Párizsi Áruház a mérnök elnézéséből, amelyet a helyszíni vizsgálatokra nem kötelezett kerületi előljáró észre nem vehetett, nem ellenőrizhetett, a nyilvántartóból kimaradt, és így megvizsgálva nem volt. Nem vették észre a tévedést a bizottságnak tagjai sem (köztük a kerületi kapitányság és a tűzoltó főparancsnokság képviselői), akik szintén csak véletlenül jöhettek volna arra az ötletre nyilvántartó lap hiányában, hogy a telepet meg kellene vizsgálni. Megjegyzem, hogy a kerületi mérnök többször járt az üzletben hivatalosan, mert többször történtek átalakítások, amelyeket ellenőrzött, és amelyekre a használati engedélyt javaslatba hozta. Arról biztos tudomásom van, hogy a Párizsi Nagy Áruház a tűzrendészeti nyilvántartó lapok között nem szerepelt, a nyilvántartás vezetése a VII. kerületi mérnök: Planer Gyula feladata.

2. *A szolgálati utasítás 340. §-a értelmében a tűzrendészeti nyilvántartót a kerületi mérnök tartozik vezetni, de abban a tűzveszélyes telepek összeírásáról szó nincs, nem gondolja előljáró úr, hogy a megvizsgálandó épületek és üzlettelepek megjelölése a tűzrendészeti bizottság feladata a 193/881. sz. tűzrendészeti szabályrendelet 4. §-ában⁸⁸ foglaltakra való tekintettel? Úgy, hogy a mérnök csak ezek nyilvántartását vezeti.*

88 „Minden év első harmadában a főváros területén levő országos és fővárosi közintézetek vagy oly magánépületek, melyek nagy számú közönség által látogattnak, tűzrendőri szemle alá veendők. E tűzszemlélt az illető ker. előjáróság egyik tagja a fővárosi rendőrség és a fővárosi tűzoltó parancsnokság kiküldötteinek közreműködésével teljesíti. A most nevezett szemlebizottság kötelessége minden tűzveszélyes szabálytalanságot fölfedezni, annak megszüntetése iránt, amennyiben okvetlenül szükséges, rögtön intézkedni és szükség esetén a talált hiányokról a ker. előjáróságokhoz, esetleg a fővárosi tanácshoz a szükséges intézkedések végett jelentést tenni. A szemlebizottság, amennyiben egyes esetekben szükségesnek tartja, a Mérnöki Hivatal közbenjárását is igénybe veheti.”

Sem a szabályrendelet idézett szakaszában, sem más utasításban vagy rendeletben az az eljárási módozat, amely mellett a tűzveszélyes telepek kijelölendők, meghatározva nincsen, s így nemcsak a VII. kerületi előjáróságnál, hanem az összes kerületi előjáróságnál azon gyakorlat fejlődött ki — és én ezt a gyakorlatot elődömtől átvettem —, hogy a kerületi mérnök a használati engedély alkalmával kiállítja a nyilvántartó lapot, vagy ha a tekintetben skrupulusa volna, az előjáróval a dolgot megbeszéli, s én emlékszem is rá, hogy egyes kisebb és kevésbé vagy éppen nem tűzveszélyes telepeket a nyilvántartóból elimináltunk. A hivatkozott szakaszban szerény felfogásom szerint nem az nyer kifejezést, hogy a kijelölésről, illetve összeírásról a bizottság tartozik gondoskodni, hanem csakis az, hogy a kijelölt telepeknél a megejtett vizsgálatnál a tűzveszélyes dolgokat felfedezni tartozik.

3. Ismeri előjáró úr a VII. kerületi tűzrendészeti nyilvántartót? Hány épület és üzlettelep foglaltatik abban?

A nyilvántartót ismerem, szám szerint pontosan nem tudom megmondani, de hozzávetőleg igen: körülbelül 120–130 nyilvántartó lap van.⁸⁹

4. Nem tűnt fel az előjáró úrnak a nyilvántartási lapok csekély száma oly kerületben, ahol annyi nagy gyár, egyéb épület és üzlettelep van?

Nem tűnt fel, mert most is azt hiszem, hogy hacsak tévedésből ki nem maradt abból valamely nagyobb telep, úgy minden oly telep, mely a szabályrendelet intentiója értelmében megvizsgálandó, nyilvántartva van, és tájékozásul megemlíthetem, hogy a gyáripari és üzleti tekintetben a VII. kerületnél kifejtettebb kerületekben sincs több üzlet, illetve telep nyilvántartva.

5. Az épület használhatási engedély kiadásnál és üzlettelepek létesítésének engedélyezésénél nem volt módja az előjáró úrnak ellenőrizni, hogy a mérnök az arra való épületeket és ipartelepeket nyilvántartásba csakugyan bevezeti-e?

Ez nincs módjában az előjárónak általában, legkevésbé volt módomban nekem, aki egy 170.000 lélekből álló nagy kerületet adminisztrálva oly a szó szoros értelmében kimondhatatlan mértékben voltam és vagyok megterhelve teendőkkal, hogy egész éveken át reggeltől estig a hivatalban ülök, csakhogy az egyensúlyt fenntarthassam, nem törődve egészségemmel, amelyet a megerőltető túlfeszített munka, az örökös gond és törődés, mely még éjszakáimat is megrontotta, máris aláásott.

6. Előjáró úr nem ismerte a Párizsi Áruházat, annak rendkívüli méreteit, az abban az üzlet mindinkább való kiterjesztése folytán felhalmozott óriási áruaktárakat?

89 A lap szélén található ceruzás feljegyzés szerint „225 nyilvántartási lap van”.

Általánosságban tudtam, hogy nagy üzlet, mint azt minden laikus is tudhatta, de miután az Áruháznak olyan hivatalos ügye (mint kitüntetés, vagy címerhasználat, állami kedvezmények) amelyből kifolyólag az üzlet terjedelméről, berendezéséről teljes képet alkothattam volna, az előjáráság előtt nem fordult meg, de azt, hogy tűzveszélyes nem tudtam. Az üzlet nem tartozik a telepengedélyhez kötöttek közé az ipartörvény értelmében, hanem csak a bejelentendő iparok közé, amelyekre, ha a tulajdonos nagykorúságát igazolja, az iparigazolvány minden további vizsgálat nélkül kiszolgáltató.

7. Van-e még valami megjegyezni valója?

Szabad legyen még tisztelettel megjegyezni — anélkül, hogy bárkit is vádolni akarnék —, hogyha a bekövetkezett szerencsétlenségért valamit hibáztatni lehet, úgy az az építkezési rendszer, amely mellett lehetőségessé vált, hogy az ipari érdekek túlságos előtérbe tolásával és a köz- és magánbiztonsági érdekek kellő méltatása nélkül, egy két emeletig terjedő nagy áruház fölé magánlakások engedélyeztessenek, és amely mellett lehetőségessé vált, hogy ugyancsak a biztonsági érdekek figyelembe vétele nélkül a ház udvara is beépíttessék és üzleti célokra használtassék. Ez a rendszer volt az oka, hogy a menekülés lehetetlenné vált, és ezt a szerencsétlenséget aprólékos tűzbiztonsági intézkedésekkel megelőzni nem lehetett volna, és tudva van, hogy az illetékes hatóságok által kiadott építési engedély alapján létesült telepeken a tűzrendészeti bizottság valamely jelentékeny, radikális változtatásokat különben sem tehet. Planer Gyula kerületi mérnököt tiszta becsületességű embernek és buzgó tisztviselőnek ismerem, akinek részéről szándékos mulasztást vagy hanyagságot nem tételezek fel.

Felolvastatván, észrevétel nélkül aláíratott.

Eszláry Sándor

5.

XVI. és XXXVI. jegyzőkönyv

Felvétetett Budapesten 1903. évi augusztus hó 31.-én a Központi Városház 198. sz. üléstermében Matuska Alajos h. polgármester rendeletére a f. hó 24-iki tüzeset tárgyában.

Jelen voltak alulírottak.

Meghívás folytán megjelent Scserbovszky Szaniszló tűzoltó főparancsnok úr, aki a hozzáintézett kérdésekre a következőleg válaszolt:

1. A Párizsi Áruháznak folyó hó 24-én történt leégésénél előfordult tüzeset és e körül a tűzoltóságnak kifejtett működéséről a polgármester úrhoz 1264/903.

sz. jelentése kapcsán mondja meg a főparancsnok úr, értesült-e arról, hogy a Kerepesi úti 38. sz. házban még sok ember van benn, akik kimentésre várnak? És ha igen milyen mentési kísérleteket foganatosított?

Arról, hogy a 38. sz. házban emberek vannak-e benn vagy sem, akkor mikor a helyszínre érkeztem 7 óra 10–15 perc körül, senkitől értesítést nem kaptam, ellenkezőleg Házmán Ödön elémbé szaladt és azt mondta nekem, hogy ő ott volt a tűz keletkezésekor, amikor ő és Bockelberg rendőrfelügyelő az égő házba beszaladt, és onnan az embereket kivezette, kimenetkor nagy nehezen tudott a füstön keresztül a szabadba jutni.

2. Markusovszky segédtsízt mikor átadta a vezényletet nem figyelmeztette? A közönség köréből sem hallatszottak olyan hangok, mintha a házban lakók lettek volna? És a házban sem mutatkozott semmi jele lakóknak?

Nem figyelmeztetett, hanem azt jelentette, hogy a Klauzál utcai üzletbejáratnál kísérletezi meg a behatolást, állítólag a pincében emberek vannak. Erre azt az utasítást adtam neki, mindenestre igyekezzék behatolni, a tolólétrával pedig, mely akkor már ott állt, hatoljon be a felső emeleteken a lakásokba, ahol talán emberek vannak.

Nem hallottam a közönség köréből sem.

Semmi jel nem mutatkozott, hogy ott lakók vannak.

3. Nem is tudakozódott főparancsnok úr, hogy a 38. sz. házban szorultak-e benn lakók?

Nem tudakozódtam, de nem is tudakozódhattam, mert az égő ház körül közvetlenül nem volt senki a tűzoltókon kívül, ellenben az ottani környéken ezrivel tolongott a nép. De még azért sem tudakozódtam, mivel a felvilágosításban amúgy sem bíztam volna, mert ez esetben senki sem állíthatta volna azt, hogy az égő ház lakásaiban nincs-e senki s így az intézkedéseim is oda irányultak, hogy az égő ház lakásaiba behatolhassunk, mert ha nem is tudtam, feltételeztem, hogy vannak benn emberek.

4. Ha biztosabb tudomása lett volna arról, hogy a 38. sz. házban még nagy számban vannak emberek, ezek kimentésére micsoda intézkedéseket tett volna?

Akkor sem tettem volna más intézkedést, mint ami Markusovszkynak kiadott utasításban foglaltatott, hogy t.i. a tolólétrával a 3. vagy 4. emelet egyik lakásába bejusson, a kísérlet tehát megtörtént, azonban mint előre látható volt sikertelenül, még kevésbé lehetett a házat ilyen célból a Kerepesi útról megközelíteni. Amint én megérkezésem után a helyzetet áttekintettem, ezt a házat az esetleg benszorultakkal menthetetlennek találtam, a házba már sem a kapun, sem a homlokzaton, sem a szomszéd házon keresztül bejutni nem lehetett — különösen pedig mentési célból lehetetlenség volt.

5. Ennél a tűznél nem az volt-e az egyik főhiba, hogy a tűzoltóság elégtelen felszereléssel vonult ki, és kevés mentőeszközt vitt magával?

Nem vonult ki elégtelen felszereléssel és nem a mentőeszközöknek elégséges vagy elégtelen volta folytán szorultak az emberek az égő ház legmagasabb pontjára, hanem a tűzvész és rohamos égésnek a helyzete, annak rohamos fejlődése alulról, belülről, kívülről és körös-körül, amely felfelé való haladásában a mentőeszközöknek az alkalmazását lehetetlenné tette. Tehát még a 10-szeres felszereléssel és mentőeszközökkel is, ha ott állnak, az ott rekedt embereket abban az időközben a tűzzel szemben, oly rohamos kifejlődésével szemben a mentést eszközölni nem lehetett volna. Minthogy pedig olyan szerkezetű mentőeszközök, amelyek az épültre való alkalmazás nélkül a mentést lehetővé tennék nem existálnak, tehát nem a felszerelés hiányossága miatt, nem is eszközölhető a mentés, az egyedüli ugróponyva az a mentőeszköz, mely a legvégső esetben, tehát amikor semmi mód nincs arra, hogy a mentendőkhöz hozzá lehetne férni, alkalmaztatik, ezen égésnél a mentésre egyedül ezen eszköz alkalmaztatott, mely kéznél is volt.

6. Nem kellett volna-e a tűzoltóságnak mindjárt a tolólétrával és a gőzfecskendővel kivonulni, amikor a tolólétra még használható lett volna mindjárt a kezdetben?

A bejelentett tüzeset minősége első percben tolólétrának és gőzfecskendőnek kivonulását nem látszott szükségessé tenni. De ha ott lettek volna is mindjárt az első órség felvonulásánál a helyszínen, a tolólétra nem lett volna alkalmazható. Vagy ha igen, akkor sem lett volna lehetséges azon a mentést eszközölni, sőt, ha az a tolólétra a tűz kitörése előtt ott felállítva állt volna is, az emberek az alulról felszálló óriási fojtó, hirtelen fejlődő, és mérges gázokkal telített füstön és mihamarabb felcsapó lángokon keresztül nem menekülhettek volna. Viszont az oda való felhatolás is már az első percekben lehetetlen lett volna. Ezen feltevésre bő támpontot szolgáltatnak az üzletben és azok különböző helyiségeiben alkalmazottak, akik a tűz kiütésekor a tűz keletkezésének pontjától ellenkező és legtávolabb helyiségekben tartózkodtak, különösen az I. emelet területén, a tűz hirtelen terjedése folytán a füst keletkezésénél fogva a leggyorsabb menekülésre voltak szorítva, és még így is bennszorulva kimentésre szorultak.

7. Főparancsnok úr tehát mire fordította főfigelmét?

Főfigyelmemet első percben a még megmenthető és máris nagy életveszélyben forgó emberek megmentésére irányítottam, mely emberek a szomszédos 40. sz. házban bennszorultak, és azoknak, akik esetleg az égő raktár I. emeleti ezen házban levő helyiségeiben bennszorultak. És ezen figyelem és irány alaposnak is mutatkozott, mert ezen házban a mentés tényleg eszközölhető volt, és embereinknek

halálmegvető elszántsággal sikerült is számos emberéletet megmenteni és a tűz- és füstből már eszméletlen embereket kihozni és az életnek visszaadni.

8. Mikor tudta meg, hogy a 38. sz. ház emeletére csakugyan szorultak emberek?

A mentési és oltási művelet közben az épület Kerepesi úti oldalán eljárván, a közönség nagy lármával kiáltozta, hogy a legfelső emeleten kendőt látnak lobogtatni és alakot látnak az ablakban, én akkor felnéztem, amit különben körüljárás közben sokszor tettem, és figyelemmel kísértem. Én embert alulról nem láttam, jóllehet azért nem láttam, mert nem láthattam, mert az csak a messzebb levő pontból volt látható, miközben egy tárgy repült a felső emeletről az utcára, a kiabálás közben, hogy ember van a legfelső emeleten, én is a Rókus felé sietve távolabb helyről szemléltem a felső emeletet, én is ott láttam embereket. Rögtön kürtjellel ugróponyvát vezényeltem, mely a szerkocsiról rögtön elhozott, megjegyzem, hogy két ugróponyva volt, egy kisebb és egy nagyobb.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott.

Scserbovszky Szaniszló

Folytatólag felvétel 1903. szeptember hó 5.-én.

A vizsgálat során kihallgatott egyének közül többen is azt állítják, hogy az ugróponyva tartásánál és kifizetésénél egészen mintegy 7-8 tűzoltó működött közre, a többi egyén a publikum köréből került elő, így is mindössze 25 ember segédkezett, másrészt a ponyva tartása és kifizetése nem vállmagasságban, hanem csak féltest magasságban és oly rendszertelenül történt, hogy volt ugrás midőn a ponyvát az épülethez legközelebb eső oldalán valamennyien eleresztették, úgy, hogy a ponyva ez oldalon mintegy a járdán feküdt. A kérdés az megfelelő-e ezen előadás a valóságnak?

Az előadottak a tényeknek részben megfelelnek, amennyiben, amint azt a polgármester úrhoz intézett jelentésben is jeleztem, polgári egyének az ugróponyva tartásánál segédkeztek. Azt, hogy 7 vagy 8 tűzoltó lett volna csak az ugróponyva körül alkalmazva, e percben határozottan megmondani nem tudom, bár én magam álltam az ugróponyvánál, és figyeltem annak kezelésére. Az ugróponyva ez alkalommal is a gyakorlatban lévő és szabályszerű magasságban tartatott, a tűzoltók az ugróponyva tartását vállmagasságba való emelését szinte megszokták, másképp nem is tarthatják. A polgári egyének közül a ponyvához sietett emberek határozottan többen voltak mint 25, mert minden oldal el volt teljesen foglalva, és 1-1 oldalnak 10–10 fogantyúja van. Az ugrás beálltakor magam álltam az ugróponyva mellett és hangosan figyelmeztettem és utasítottam az embereket, csak magasan tartani és feszíteni. Tény továbbá az is, hogy ugrottak az emberek mikor a ponyva még nem volt feszítve, sőt volt eset, hogy ketten gyors

egymásutánban ugrottak, továbbá volt eset, hogy ugrottak az ugróponyva tartókra, így a mellettem álló Piller István őrparancsnokra, aki menten összerogyott. Az is előfordult, hogy az ugróponyva tartók a nagy forróság elleni védekezés közben, különösen az égő ház felőli oldalon fejüket lehúzták, tehát az ugrás közben lejjebb hajoltak a felső testükkel. Az utolsó ugrásra és menekülésre jelentkező a sarokszoba Kerepesi úti 1. ablaknál ugrott, még mielőtt az ugróponyva megfelelő irányba hozatott, a kövezetre zuhant. Én végig valamennyi ugrásnál jelen voltam, nem láttam, hogy az ugróponyvát csak egyszer is has magasságban tartották volna.

A főparancsnok úr ezen előadása szerint az ugrások olykor gyors egymásutánban, olykor váratlanul is történtek. Valamint a ponyva tartókra nézve szükséges a vezénylet, akképpen az ugrani szándékozókát is az ugrásra indítani kell, megtörtént-e tehát, hogy a fent levők az ugrásra bizonyos jellel, pl. kürtszóval vagy egyébként felhívva lettek?

Igen előszóval megtörtént, hogy mihelyt az ugróponyva elkészült, kiáltással hívtak fel az ugrásra, evvel a szóval: „ugrani”, amely kiáltást minden egyes alkalommal megtettem. De a közönség is sokszorosan ismételt. Más jelzés nem történt. — Megjegyzem, hogy az ugrások egész tartama alatt az épület égő ablakai előtt és az ugróponyva közti területen állandóan 3 sugár volt működésben, hogy az ott kiállhatatlan hőséget lehetőleg mérsékelje.

Tudomásom szerint a tűz színhelyén számos önkéntes tűzoltó is volt jelen, mégpedig mindjárt kezdetben mintegy 25–30, melyek száma később állítólag 50 egyénre szaporodott fel. Másrészt az ugróponyva szerelésének szabályzata szerint veszély esetén a csővezetőkön, azok segédszámán, valamint a mozdony fecskendőhöz beosztott embereken kívül az összes többi embernek az ugróponyvához kell sietnie és a feszítésnél segédkeznie, ide számítva az őrparancsnokokat is, hacsak veszélyesebb ponton nem működnek, avagy a csővezetők mellett nem nélkülözhetetlenek. Szíveskedjék tehát annak okát adni, hogy tekintettel arra, miszerint az ugrások megkezdésekor valami sürgősebb és fontosabb mentési művelet úgy sem lehetett, mint a végveszélyben lévő emberek megmentése, miért nem alkalmaztattak az ugróponyvához polgári egyének helyett a rendelkezésre álló begyakorlott tűzoltók vagy legalábbis a helyszínen jelen volt önkéntes tűzoltók?

Mielőtt a kérdés lényegére felelnék, az előbbi kérdésnél felmerült válaszok az ugróponyva körüli számszerinti bemondásnál, az időközben beszerzett pontos adatok szerint az ugróponyvánál 41 tűzoltó Piller István és Schenberger őrparancsnokkal lépett működésbe.

Az önkéntes tűzoltóságnak tagjai számszerinti állítólagos megjelenéséről tudomásom nem volt, de nem is lehetett, mert ők egyenként és elvétele jelentkeztek ez esetben is, s amint emlékszem, a tüzeset alkalmával mintegy 4-5-en egyenként jelentkeztek nálam, így dr. Szily József önkéntes tűzoltóparancsnok, aki a saját emberei fölött rendelkezett. Arra nem emlékszem, hogy az ugróponyvához adott kürtjel alkalmával közülok is volt-e valaki az ugróponyvánál, őket pedig összeszedni és oda irányítani nem volt időm.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott.

Scserboszky Szaniszló

6.

XLII. jegyzőkönyv

Felvétetett Budapesten 1903. évi szeptember hó 6-án a Központi Városház 198. sz. üléstermében Matuska Alajos h. polgármester rendeletére a folyó évi augusztus hó 24-én előfordult tüzeset tárgyában.

Jelen voltak alulírottak.

Meghívás folytán megjelent Planer Gyula VII. kerületi mérnök, akihez a következő kérdések intéztettek:

1. Szolgálati beosztása szerint milyen munkakörben működik a VII. kerületi eljárásánál?

Én a magasépítkezési és építésrendőri ügyeket kezelem, továbbá a szolgálati utasítás 339. §-ában említett tűzrendészeti bizottságnak tagja és szakközege is én vagyok.

1. A Kerepesi út 38. sz. ház jóváhagyott építési tervei szerint a kapubejárat bal oldalán a kapubejárat és üzlethelyiség között egy 30 cm-es válaszfal volt tervezve, ez a válaszfal azonban meg nem építetett. A szolgálati utasítás 328 §.-a szerint annak az ellenőrzése, hogy az építkezés a terveknek megfelelően eszközöltetik-e vagy sem, a kerületi mérnök, fennforgó esetben tehát az ön kötelessége lett volna. Kérdem tehát, nem vette-e észre ezen fal elhagyását, és ha erről tudomása volt, miért nem tett jelentést vagy intézkedést a tapasztalt eltérésről?

A szóban forgó kapubejárat fal, hogy 32 cm-es falból épült volna fel, magam is elismerem, hogy ily módon nem építetett meg, de, hogy e helyett egy másik tűzbiztos anyagú fal lehetett, bizonyítja az is, hogy azon fal, a kapubejárat mellett levő bolti helyiségnek átellenében levő válaszfal alapjai a helyszínen most is láthatók és ezek a falak időközben minden bejelentés nélkül lebontattak.

2. Rend szerint teljesítette ezen építkezés alkalmával az ellenőrzést?

Azon időben az építkezések száma oly nagy volt, hogy az összes építkezéseket a szabály utasításhoz képest hetenként ellenőrizni egyéb teendőim mellett phisikai lehetetlenség volt, s így különösen azon építkezéseknél, amelyeknél a felelős építőmester pl. Hubert József, Pucher István, vagy hasonló elsőrangú és megbízható egyének voltak, a hetenkénti ellenőrzést nem teljesíthettem.

3. Fischer Bernát asztalos, aki ezen üzlethelyiség berendezése alkalmával az állványokat készítette, valamint Eberling István székesfővárosi főmérnök a polgármesterhez szept. 4-én benyújtott jelentésében határozottan odanyilatkoznak, hogy a kérdéses fal soha meg nem épült, s így az onnan később nem is volt eltávolítható, de ezen fal helyett más tűzbiztos anyagból való fal sem készült, hanem Fischer Bernát előadása szerint már eredetileg egy 5 cm-es deszka válaszfal lett készítve. Ezen kijelentésekkel szemben fent tartja-e azon állítását, hogy ott valamely tűzbiztos anyagból való falnak kellett megépíttetni?

Erre csak azt felelhetem, hogy a dolog csak úgy történhetett, hogy midőn a helyszínen a tervvel a kezemből eljártam, vagy az építész, vagy annak helyettese azon nyilatkozatot adhatták, hogy a kapu melletti kis bolt helyiséget csak vegyem fel, utólag a falakat ők fel fogják építeni. Jelentést tehát arról, hogy az építkezés kivitele a tervekől eltérőleg történt, s hogy különösen ezen fal fel nem épült, azért nem tettem, mert azon meggyőződésben voltam, hogy a fal felépítése tényleg be fog következni.

4. A kerületi előjáróságokról szóló szolgálati utasítás 339. §-a szerint az előjáróság kebelében szervezett tűzrendészeti bizottság, amelynek fentebbi nyilatkozata szerint ön is tagja, és ezen szakközege a kerületben lévő összes gyárakat, középületeket és tűzveszélyes üzletelepeket évenként egyszer megvizsgálni köteles, a 340. §. szerint pedig a gyárakról és üzletelepekről a kerületi mérnök tűzrendészeti nyilvántartót köteles vezetni, ami a szolgálati beosztás szerint az ön kötelessége volt. Kérdelem, hogy a Párizsi Nagy Áruházban, amely eminenter tűzveszélyes üzlettelepnek volt tekintendő, a szabályszerű tűzrendészeti vizsgálatok megtartottak-e és vezetett-e ezen vizsgálatokról szabályszerű mozgólapp?

A Párizsi Áruházban ily tűzrendészeti vizsgálatok nem eszközöltettek, és ebből folyólag ezen üzlettelepről nyilvántartási lap sem vezetett. Megjegyzem azonban, hogy habár a tűzrendészeti bizottságnak tagja és szakközege én vagyok, ezen nyilvántartási lapok vezetése nem az én feladatomat képezte, mivel erre utasítást vagy megbízást nem kaptam, hanem ezen nyilvántartási lapokat mindig az előjárósághoz beosztott valamely fogalmazó vezette, amiként ezt a meglevő lapokon látható különböző írások is mutatják.

5. A tűzrendészeti bizottságnak ön lévén a szakközege, mindenesetre kötelességében állott volna azon üzlettelepeket kijelölni, amelyek mint tűzvesélyesek rendszeres vizsgálat alá veendőek, a mozgólapok áttekintéséből arról győződtem meg, hogy azokban csakis gyárak, középületek, nagyobb műhelyek és telepek fordulnak elő, egyéb üzlettelepek azonban a nyilvántartóból teljesen kihagyattak. Kérdem, mivel tudja indokolni e részbeni mulasztását?

A nyilvántartó elkészítése még Vaszilievits mostani tanácsnok előjárósága idejében akként történt, hogy többen összeültünk, mindenki bemondotta azon gyárakat, üzlettelepeket, melyekről tudomása volt, és a nyilvántartóban felveendőnek tartott, én magam különösen csak az útírány megállapítására voltam felhíva oly célból, hogy a vizsgálati eljárás sorrendben és ne össze-vissza történjék. Amennyiben tehát a Párizsi Nagy Áruház a nyilvántartóból kihagyatott, az nem az én mulasztásom.

Felolvastatván észrevétel nélkül aláíratott.

Planer Gyula

Források és irodalom

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (=BFL)

IV. 1402.b. Budapest Főváros Főpolgármesterének iratai, Általános iratok

IV. 1409.a. Budapest Székesfőváros polgármesterének iratai, Elnöki bizalmas iratok

VII.2.e. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai, Cégbírószági iratok

X.201.a. Budapesti Önkéntes Mentőegyesület, Mentőszolgálati naplók

XV.17.d.329. Budapest Székesfőváros Tervei, Építési Ügyosztályok Tervtára

Nyomtatott források

Bucsánszky Alajos Nagy Képes Naptára, 1904

Budapesti Hírlap, 1903, 1904

Budapesti Napló, 1903

Esti Újság, 1903
Építő-Ipar, 1903
Magyar Tűzoltó, 1968
Népszava, 1903
Ország Világ, 1903
Pesti Hírlap, 1903
Pesti Napló, 1903
Vasárnapi Újság, 1903

Irodalom

<i>Buza</i> , 1989	<i>Buza Péter</i> : Szenzációk nyomában a békeidők Budapestjén. Kozmosz, Bp., 1989.
MTK 1925	Magyar Tűzoltóság Könyve. Bp., 1925.
<i>Szilágyi–Szabó</i> , 1986	<i>Dr. Szilágyi János – Dr. Szabó Károly</i> : A tűzrendészet fejlődése az őskortól a modern időkig. BM könyvkiadó, Bp., 1986.
<i>Roncsik</i> , 1933	<i>Roncsik Jenő dr. vitéz</i> : A Párizsi Nagy Áruház Égése. Bp., 1933.
<i>Szilágyi</i> , 1986	<i>Szilágyi István</i> : Régi boltok krónikája. Bp., 1986.

Tartalom

Tanulmányok

Géra Eleonóra

Az apokalipszis lovasai Budán (1710–1723) 139

Boa Krisztina

Az 1863–1864. évi aszály és inség Békés megyében 161

Közlemények

Nagy János

Esterházy Imre primás alakja az 1728–1729. évi országgyűlés
pasquillusaiban 201

Merényi-Metzger Gábor

Gróf Gvadányi József élete az anyakönyvi források tükrében ... 223

Perczel Olivér

Adalékok a Párizsi Nagy Áruház tűzkatasztrófájának
történetéhez (1903. augusztus 24.) 237

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, lemezen vagy e-mailen keresztül kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a kinyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vő., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.